

numer 17 (2/2017)

perspektywy **kultury**

perspectives on culture

Czasopismo naukowe
Instytutu Kulturoznawstwa
Akademii Ignatianum w Krakowie

**Poland and Ukraine
in cross-cultural management**

Czasopismo naukowe Instytutu Kulturoznawstwa
Akademii Ignatianum w Krakowie

Kwartalnik poświęcony problemom badawczym, metodologicznym i dydaktycznym kulturoznawstwa,
PISMO RECENZOWANE

Redakcja: dr Paweł F. Nowakowski (redaktor naczelny); dr hab. Leszek Zinkow (z-ca redaktora naczelnego); mgr Maria Szczesiak (sekretarz redakcji); dr Danuta Smolucha (redaktor działu – *Przestrzenie cyberkultury*); dr Łukasz Burkiewicz (redaktor działu – *Zarządzanie międzykulturowe*); dr Bogusława Bodzioch-Bryła (redaktor tematyczny – e-literatura, nowe media); dr Andrzej Gielarowski (redaktor tematyczny – filozoficzne aspekty kultury); dr Aneta Kliszcz (redaktor tematyczny – kultura współczesna, kultura popularna); dr Monika Stankiewicz-Kopec (redaktor tematyczny – literatura polska); dr Urszula Tes (redaktor tematyczny – film, fotografia); mgr Katarzyna Krupicka (członek redakcji); mgr Agata Płazińska (członek redakcji); mgr Marta Sowa (członek redakcji); mgr Marcin Wcisło (członek redakcji)

Rada Naukowa: prof. dr hab. Tomasz Gąsowski (Akademia Ignatianum w Krakowie); prof. dr Jakub Gorczyca SJ (Pontificia Università Gregoriana, Rzym, Włochy); prof. dr Marek Ingłot SJ (Pontificia Università Gregoriana, Rzym, Włochy); prof. dr hab. Henryk Pietras SJ (Pontificia Università Gregoriana, Rzym, Włochy); dr hab. Janusz Smolucha, prof. Ign. (Akademia Ignatianum w Krakowie); dr hab. Stanisław Sroka prof. Ign. (Akademia Ignatianum w Krakowie); prof. dr hab. Paweł Taranczewski (Akademia Ignatianum w Krakowie); dr M. Antoni J. Uçerler SJ (University of San Francisco, USA); dr Krzysztof Wałczyk SJ (Akademia Ignatianum w Krakowie)

Recenzenci: dr hab. Beata Bigaj-Zwonek (AIK); prof. dr hab. Wojciech Buchner (AIK); dr Ewa Chłap-Nowak (AIK); ks. prof. dr hab. Michał Drożdż (UPJP II); ks. prof. dr hab. Tadeusz Dzidek (UPJP II); dr hab. Mirosław Filiciak (prof. SWSP); prof. Isabella Gagliardi (Uniwersytet Florencki); dr Tomasz Graff (UPJP II); dr Dariusz Grzonka (AIK); dr hab. Tomasz Homa SJ (AIK); dr Barbara Hryszko (AIK); dr hab. Tomasz Jasiński (prof. UMCS); prof. dr hab. Leszek Kleszcz (UWr); dr hab. Joanna Komorowska (prof. UKSW); dr Krzysztof Korzyk (PAN); dr hab. Irena Kossowska (prof. UMK); dr hab. Krystyna Latawiec (prof. UP im. KEN); dr hab. Grzegorz Maziarczyk (KUL); dr hab. Katarzyna Mąka-Malatyńska (UW); prof. dr hab. Danuta Quirini-Popławska; dr Tatiana Pawlińczuk (Państwowy Uniwersytet w Żytomierzu im. I. Franko); dr hab. Bohdan Podhalański (PK); dr hab. Marek Rembierz (UŚ); dr Beata Stuchlik-Surowiak (UŚ); dr Wiktor Szyborski (UJ); prof. dr hab. Paweł Taranczewski (AIK); dr hab. Grażyna Zarzycka (UŁ); dr hab. Piotr Zwierzchowski (UKW)

Projekt graficzny: Joanna Panasiewicz

Okladka: Błażej Dąbrowski

Opracowanie techniczne: Jacek Zaryczny

Procedura recenzowania: Każdy tekst nadesłany do redakcji „Perspektyw Kultury” jest recenzowany. Redakcja zastrzega sobie prawo do skracania tekstów i zmiany tytułów. Materiałów nie zamówionych redakcja nie zwraca.

Początkowo tekst zostaje zaopiniowany przez redaktorów tematycznych oraz językowych w celu wstępnego określenia jego wartości merytorycznej i formalnej. Redakcja może odrzucić na tym etapie tekst, który nie spełnia oczekiwań i wymogów merytorycznych związanych z aktualnym stanem wiedzy w danej dziedzinie humanistyki. Teksty interesujące, lecz odbiegające od norm językowych, bądź zaleceń formalnych proponowanych przez redakcję w instrukcji dla autorów zostają najczęściej odesłane do autora z sugestią poprawy.

Wszystkie teksty, które zostają pozytywnie zaopiniowane na wstępnym etapie tworzenia numeru przekazywane są następnie recenzentom zewnętrznym (procedura „double blind review”). W innych przypadkach recenzenci są zobowiązani do podpisania deklaracji o niewystępowaniu konfliktu interesów.

Proces recenzji kończy się pisemną notatką zawierającą zwięzłą opinię i uzasadnienie, oraz jednoznacznie określony status tekstu. Tekst może mieć status dopuszczonego bądź niedopuszczonego do publikacji.

Publikacja dofinansowana ze środków przeznaczonych na działalność statutową
Wydziału Filozoficznego Akademii Ignatianum w Krakowie

ISSN 2081-1446

Adres redakcji: „Perspektywy Kultury”, ul. Kopernika 30, 31-501 Kraków; tel. 12 3999 662
e-mail: perspektywykultury@ignatianum.edu.pl

Druk: K&K Kraków
Nakład 100 egz.

Spis treści / Table of contents numer 17

Od redakcji

5

Poland and Ukraine in cross-cultural management

Olha Prokopenko, Larysa Kryvoruchko – *Similarities and Cultural Differences as a Basis for the Development of Mutually Beneficial Relations Between Poland and Ukraine*

7

Wioletta Małota – *Ukrainian and Polish Culture of Management and Work – Similarities and Differences*

17

Halyna Zakharchyn, Żanna Poptawska – *Development of Intercultural Management in Conditions of Civilization Challenges*

31

Przestrzenie cyberkultury / Areas of Cyberculture

Katarzyna Zdanowicz-Cyganiak, *Digital storytelling – sztuka dzielenia się opowieścią*

43

Karolina Ołtarzewska – *Wartości chrześcijańskie w kreowaniu wizerunku Prezydenta RP na profilu Andrzeja Dudy w serwisie społecznościowym Twitter*

57

Zarządzanie międzykulturowe / Cross Cultural Management

Agnieszka Staszczuk, Julita Woźniak – *Od studenta do menedżera kompetentnego międzykulturowo: warsztaty międzykulturowe dla studentów*

81

Malwina Zamojska-Król – *Znaczenie wymiarów kulturowych w zarządzaniu i budowaniu relacji biznesowych*

99

Varia

Agata Zep – *La problemática judía en la novela Sefarad
de Antonio Muñoz Molina*

113

Łukasz Burkiewicz – *An outline of Latin culture in Cyprus in the period
of Franko-Venetian dominance on the island (1191-1571)*

137

Recenzje / Reviews

Justyna Łukaszewska-Haberkowa – * * *

161

Beata Bigaj-Zwonek – * * *

165

Od redakcji

Wzmoczona wymiana kulturowa między Polską i Ukrainą stała się rzeczywistością ostatnich lat. Jej podłoże – zarówno ekonomiczne, jak i polityczne, jest całkiem dobrze znane. Ale przyszedł już czas na pierwsze próby opisu zjawiska, które powstało w jej wyniku. Współpraca przedstawicieli sąsiednich narodów w obszarze gospodarki uwypukla różnice i podobieństwa, które trzeba rozpoznać chcąc dobrze wykorzystać potencjał tej relacji. W tym kierunku idą rozważania tematu bieżącego numeru. Trzy teksty, przygotowane przez ukraińskie i polskie badaczki z różnych ośrodków, poświęcono międzykulturowym aspektom zarządzania i pracy. Czytelnik znajdzie tu zarówno analizy szczegółowe, jak i spojrzenie teoretyczne, wszystkie z uwzględnieniem specyfiki wymiany kulturowej, której jesteśmy obecnie świadkami. Zarządzanie kulturowe stało się więc dominantą tego numeru „Perspektyw Kultury”. Wątki polsko-ukraińskie dopełniają teksty z działu tematycznego o warsztatach międzykulturowych i budowaniu relacji biznesowych w oparciu o modele kulturowe.

Dział „Przestrzenie cyberkultury” tym razem zaprasza do refleksji nad funkcjami narracji cyfrowych i ich biograficznymi odsłonami. Przynosi także analizę twitterowego kreowania wizerunku Prezydenta RP Andrzeja Dudy pod kątem promowania wartości chrześcijańskich.

Numer dopełniają dwa artykuły będące głosami w międzynarodowych dyskusjach badawczych. Z jednej strony jest to analiza literackiego ujęcia pamięci o Holokauście, skierowana przede wszystkim do odbiorcy kultury hiszpańskiej i stąd przedstawiona właśnie w tym języku. Druga odsłona to próba nakreślenia zarysu łacińskiej kultury na Cyprze w burzliwym okresie pełnego średniowiecza i początku epoki nowożytnej.

Nie zabrakło również recenzji stale obecnych w naszym kwartalniku. Jedną z nich, mimo znacznej objętości, zdecydowaliśmy się opublikować bez skracania z uwagi na to, że dotyczy istotnej, podręcznikowej monografii z zakresu medioznawstwa. Liczymy, że ten zabieg pozwoli na szczególnie zapoznanie się z publikacją przydatną w dydaktyce akademickiej.

Mamy nadzieję, że kolejny numer kwartalnika, który trafił w Państwa ręce, przyniesie mnogość naukowych inspiracji. Dobrej lektury!

Redakcja

Olha Prokopenko
The University of Bielsko-Biala
State University of Sumy (Ukraine)
prokopenko.olha.w@gmail.com
Larysa Kryvoruchko
State University of Sumy (Ukraine)
krivoruchko.larisa@gmail.com

Similarities and Cultural Differences as a Basis for the Development of Mutually Beneficial Relations Between Poland and Ukraine

SUMMARY

Ukraine and Poland are the neighbor countries, the proximity of which is not only a geographical location, but also similarities in the historical development of the last century, today's political direction. The cultural affinity of the two nations is particular important as the basis for the establishment of strong, mutually beneficial relationships between entities and citizens of the two states. The authors have conducted a comparative analysis of cultures of Poland and Ukraine. The study found that the Ukrainian and Polish have similar cultural values. Both countries have middle level of power distance and slightly elevated level of the desire to avoid uncertainty. Representatives of both nations prefer collectivist principles and moderate feminism and follow middle-context communication style. Despite the overall similarity, some difference in the behavioral culture of the two nations was marked. Thus, in Poland the uneducated persons have revealed the highest level of power distance while the same social stratum in

Ukraine have demonstrated the lowest level of this indicator. Young Ukrainian behave in more individualistic way compared to older people, while in Poland, by contrast, the trend from individualism (of the older generation) to collectivism (of young) is developed.

KEYWORDS: culture, Ukraine, Poland, cultural models, Hofstede model, Hall model, power distance, femininity, masculinity, high-context, uncertainty avoidance, collectivism, individualism

STRESZCZENIE

Podobieństwa i różnice kulturowe jako podstawa rozwoju wzajemnie korzystnych stosunków między Polską a Ukrainą

Autorzy niniejszego artykułu dokonali analizy porównawczej kultury Polski i Ukrainy w oparciu o cechy kultur wyodrębnione przez Geerta Hofstede i Edwarda Halla. Wyniki przeprowadzonego badania pokazują, że Ukraińcy i Polacy wykazują średni poziom dystansu władzy i nieznacznie podwyższony poziom unikania niepewności. Przedstawiciele obu krajów preferują zasady kolektywistyczne¹, umiarkowaną kobiecość² i średnio kontekstowy styl komunikacji. Niniejsza analiza pozwoliła również wskazać pewne różnice w kulturach dwóch omawianych narodów: w Polsce ludzie bez wyższego wykształcenia wykazują wysoki poziom dystansu władzy podczas gdy ta sama grupa społeczna na Ukrainie charakteryzuje się najniższym poziomem tego wskaźnika. Ukraińska młodzież zachowuje się bardziej indywidualistycznie w porównaniu do osób starszych, natomiast w Polsce sytuacja jest odwrotna; obecnie zwycięża tendencja w odejściu od indywidualizmu (charakterystycznego dla starszego pokolenia) i przejściu do kolektywizmu (młodzież).

- 1 Zarządzanie organizacją w kulturze indywidualistycznej (w przeciwieństwie do kultur kolektywistycznych) to zarządzanie jednostkami, a wykonywanie zadań w tej kulturze jest istotniejsze od kontaktów międzyludzkich. W Polsce, jak i w krajach postkomunistycznych, kolektywizm jest kojarzony z minionym systemem politycznym. Tymczasem Hofstede przez kolektywizm rozumie jaką pozycję jednostki wyznacza przynależność do grupy. Grupa popiera swoich członków w zamian za co oni pozostają lojalni wobec grupy.
- 2 Męskość jest rodzajem cechą kultury organizacyjnej, która odznacza się stanowczym i agresywnym sposobem zarządzania. W tego typu organizacji konflikty rozwiązywane są poprzez konfrontację. Odwrotnością tego typu organizacji jest kobiecość.

SŁOWA KLUCZOWE: kultura, Ukraina, Polska, modele kulturowe, model Hofstede, Edward Hall, dystans władzy, kobiecość, męskość, wysokakontekstowość, unikanie niepewności, kolektywizm, indywidualizm

Ukraine and Poland are partner countries in many ways. They are close by their geographical location, the similarity of views on the state management system, and mutual economic interest.

Today Ukraine and Poland are reliable partners in the international community. The governments of these two neighboring countries have signed a number of agreements on cooperation in science and technology, economy and commerce, education and culture. Every day, the number of people taking part in Ukrainian-Polish relations increases. Entrepreneurs seek reliable partners in the sphere of business. Ukrainian youth have opportunities and interests in obtaining education in Polish higher education institutions. Academic institutions of both countries are actively working together, carrying out important research. Cultural events taking place in both countries are very popular.³⁴

The basis of each cooperation is the ability of people to understand each other and negotiate, especially if they belong to different cultural backgrounds. It is important to study the cultural differences between the two nations and develop recommendations to build prompt and effective communication to further develop the relationship between the two countries at the level of public institutions and at the level of citizens.

Many researchers' publications are known that have studied the problems and perspectives of intercultural communication in various aspects. Yurii Petrusenko justified the hypothesis regarding the trend of increasing the efficiency of international economic relations in the direction of the growing distances of worship, namely, he proposed to shift the emphasis from the export policy of the state towards the saturation of national goods by the cultural component.⁵

---

3 Офіційний сайт Посольства України в Республіці Польща [Electronic resource] – Date of access: 16.04.2017. <http://poland.mfa.gov.ua/ua/ukraine-pl/culture>

4 Офіційний сайт Міністерства іноземних справ Республіки Польща [Electronic resource] – Date of access: 16.04.2017. http://www.msz.gov.pl/en/p/msz_en/Foreign_policy/eastern_policy/ukraine;jsessionid=B0E62FBE9502AEAD2428AA097F82EC3C.cmsap1p

5 Петрушенко Юрій, Вплив дистанції культур на розвиток міжнародних економічних відносин, «Економіческая теория», 2009, № 2, с. 85-95. [Electronic resource] – Date of access: 16.04.2017. <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/handle/123456789/12467>

Jerome Dumetz and Anna Sosnovskaya presented a description of model characteristics and communication styles, including traditional modeling, nonlinear models, verbal and nonverbal communication, negotiation and feedback.⁶

Liliya Pan and Nataliya Romanchenko say there is a link between the type of culture and the degree of economic freedom, which in turn has an impact on international commercial activity.⁷

Nataliya Meshko and Olga Bulankina studied the willingness to introduce intercultural management in enterprises that differ in scale, the field of business activity and the country of origin of the company.⁸

Alexander Stegny drew attention to the main methodological problems that arise in intercultural research.⁹

Maria and Anna Aldoshyna investigated intercultural interactions in the field of social and business communication in international tourism.¹⁰

Tetiana Blyzniuk explored the Ukrainian business culture and offered practical advice on negotiating with representatives of Ukrainian culture.¹¹

Volodymyr Shulga, together with Iryna Sikorska, based on empirical studies, compared the most important values of young people in Poland and Ukraine. The researchers found a high level of similarity between the hierarchy of personal values of students of both countries, the most important ones being “happy family life”, “health”, “love” and “the presence of close friends.”¹²

Thus, despite the fact that the culture of both countries has been studied by different researchers over the past years, such research continues to be important as the society is constantly changing, becoming more mobile and constantly bringing elements of other cultures into our lives.

---

6 Дюметц Жером, Сосновська Ганна, Кросс-культурная коммуникацияУправленческое консультирование. – 2013 – № 8. – С. 83-90.

7 Пан Лілія, Романченко Наталя, Вплив культури на рівень економічної свободи і міжнародну комерційну діяльністьНаукові записки НаУКМА, 2008, т. 81: Економічні науки, с. 61-66.

8 Мешко Наталя, Буланкіна Ольга, Кросс-культурний менеджмент у корпоративних стратегіях міжнародних компанійЕфективна економіка, 2012, № 7. [Electronic resource] – Date of access: 16.04.2017. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1274>

9 Стегній Олександр, Методологічні складності кросс-культурних дослідженьУкраїнській соціум, 2013, № 2 (45), с. 99-111.

10 Алдошина Марія, Брусільцева Ганна, Кросс-культурні комунікації в галузі туризму в умовах глобалізаціїБізнес Інформ, 2014, № 3, с. 197-202. [Electronic resource] – Date of access: 16.04.2017. http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2014_3_32

11 Близнюк Тетяна, Кросс-культурні особливості комунікацій в Україні, Економіка розвитку, 2011, № 1 (57).

12 ШУАБГА Володимир, СІКОРСЬКА Ірина, Особливості ієрархії цінностей польських та українських студентівВища освіта України, 2014, № 2, с. 94-101.

We have conducted comparative analysis of Polish and Ukrainian cultures for which we have developed a survey based on the cultural patterns devised by the Dutch professor Geert Hofstede¹³ and the American scientist Edward Hall.¹⁴ According to these models, cultural characteristics of national groups such as collectivism/individualism, feminism/masculinity, distance of power, avoidance of uncertainty and high/low context of communication were examined.

In the study we conducted, the “collectivism/individualism” parameter was measured to determine the level of integration of individuals into a group. The “feminism/masculinity” indicator points to the way in which social roles are shared between women and men in the society. Mankind predominates in those societies where the role of women and men is different. The “distance of power” parameter is an indicator of inequalities between people of different status, which shows significant gaps in salaries, privileges, etc. The criterion of “avoiding uncertainty” shows how representatives of a culture are inclined to tolerate uncertainty about the future or ambiguous situations. The indicator of the contextuality communication indicates the importance of nonverbal, parabolic signals in communication. Representatives of high context cultures, in contrast to representatives of low context cultures, are largely relying on words that differ from the communication signals, depending on the interpretation of the cultural environment.

The survey covered about 1,000 respondents, half of whom are representatives of Poland, the other – representatives of Ukraine. The study included the respondents’ age, sex, education, and area of activity. Sample structure of the respondents is presented in Table 1. The disadvantage of the test sample is an insufficient representation of people aged over 50 years.

Table 1. Sample structure of respondents

	Men	Women	Up to 30 years old	30-50 years old	Above 50 years old	Higher education	Secondary education
Ukrainians	43%	57%	41%	35%	24%	77%	34%
Poles	40%	60%	86%	10%	4%	23%	66%

During the study we offered the respondents to agree or disagree with certain statements which are indicative of the cultural values of the people.

13 Hofstede GEERT, HOFSTEDE Gert Jan, Minkov MICHAEL, *Cultures and organizations: software of the mind: intercultural cooperation and its importance for survival*, Geert Hofstede BV, 2010, 576 p.

14 MEAD Richard, ANDREWS Tim G., *International management: culture and beyond*, John Wiley & Sons Ltd, 2009, 469 p.

After processing the questionnaires we received numerical indicators of each parameter, which may range from 0 to 100.

The analysis of the data received shows that both countries have generally similar value systems.

Thus, both countries have an average level of distance of power, although in Poland it is slightly higher (41 in Ukraine vs. 56 in Poland). This means that both Ukrainians and Poles, along with esteem for their supervisors at work appreciate initiative and rational thinking in subordinate employees, although the final decision belongs to the boss. In children, parents encourage character and ability to think independently but also respect for wisdom, experience and achievements of adults.

The common denominator for both cultures is the tendency to reduce the distance of power in people with higher education compared to respondents with secondary education levels. However, it is interesting that the highest distances of power in Poland (67) was showed by persons without education, while in Ukraine the same social layer showed the lowest level of this index (33). This difference, in our opinion, is a significant influence of education on the cultural development of the Polish population, whereas in the minds of Ukrainians, slightly distorted attitudes towards education, including higher education, predominate.

In addition, in both cultures, this indicator is somewhat higher among young people under the age of 30. Gender-based analyzes in Poland and Ukraine show that men have a higher level of power distance than women, so men are mentally more obedient than women.

As for the parameter of avoiding uncertainty, the study revealed a similar, above average level of the indicator (59 in Ukraine and 57 in Poland), which shows a rather loose attitude of people to ambiguous situations and uncertainty towards the future. People are accustomed to uncertainty, which manifests itself in the absence of clear, detailed, long-standing instructions, laws, regulations and business contracts. Even if there are certain rules, their implementation is not mandatory for everyone. On the other hand, the relatively high value of the indicator indicates the presence of anxiety and stress in the feelings of people, both at work and in everyday life. Like the Ukrainian people, so too do the Poles prefer short-term agreements instead of strategic plans and relationships.

In both countries more young people show lower levels of uncertainty avoidance compared to older people, but in Ukraine such differences are more significant, so Ukrainian youth are more exposed to risks and radical changes, which is related to the political situation in the country.

Both in Poland and in Ukraine, men are more likely to accept the challenge of unusual situations than women. In addition, in both national

groups, higher education increases the confidence of people in the future, which reduces the uncertainty avoidance index.

Another common feature of Ukrainian and Polish cultures is collectivism (collectivism in Ukraine was rated at 73, and in Poland at 71). This means that the interest of other people is of great importance to the representatives of the two nations. When making decisions, people consult with friends, family and co-workers. In the workplace, in difficult situations, it is more important to keep the team and harmony inside the team even at the expense of failure to meet production goals. People gather around their group and treat members of other groups suspiciously. During business negotiations decisions are made collectively. In addition, the high level of collectivism does not allow workers to take the initiative, formulate and express their own opinions personally, if they are different from the majority's opinion. The high level of collectivism, in part, is a legacy of Soviet times, during which collectivist principles were cultivated.

We found that men in both countries were more individualistic than women. However, the modern trends are different. For example, in Ukraine, young people behave more individualistically compared to older people, whereas in Poland, by contrast, the tendency is from individualism (in the older generation) to collectivism (in youth). The situation is similar in terms of education level. Representatives with higher education in Ukraine behave more collectively than representatives with secondary education and in Poland, the situation is opposite. The highest level of individualism in Ukraine was found among respondents without education, whereas in Poland the most individualistic behaviors were declared by those with higher education. In our opinion, this situation shows that higher education gives Poles confidence in their abilities.

In the division of social roles between women and men, the representatives of both cultures respect the principle of moderate femininity (In Ukraine the index of masculinity is 39, in Poland – 40, where the index was set so that the zero value of this indicator means the maximum level of femininity and the 100 indicator – the highest level of masculinity). In everyday life and in work, femininity manifests itself in the absence of clear boundaries between “male” and “female” fields of activity. On the other hand, low levels of this indicator are related to the fact that often equality between men and women is only nominal. It is generally accepted in the society of both countries that men are more competent in engineering and science. When employing, entities mostly prefer men and men are also more likely to move up the vertical hierarchy. Naturally, Ukrainian men and Polish men have a generally higher level of masculinity (i.e., lower level of femininity) than the women. For both cultures it is also a characteristic

that masculinity increases among young people. In part, the higher level of femininity in the oldest group is the result of socialist education, which conveyed the ideals of modesty, solidarity, compassion for the unfortunate and weak, distribution of wealth on the basis of “where they are necessary” rather than “who invested work and opportunity”.

Within the cultural “femininity/masculinity” dimension we found some differences in the level of education of respondents. In Poland, respondents with higher education showed the level of masculinity in comparison to representatives with secondary and no education levels, while the highest level of this indicator among Ukrainians was shown by persons without education. We believe that the masculine behavior of well-educated people is based on courage inspired with a high level of qualifications. Unfortunately, the masculinity of people without education is largely based on aggression and physical strength.

Results of the estimation of the level of *c o n t e x t u a l i t y* in communication according to the cultural patterns by Edward Hall show an average level of this indicator in both countries (in Ukraine – 56, in Poland – 49). The level of contextuality of the two countries is at the edge which separates a culture of high contextuality from a culture of low contextuality. In practice, it is manifested in the fact that both cultures are poorly developed in the ability to interpret messages, including implicit messages, including nonverbal messages, so they hardly use them when communicating, more trusting words instead. On the other hand, when concluding important business contracts, the partners are based on long-term relationships, where personal attributes, the negotiating status, the relationship history, and recommendations of third parties are decisive. Still, the influence of Soviet times is still important when personal contacts were needed with representatives of public services and institutions when solving problematic questions.

Interestingly, in Ukraine, the level of communicative context is the same for all social groups participating in the study, but in Poland it decreases with the decline in age and education of respondents.

By providing the general characteristics of certain segments of the population, it can be said that in Ukraine and in Poland people with higher education are more appreciative of democracy, independence and sense of dignity, and they are more loyal to ambiguous situations and atypical tasks. However, education in Poland gives people confidence, which motivates them to take initiative and personal responsibility for their actions. Unlike poles, educated Ukrainian people prefer collective decision-making and collective responsibility.

In both countries, young people are more independent, appreciating the egalitarian principles of social order in comparison to their older

compatriots. It is clear that young people are less conservative and count more on power and energy in solving complex issues than on moderation and wisdom.

The two neighboring societies share common features and gender divisions. So, women profess egalitarian principles and are ready to question the government more than men do. On the other hand, Ukrainian and Polish women are more dependent on the collective than the representatives of the male gender. Naturally, women in conflict resolution and decision-making are more likely to be inclined towards consensus and moderation.

Thus, the results of the study confirmed the presence of not only the geographical, but also the cultural proximity of Ukraine and Poland. The similarity of cultural values can and should serve as a basis for the development of mutually beneficial cooperation between representatives of both countries. The only significant difference that we have to take into account when establishing relations and business friendships is the tendency of Polish youth towards collectivism against the individualism of Ukrainian youth.

Despite political and economic problems today, Poland successfully implements the objectives of foreign policy of the 21st century. First of all, it is improving the country's trade balance, strengthening Poland's position in Europe, presenting Poland as a country of success that loves freedom. Ukraine is faced with a similar challenge, so in our opinion, it is good for the Ukrainians to take advantage of the experience of the neighboring state.

The similarity of the cultural features of both nations is a reliable source and an indispensable condition for mutual understanding and trust in the relations of the neighboring countries.

BIBLIOGRAPHY

- HOFSTEDE Geert, HOFSTEDE Gert Jan, MINKOV Michael. 2010. *Cultures and organizations: software of the mind: intercultural cooperation and its importance for survival*. New York: McGraw-Hill.
- MEAD Richard, ANDREWS Tim G., 2009. *International management: culture and beyond*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- АЛДОШИНА Марія, БРУСІЛЬЦЕВА Ганна. 2014. „Крос-культурні комунікації в галузі туризму в умовах глобалізації”. *Бізнес Інформ* 3: 197-202. [Zasób elektroniczny] – access: 16.04.2017. http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2014_3_32
- БЛИЗНЮК Тетяна. 2011. „Крос-культурні особливості комунікацій в Україні”. *Економіка розвитку* 1/57: 72-74.

- ДЮМЕТЦ Жером, СОСНОВСЬКА Ганна. 2013. „Кросс-культурная коммуникация”. *Управленческое консультирование* 8: 83-90.
- МЕШКО Наталя, БУЛАНКІНА Ольга. 2012. „Кросс-культурний менеджмент у корпоративних стратегіях міжнародних компаній”. *Ефективна економіка* 7. Access: 16.04.2017. <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1274>
- Офіційний сайт Посольства України в Республіці Польща [Zasób elektroniczny] – access: 16.04.2017. <http://poland.mfa.gov.ua/ua/ukraine-pl/culture>
- Офіційний сайт Міністерства іноземних справ Республіки Польща Access: 16.04.2017. http://www.ms.gov.pl/en/p/msz_en/foreign_policy/eastern_policy/ukraine;jsessionid=B0E62FBE9502AEAD2428AA097F82EC3C.cmsap1p
- ПАН Лілія, РОМАНЧЕНКО Наталя, Вплив культури на рівень економічної свободи і міжнародну комерційну діяльність, *Наукові записки НаУКМА*, 2008, т. 81: Економічні науки, с. 61-66.
- ПЕТРУШЕНКО Юрій. 2009. „Вплив дистанції культур на розвиток міжнародних економічних відносин”. *Экономическая теория* 2: 85-95. Access: 16.04.2017. <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/handle/123456789/12467>
- СТЕГНІЙ Олександр. 2013. „Методологічні складності крос-культурних досліджень”. *Українській соціум* 2/45: 99-111.
- ШУЛЬГА Володимир, СІКОРСЬКА Ірина. 2014. „Особливості ієрархії цінностей польських та українських студентів”. *Вища освіта України* 2: 94-101.

Olha Prokopenko – Professor of Economics, lecturer at the University of Bielsko-Biala and State University in Sumy (Ukraine). She conducts research in the fields of international economic relations, motivation of innovation, economics of sustainable development, and consumer behavior. Participant of numerous national and international conferences.

Larysa Kryvoruchko – Doctor of Economics, lectures at the State University of Sumy (Ukraine). She conducts research in the field of controlling, intercultural relations, and optimization of production costs. Participant of numerous national and international conferences.

Wioletta Małota

Collegium Civitas in Warsaw
wiolama@onet.eu

Ukrainian and Polish Culture of Management and Work – Similarities and Differences

---

SUMMARY

The aim of the article is to present the results of the research study of management and work cultures in Poland and Ukraine that was conducted in 2016. The author analyses similarities and differences in organizational behaviours in three aspects:

1) management style – in both cultures respondents pointed out hierarchical style as dominating, but in the case of Poland in a lesser degree than in the case of Ukraine.

2) team work – in both cultures collectivistic approach in team-work is predominating, thus co-workers help each other and appreciate good atmosphere (harmony).

3) communication style – people in both cultures communicate emotionally, however Poles express their more through higher and emotional voice, whereas Ukrainians express their feelings also via body language.

Commonly Polish and Ukrainian cultures are regarded as very close as both countries have the same religious, cultural and ethnic roots. Ukrainians and Poles manifest a number of the same organizational behaviours, according to the GLOBE (Global Leadership and Organizational Behaviour Effectiveness) study – Polish and Ukrainian cultures belong to the same cultural cluster – Eastern Europe (which constitutes one of ten distinguished clusters) and are different from other clusters, but still there are differences between both cultures which matter in inter – cultural management. Crucially, one cluster contains several countries and they differ from each other in a subtler manner.

KEYWORDS: inter-cultural management, Polish management culture, Ukrainian management culture, Polish team work, Ukrainian team work, Polish communication style, Ukrainian communication style, organizational behaviour in Ukraine, organizational behaviour in Poland, cultural differences in organizational behaviour in Poland and Ukraine, cultural similarities in organizational behaviour between Poland and Ukraine

STRESZCZENIE

Ukraińska i polska kultura zarządzania i pracy – podobieństwa i różnice

W artykule przedstawione zostały wyniki badania kultury zarządzania w Polsce i na Ukrainie przeprowadzonego przez autorkę w 2016 r. Jest to pierwsze badanie w Polsce i na Ukrainie dotyczące porównania kultur zarządzania obu państw. Wyniki badania trzech aspektów kultury organizacyjnej: 1. stylu zarządzania, 2. pracy zespołowej, 3. stylu komunikowania się wykazały istnienie różnic pomiędzy Polską i Ukrainą – szczególnie w stylu zarządzania; potwierdziły również wiele podobieństw we wzorcach zachowań i myślenia Polaków i Ukraińców. Zastosowano następującą metodologię badań – były to badania ilościowe, wybór jednokrotny odpowiedzi. W koncepcji badania odniesiono się do koncepcji kwestionariuszy badań międzykulturowych w danym wymiarze np. w wymiarze uniwersalizm do partykularyzmu do kwestionariusza badania Fonsa Trompenaarsa. Kwestionariusz badania jest w pełni autorski. Wyniki badania autorka odniosła do orientacji kulturowych takich jak: indywidualizm i kolektywizm, uniwersalizm i partykularyzm, wysoki i niski dystans władzy, stosunek do czasu oraz do kultury wycinkowej i całościowej jak również neutralnej i ekspresyjnej, dyskutując ich poziom zgodności ze światowymi badaniami. Badanie posiada dwa aspekty – teoretyczny i praktyczny. Po pierwsze stanowi wkład w badania międzykulturowe w zakresie zachowań organizacyjnych, po drugie wskazuje na podobieństwa i różnice w zachowaniach i praktykach organizacyjnych pomiędzy Polską a Ukrainą.

SŁOWA KLUCZOWE: kultura zarządzania, kultura zarządzania w Polsce, ukraińska kultura zarządzania,

spół sposob pracy zespołowej w Polsce, sposób pracy zespołowej na Ukrainie, styl komunikacji w Polsce, styl komunikacji na Ukrainie, podobieństwa kulturowe Polski i Ukrainy, zachowania organizacyjne w Polsce, zachowania organizacyjne na Ukrainie, różnice zachowań organizacyjnych w Polsce i na Ukrainie

The aim of this article is to present the results of the research conducted by the author in 2016 on the culture of management and work in Poland and Ukraine. In the first study of this type in Poland concerning the management culture of the two countries, three aspects were examined: 1. management style, 2. teamwork, 3. communication style. It is commonly believed that both cultures are similar (similar language, common religious roots and cultural heritage), so it is assumed that there are no significant differences in the organizational behavior of Polish and Ukrainian workers. The results show differences but also confirm similarities in the behavior patterns and thinking of Poles and Ukrainians.

What does determine a level of business cooperation of two countries?

A level and form of cooperation of entrepreneurs from the two countries depends on the perception of the easiness (or difficulty) of cooperation between them. The CAGE Model* (Figure 1.), the name of which is an acronym for the English words Cultural, Administrative, Geographical and Economic, compiles the factors that influence the extend of the psychological distance between countries. These are the following factors: 1. cultural, 2. institutional, 3. geographical and 4. economic. There is an inversely proportional relationship between the level of economic engagement of a given country towards another country – the lower the level of psychological distance between countries, the more advanced the forms of cooperation between them – for example, direct investments.

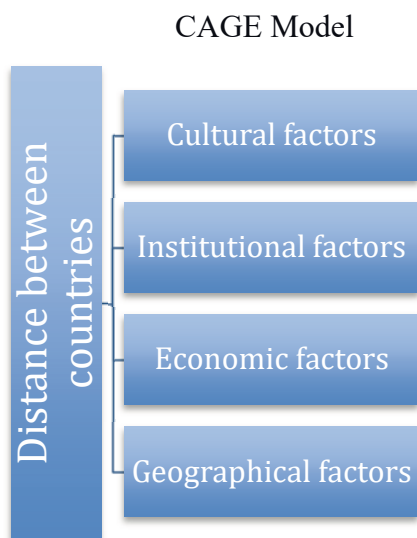

Figure 1. Factors determining the level of psychological distance between countries
 Source: P. Ghemawat, *Distance still matters, The hard reality of global expansions*, Harvard Business Review 2001, vol. 79 (8), 137-147, in: *Zarządzanie Międzynarodowe*, Ed. K. Obłój, A. Wąsowska, Warszawa 2014, s. 105.

To determine a level of distance between countries in the context of their business relationships, it is necessary to analyze factors that facilitate or hinder the building of relationships such as:

Cultural factors	organizational norms and habits, human behavior in the context of organizational culture, organizational practices, management style, beliefs about others and the world, language and religion, level of social capital
Institutional factors	method of organizing society, legal norms, economic and social institutions, social and political relations
Geographical factors	the location of a country relative to another – having a common border and terrain favorable (or not) to transport, climate differences
Economic factors	level of country’s development, economic and financial situation, common currency, affiliation to the same economic organizations, level of know how

Source: P. Ghemawat, *Distance still matters* p. 140.

Reducing the distance between two countries can occur at different levels:

- Level of the state – through the activities of state authorities supporting the building of a political, legal and economic environment facilitating the enhancement of relations between countries, such as economic agreements, transportation infrastructure, laws and regulations;
- Social level – by organizing cultural and social activities supporting the mutual learning of the societies, such as organizing days of a national culture, cultural festivals, tourist exchanges;
- Economic level – through the activities of economic chambers and other institutions supporting the building of business relations.

The goal of governmental activities is to create institutional foundation for cooperation (law and regulations) and to regulate the reciprocal relations by introducing supporting and lifting limiting policies.

Activities directed at societies are aimed to build a positive image of another country in a given society, which results, for example, in the increased exchange of tourists and the positive opinions of citizens of a given country towards the other society.¹ Activities at the economic level support the establishment of trade relations and investment cooperation between partners. In order for the latter to be effective and profitable, managers responsible for business and investment relations should have knowledge of the business culture and culture of management and work (called organizational culture) of the partner country. Lack of inter-cultural competencies may cause misunderstanding and misinterpretation of partner's business behavior, thus in turn may lead to unsuccessful negotiation and management of employees of other nationalities.

Thus, in the model of factors determining the distance between countries, the critical factor of the so-called bottleneck can be the intercultural competences of managers. It is also from four factors of the model that a business partner can positively model and change even in a short period of time through intercultural education. Other factors – geographical, institutional and economic – are constant in a given period and can be formed over a longer period of time.

In light of these considerations, knowledge about the organizational culture of Poles and Ukrainians – their way of managing people, teamwork and communication styles is a critical factor contributing to the success or failure of business relationships between entrepreneurs in both countries. When maintaining business relationships, it is important to know both the business partner (his character, behavior, ways of negotiating and work), and the national and organizational cultures of business

---

1 In Poland a research assessing Poles attitude to other nations (among them also Ukrainians) are conducted in regular period of time.

partner. Knowledge essential in inter-cultural business relations is presented in Figure 2.

Figure 2. Model of three levels of knowledge relevant in international business relationships. Source: own work.

Assessing the meaning of every factor of the CAGE model is the basis for decision of cooperation and an important aspect when developing a strategy for this cooperation.

A company that is interested in business cooperation with a foreign company (or joint venture) may not influence the institutional, geographic and economic factors determining the level of distance between the two potential partner countries (cannot temporarily reduce their distance between them in the mentioned areas). What the company can do is to reduce a psychological distance when learning the relevant cultural factors of the partner country for better mutual understanding.

Management style and work in Ukraine and Poland

In the study “Culture of management and work in Poland and Ukraine. Similarities and differences” carried out in 2016,² in Poland, three aspects

2 The research was conducted by the author in the framework of the activities of the Foundation Polish Mentoring Institute.

of organizational culture were explored: management style, teamwork and communication style in Ukraine and Poland.

Management style Organizational structure of companies and people management

There are many factors influencing the style of managing business and people. The history of the development of society, its values and beliefs have shaped the way in which people work and manage in a given national culture. Of course, each manager has his or her individual management style, which is based on his or her personality, but the basic principles of managerial behavior are learned by observing and imitating others (this is called social learning), and therefore represents the behavior typical of the culture.

In intercultural psychology that explores the “similarities and differences in the individual functioning of people belonging to different cultural and ethnic-cultural groups,”³ different classifications of cultural dimensions are applied. The Dutch intercultural researcher Geert Hofstede proposed a model of six cultural dimensions, including the dimension of “distance to power”, which was used to interpret the results of the study presented in this article.⁴ The cultural dimension of “distance to power” in the context of organizational culture determines the hierarchical level of organizational structures and the type of management style used.

In societies that are characterized by a great distance to power, managers adopt a directive style of management and relationships between superiors and employees are both official and formal. In the case of a low distance to power, managers manage democratically, partnering with employees.⁵ This is reflected in managerial practices such as delegation of tasks, giving corrective feedback in a positive manner, and the way employees are addressed.

The results of the study show that in both dominate hierarchical organizational structures: 70% of Poland’s indications and 83% of indications for Ukraine. However, in both countries, the intensity of hierarchical

---

3 J.W. Berry, Y.H. Poortinga, M.H. Segall, P.R. Dasen, *Cross-cultural psychology. Research and applications*, Cambridge 2002.

4 G. Hofstede, *Kultury i Organizacje*, Warszawa 2007.

5 *Ibidem*.

structures is differently spreading, as 41% of the respondents considered the organizational structure in Ukraine as *very hierarchical* as only 8% of respondents defined the organizational structures of companies in Poland. Respondents assessed that in Poland the structure was *quite hierarchical* (62% of indications). In Ukraine, it was respectively 42%. Regarding flat *organizational structures*, 29% of respondents indicated their existence in Poland, and only 16% in Ukraine.

The style of human management and hierarchicality of the organizational structures are interrelated, mutually conditioned and shaped. The results of this study confirm this relation. In both countries dominates hierarchical style of management, in Ukraine is more common. In Poland, partnership management style is used more frequently (43% of responses). Only 12% of respondents indicated such a management style in Ukraine.

The results show that Polish managers, even in hierarchical structures, operate in a democratic and partnership-oriented way. The results of the study on organizational practices: how to delegate tasks, how to express corrective feedback and how to provide employee bonuses, confirmed that Polish managers, compared to Ukrainian ones, manage employees in a much more egalitarian way.

What is common to managers' behavior in both countries is the fact that they create a friendly working atmosphere. In Poland, managers additionally support the development of employees and their empowerment. In Ukraine, managers accept flexibility in the proceeding of work, defined by the respondents as lack of the need to follow procedures.

The authors' research results of Polish and Ukrainian managerial styles confirm Hofstede's results in the aspect. According to his study, Ukrainian culture is characterized by a very high level of distance to power⁶ (92 points on a scale of 100 points, the more points, the more hierarchical the culture). Polish culture is rather hierarchical (68 points), but in comparison with Ukrainian culture it is considered to be considerably less hierarchical.

Particularistic or universalistic treatment of employees by managers

Researchers of national and organizational cultures, Fons Trompenaars and Charles Hampden-Turner⁷ have distinguished seven dimensions of culture. Each of these dimension represents a specific way of behaving and attitudes

6 <https://www.geert-hofstede.com/ukraine.html>, (Accessed: 10.12.2016).

7 A. Trompenaars, Ch. Hampden-Turner, *Siedem kultur kapitalizmu*, Warszawa 2012.

towards specific situations and phenomena. One of the seven cultural dimensions is a dimension, describing two modes of behavior – universalistic and the particularistic, which determines a relation to ethical principles and the legal rules. Individualistic behavior means that a person when making a decision takes more into a consideration an interest of a given person instead of following a law or procedures (i.e. universal rules). The universalistic attitude manifests itself in the fact that, in the situation of a dilemma, whether a person is should prefer own interests or acts in accordance with the law or norms, he or she will choose the latter way of behavior.

In the “culture of management and work in Poland and Ukraine. Similarities and differences”, the manner in which managers behaves towards employee in a situation where the employee does not comply with ethical principles and organizational procedures was investigated. When asked on the way a manager behaves towards a worker who is his or her friend behaving in a manner contrary to the company’s procedures, while assessing Polish managers, 28% of the respondents pointed to the answer *It does not matter if the employee is a manager’s friend, I treat him/her like any other employee in such a situation*. In the case of Ukrainian managers, only 15% indicated such (universalist) behavior.

The respondents’ responses indicate on a low level of universalist behavior and a high level of particularistic behavior in both countries. The level of particularistic behavior in Ukraine (85% of indications) is higher than in Poland (72%), but in both countries it is high. The Trompenaars’ and Hampden-Turner’s study on universalistic and particularistic behavior pattern of different countries indicate high level of particularistic behavior in Central and Eastern Europe. Yet, the results of the author’s research are consistent with those of the two researchers.

Team work

Collective or individualistic behavior?

Analysis of the team members’ pattern of behavior in Ukraine and Poland regarding their preference of working individually or collective indicates on preference of latter in both countries. According to respondents, workers in both countries help each other in the at the same level (52% of indications), however, in Ukraine people help each other to a higher degree (27% indications versus 12% in Poland). Only 6% of respondents indicated that colleagues do not help each other either in Poland or in Ukraine. Employees in both cultures show collectivistic behavior, but in Ukraine to a higher degree.

Specific or diffuse culture

If we can recognize that in both countries employees build friendly relationships at work, those outside of work have different pattern. 40% respondents indicate that team members maintain friendship relations outside of work, in Poland respectively – 24 %. The latter behavior of Poles is typical for specific culture, which separate work from private life and the behavior of Ukrainians is typical of diffuse culture in which both spheres of life are interwoven.

Particularistic and universalistic team member behavior

An important aspect of teamwork is a way how an employee reacts upon a colleague behavior that violates work rules or procedure. The reaction of Polish workers is more universalistic than that of Ukrainian workers. Table 1. shows the behavioral pattern in both countries.

Table 1. Behavioral pattern of an employee upon a workmate that violates a rule or procedure

	Poland	Ukraine
I do nothing, s\he is my colleague and having good relation with this person are important to me	15%	33%
I would tell the person to change the behavior but in a way it does not spoil our relationship	59%	46%
I would tell the person to change the behavior even if this spoils our relationship	12%	12%
I would report this to his/her supervisor as her or his behavior has influence on a performance of a team	12%	9%

Source: Report “Ukrainian and Polish Culture of Management and Work. Similarities and Differences”, Foundation of the Polish Institute of Mentoring, 2016.

In Ukraine, employees manifest distinctly more particularistic behaviors (33%) than employees in Poland (15%). The latter show a greater degree of universalist behavior (12%) than Ukrainian workers (9%). The pattern of employee behavior towards one each other is consistent with the pattern of managerial behavior toward employees, which confirms that both societies (although in varying degrees) exhibit particularistic behavior.

Communication in organization

The author examined four aspects of communication: verbal communication – the way of addressing one another (cultural dimension: large or small distance of power), nonverbal communication – expression level (cultural dimension: neutrality or emotionality), relation to time – level of punctuality (cultural dimension: monochronic and polychronic culture).

Regarding a way employees call their supervisor in Poland and Ukraine, there are different patterns of communication. They come from the specificity of the Ukrainian language. In Ukraine, employees call to their supervisors using patronymic name (75% of indications), while in Poland no one uses such form (no indication in this regard). In Poland, the most common form of addressing a supervisor is the formal Mr or Mrs form of address together with the surname (36%) or first name (48%). Addressing supervisors per “boss” in Poland and Ukraine was indicated respectively by 28% and 18% respondents. The percentage of usage of both forms – formal and informal when addressing a supervisor in Poland reflects the duality of applied managerial style: hierarchical to a higher degree and egalitarian to a lesser degree.

Affective or neutral culture

When comparing of non-verbal communication of Poles and Ukrainians, different patterns of expression were observed. Table 2 provides answers to the question how an employee’s express emotion when discussing a delicate or difficult situation.

Table 2. The way to show emotions in a delicate or difficult matter.

	Poland	Ukraine
A person speaks in a neutral way, an interlocutor cannot recognize her/his emotions by behavior or body language	15%	13%
Speaks with some emotion in voice but not showing emotion with body language	46%	22%
A person speaks with emotion in voice showing also emotion with body language	27%	38%
A person speaks emotionally, with different voice, showing emotions with intensive body language	12%	27%

Source: Report “Ukrainian and Polish Culture of Management and Work. Similarities and Differences”, Foundation of the Polish Institute of Mentoring, 2016.

Both Poles and Ukrainians communicate in an emotional way. Poles mostly show emotion in a voice, but they express limited body language (46% vs. 22% for Ukrainians). Ukrainians show strong emotions in the voice and through the body language (27% vs. 12% for Poles). Crying at work during a conversation about a delicate and difficult matter is considered “human behavior and fully acceptable” by 36% in Ukrainians against 24% in Poles.

Monochronic or polychronic culture

Among the seven dimensions of cultures defined by Trompenaars and Hampden-Turner there is monochronic culture, where punctuality is a paradigm and there is polychronic culture in which time is perceived more flexible. In the study of the behavior of Poles and Ukrainians regarding the perception of time, there was a significant difference between them in the punctuality of starting meetings. 52% of respondents indicated that in Poland meetings were started on time, compared to 31% in Ukraine. According to 6% of respondents Meetings generally begin with a delay in Poland and 13% in Ukraine. Similarly to the question of punctuality of completing out tasks, 11% of respondents indicated that in Poland Most of the projects are delayed against 27% in Ukraine. The results show that there is a difference between Ukrainian and Polish employees in punctuality – both regarding task and project completion and starting a meeting.

In conclusion, the results of the study of the culture of management and work in Poland and Ukraine show many similarities in behavior patterns and ways of thinking, but they vary in intensity. In the GLOBE world study⁸ on the style of leadership and organizational behavior in different cultures, ten cultural clusters were distinguished,⁹ characterized by specific patterns of organizational behavior.¹⁰ Poland and Ukraine belong to a common cluster of Eastern European countries, indicating a number of common leadership and working behaviors. Cluster of Eastern European countries includes such countries as Russia, Greece, Hungary, Albania, Slovenia, Georgia and Kazakhstan (those countries were studied) which

---

8 GLOBE (Global Leadership and Organizational Behavior Effectiveness) study performed in 62 countries.

9 Following clusters were distinguished: Anglo-Saxon, Germanic, Nordic, Latin European, Eastern European, Southeastern Asian, South American, African, Confucian and Near Eastern.

10 *Culture, Leadership, and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies*, eds. R. House, P. Hanges, M. Javidan, P. Dorfman, V. Gupta, Thousand Oaks: Sage 2004.

cultures differ from each other, but to a lesser extent than the cultures of other clusters.

The results of this study confirm the results of the world GLOBE survey, which due to many similarities included Poland and Ukraine in the same cultural cluster of Eastern Europe, but when discussing in different cultural dimensions (in this article analyzed by the dimensions proposed by Trompenaars a number of differences in cultural pattern of behavior were observed). In the light of the study results, founded out differences in managerial and employees behavior in Poland and Ukraine, a need for developing inter-cultural skills by Polish and Ukrainian managers is a must.

BIBLIOGRAPHY

- BERRY John W., POORTINGA Ype H., SEGALL Marshall H., DASEN Pierre R. 2002. *Cross-cultural psychology. Research and applications*, Cambridge: University Press.
- HOFSTEDE Geert. 2007. *Kultury i Organizacje*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- GHEMAWAT Pankaj. 2001. *Distance still matters, The hard reality of global expansions*, Harvard Business Review 79 (8): 137-147.
- Culture, Leadership, and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies*. 2004. R. House, P. Hanges, M. Javidan, P. Dorfman, V. Gupta (eds.). Thousand Oaks: Sage.
- OBŁÓJ Krzysztof, WĄSOWSKA Aleksandra. 2014. *Zarządzanie międzynarodowe*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Raport „Badanie kultury zarządzania i pracy w Polsce i na Ukrainie – podobieństwa i różnice”, Fundacja Polski Instytut Mentoringu, 2016.
- TROMPENAARS Alfons, HAMPDEN-TURNER Charles. 2012. *Siedem kultur kapitalizmu*, Warszawa: Oficyna Wolters Kluwers.

Wioletta Małota – PhD in Economic Sciences in the discipline of organizational behavior (Kozminski University in Warsaw). Lecturer in intercultural studies, leadership and management psychology at Collegium Civitas in Warsaw and the University of Business in Wrocław. Scientific interests: Cross-cultural differences in organizational behavior, global leadership, systemic thinking, modern mentoring. Email: wiolama@onet.eu

Halyna Zakharchyn
Lviv Polytechnic National University
galzakharchyn@gmail.com
Zanna Popławska
Lviv Polytechnic National University
zhannapoplawska@gmail.com

Development of Intercultural Management in Conditions of Civilization Challenges¹

SUMMARY

Civilization calls and integration processes bring the adjustments in cross-cultural interaction of subjects of globalized market and their management. Taking it into account, the issues of cross-cultural management is examined through the prism of the protracted evolutionary development of principles, mechanisms and forms of cross-cultural collaboration. In the article it is indicated on the necessity of research of cross-cultural differences for direction of their interaction for effective international projects. Taking into account internationalization of business, modern enterprises become international players at the international market, that induces to take into account the differences of national cultures and worldviews. Taking it into account, the authorial reason is in the necessity of organizational culture forming on the principles of national mentality, combining national aspects with global. In this context it is marked on a variant and purchase of strategy of development of cross-cultural management option: adaptations, borrowing (culture of borrowing) or innovative development (culture of passing). Thus, a conclusion is done in the article, that a basic task in the

1 Nomenklatura oraz terminologia naukowa i rynkowa wykorzystana w artykule, choć w dużym stopniu zbliżona do powszechnie znanej i przyjętej w świecie naukowym, może niekiedy posiadać subtelne różnice w interpretacji.

context of development of cross-cultural management consists not in opposition, but concordance of interests, determination of general strategic priorities, which will result in a successful collaboration in integrated space..

KEYWORDS: cross-cultural management, civilization challenges, organizational capital, national culture

STRESZCZENIE

Ukraińska i polska kultura zarządzania i pracy – podobieństwa i różnice

W dużym stopniu treść niniejszego artykułu jest spojrzeniem na problemy wielokulturowości z punktu widzenia ukraińskiej perspektywy naukowej i rynkowej co może stanowić dodatkowy grunt do dyskusji, w szczególności z uwagi na zwiększającą się rolę czynnika ukraińskiego na zarówno polskim jak i zachodnioeuropejskim rynku pracy. Różnice kulturowe podlegają analizie i są wykorzystywane w biznesie. Z jednej strony została dokonana analiza możliwości wykorzystywania różnic kulturowych jako przewagi konkurencyjnej. Z drugiej zaś wskazano, że elementy kultury danego kraju wpływają na kulturę organizacyjną poprzez narodową mentalność i archetypy, niekiedy, przy dominującej pozycji jednego czynnika, stanowiąc zagrożenie dla mniejszości. Uwzględniając to zjawisko, autorzy wyrazili opinie na temat potrzeby tworzenia kultury organizacyjnej opartej na mentalności narodowej, łącząc aspekty narodowe oraz globalne. Podkreślono, że nośnikami poszczególnych obszarów kulturowych są zbiory wartości przekładające się na zachowanie personelu oraz ich przekonania etyczne. W tym kontekście wskazano na zmienność i możliwość wyboru strategii zarządzania międzykulturowego, w tym: adaptacji, zapożyczenia (kultura zapożyczenia) lub innowacyjnego rozwoju (kultura wyprzedzenia). W związku z tym została postawiona teza, że najważniejszym zadaniem w kontekście zarządzania międzykulturowego nie jest konfrontacja, lecz pogodzenie interesów oraz określenie wspólnych priorytetów strategicznych, które doprowadzą do udanej współpracy w zintegrowanej przestrzeni gospodarczej.

SŁOWA KLUCZOWE: zarządzanie międzykulturowe, wyzwania cywilizacyjne, kapitał organizacyjny, kultura narodowa

Introduction

Today, a new civilization space is being created; in which different cultural worlds exist. In order to effectively structure this space, institutional organization of the management processes that operate within it needs to be organized. At the same time, civilization challenges are emerging that are a threat, but they also create opportunities for real progress in cultural, economic, political and social processes.

The basic civilization challenges that affect all aspects of the life of every society, and especially the economic and social processes, are:

- Total globalization, accompanied by internationalization of business, creation of international corporations, multinational corporations, development of integration processes;
- Technological gaps as the different countries are at different levels of the technological system, so the question is what effect different technological systems have on the separation or even, the opposite, on the convergence of cultures;
- Modern trends, affecting labor productivity, including robotics activation requiring man-technology interactions between cultures, i.e. robotics;
- Technological progress, in which Ukraine is rather a country forced to choose a loan culture;
- Different values, leading to the choice of different paths of development and the emergence of conflicts;
- World inequality, generating significant polarization of societies and nations;
- Limited resources on a global scale that distort the balance and aggravate the problem of ecological culture;
- The ineffectiveness of many institutions around the world, causing the destruction of the institute of trust for international cooperation;
- Exacerbating intercultural conflict and the source of conflicts in the world.

It is not intended to analyze these problems but it is emphasized that they are collected in two basic concepts: the culture of cooperation in these difficult global realities and effective management. In other words, modern geopolitical processes have strong cultural foundations. These cultural traits of each country shape the corporate culture on the basis of national mentality and national archetypes. Because of the internationalization of entrepreneurship, modern companies are becoming international players on the international market, forcing them to take into account differences in national cultures and worldviews. The emergence of transnational corporations as an objective and unavoidable reality is a response

to global market demand and aspirations in solving current problems. On the other hand, operating in a polygamous cultural space, they generate new problems. Intercultural management is to become a tool that can help solve problems in international corporations. Therefore, at the time, there are studies of intercultural differences in their cooperation for effective international projects and economic cooperation. This prospect is especially harsh for Ukraine, which is fighting for European integration course at a price of great effort and loss.

Intercultural management is the subject of many national and international studies exploring the various aspects of the impact of management on improving the effectiveness of international business,² creating intercultural communication³ in a globalized world and pointing to problems in studying intercultural differences.⁴

The influence of cultural differences on various aspects of international business relations and management on top of typology of cultures presented by leading international researchers – Geert Hofstede, Fons Trompenaars, Charles Hampden-Turner, Charles Handy and others – has become the basis of the new field of intercultural knowledge under which is worth to be traditionally understood as managing cultural differences and managing the business relationships that occur at the crossroads of cultures.

One of the most widely known studies in this area are the ones conducted by Geert Hofstede, who analysed almost 80 countries all over the world and confirmed a significant impact of a national culture on attitudes and values. The studies revealed that culture had a stronger impact on the results than gender, age, occupation, and the position of an employee.⁵ Other scientists, Fons Trompenaars and Charles Hampden-Turner, described seven elementary dimensions of values: two of which (individualism – collectivism and equality – hierarchy) correspond to dimensions of culture proposed by G. Hofstede; the remaining ones include: universalism vs. particularism, neutral vs. emotional, specific vs. diffuse, achievement vs. ascription, sequential vs. synchronic, and internal vs. external control.⁶

2 Петрушенко Ю.М. Крос-культурні аспекти підвищення міжнародного бізнесу //Ю.М. Петрушенко//Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – №5. – Т. 1. – С. 146-148.

3 БУРЯК О.С., Крос-культурна комунікація як наслідок глобалізаційних крос-культурних контактів//О. Буряк//Грані. – 2012. – №5(85). – С. 119-122.

4 СТЕГНІЙ О.Г., Методологічні складності крос-культурних досліджень //О.Г. Стегній//Український соціум. – 2013. № 2. (45): Соціологія – С. 99-111.

5 HOFSTEDE, G., *Culture Consequences. Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*, Thousand Oaks, CA: Sage 2001.

6 TROMPENAARS, F., HAMPDEN-TURNER, CH., *Siedem kultur kapitalizmu. USA, Japonia, Niemcy, Wielka Brytania, Szwecja, Holandia*, 1998, pp. 20-21.

The above mentioned dimensions reveal many similarities, for example, the division into high-context and low-context cultures is similar to the division into individualistic and collective cultures and pro-transactional and pro-partner cultures.⁷

Main assumptions of the article

The subject of intercultural management and the principles of its realization have been shaped along the years and have undergone a certain evolutionary path. At each stage, the basic principles of incorporating and harmonizing cultural differences were identified, and the key elements of intercultural competence were pointed to. The first stage took place in the conditions of access to the international market of multinational corporations that linked businesses from countries with different cultural traditions. National cultures manifest many differences, so for the efficient pursuit of business, the task at this stage was to study the specific characteristics of national cultures and the factors that influence them to create comfortable working conditions. This was a strategy of smoothing out cultural peculiarities. The second stage was the result of a deepening international division of labor that required corporate culture search technology and the emergence of theories in relation to a specific national mentality. It was considered that the national mentality determines the ways of economic behavior and organization of their processes. The success of this stage was the typology of cultures based on the specificity of the national mentality. At the third stage, the question of recognizing the diversity of cultures and finding mechanisms for managing cultural diversity in global corporations was dominant. In this context, the concept of “cultural diversity”, which required other personnel management tools, has changed in order to change the traditional concepts of human resource management.

At present, intercultural management considers the phenomenon of culture as an important organizational capital, and cultural differences are not seen as a threat, but, at the contrary, as an opportunity to acquire new knowledge that deepens organizational knowledge and actively participates in shaping the leading position in the international market. This vision speaks not of dangers, but of special competitive advantages within a multicultural environment. However, it is not a simple matter, because under such conditions, there are always some difficulties. Among them,

---

7 DULINIEC E., *Marketing międzynarodowy a marketing międzykulturowy*. In: *International Journal of Management and Economics* 19, 2006, p. 13.

first of all, the following should be distinguished: differences in the value system, possible discomfort of employees who work in other countries under the contract of employment, possible conflict of business methods and management styles at the intersection of cultures, differences in professional competence, and so on. In many cases, as mentioned by Ukrainian scientists,

transnational corporations use the Ukrainian economy as a raw material by providing Ukrainian partners with technologies that are not suitable for their level of development with rigid sales restrictions. In addition, transnational corporations declare their social policy in Ukraine, but in reality they often violate certain domestic labor laws, take advantage of the shortcomings of Ukrainian environmental legislation and so on.⁸

Thus, the main goal of intercultural management should be to integrate national cultural heritage (values, knowledge, and experience) into shared multicultural activities. This is the opinion of intercultural management researchers, noting that

successful implementation, by intercultural management, of its main goals allows the company to verify, accumulate and synthesize culturally determined knowledge, achieving synergistic effects while collective intellectual capital is greater than the potential of individual members. Intercultural knowledge transmission helps to create new unique knowledge, i.e. knowledge that is unlikely to originate in the corporate headquarters. As a precursor, gaining new knowledge can turn a company's unique competitive advantage.⁹

Every national culture consists of an instrumental and symbolic subsystem, which operates in three spaces: symbolic, institutional and in the factual space. The knowledge of these subsystems and spatial patterns in the context of specific national cultures is an indispensable element in the effective management of multicultural organizations according to the principles of intercultural management. Of the above-mentioned cultural cross-sections, the symbolic one is not limited by any boundaries as an expression of spiritual life. Spatial limitations and cultural diversity are present in the institutional cultural dimension that influences the formation

8 ЛЕГА Н.Ю., Процеси транс націоналізації як засіб залучення іноземних інвестицій / Н.Ю. Лега // Молодий вчений. – № 3(30), 2016, с. 121.

9 ПЕТРУШЕНКО Ю.М., Крос-культурні аспекти підвищення ефективності міжнародного бізнесу» / Ю.М. Петрушенко // Вісник Хмельницького національного університету. – № 5, 2009/ Т. 1, с. 147.

of social and economic relations between members of an intercultural society and the choice of management methods. Due to the various technological structures that are manifestations of civilization challenges, the material cultural space is recognized, reflecting its material dimension. Therefore, the development of intercultural management should take place in parallel with the development of all cross-sections of culture.

In addition, given the multifunctionality of culture, the development of intercultural management should also take place in the context of the inclusion of cultural functions and management functions as they are congruent. It is obvious that functions reflect the essential meaning of the category, but the reception of functions as a concrete action is the same, so it is expedient to approach them conceptually in their consideration from the system's point of view. The main cultural functions that overlap with management functions are regulating, motivating, and communicative, informative, and adaptive ones, especially in the personnel management system.

The communicative function will be effective provided that barriers to communication are eliminated for the representatives of different cultures who work in multicultural corporation resulting from internal rejection of the environment, negation of other values, stereotypical thinking and national dominance. In the communication system, the official language of communication and a coordinated system of informal communication will be deemed to be a cultural influence tool. In the process of cultural communication, the principles of tolerance and openness must be respected, and only then the relations between the representatives of different cultures will be harmonious. The development of homogeneous communication resources and media space also facilitates the creation of social relationships.

The information function of both culture and management is a projection of technological globalization, the internationalization of national economies, and the deepening of the differentiation of cultural space. For such realities, the information function in intercultural management has its peculiarities in relation to the information system, serving multicultural corporations and the different requirements and needs of making information in different countries. The way to acquire information is also different in intercultural business entities, despite the high capacities of information systems of intercultural companies with high analytical capacities. The headquarters of an international corporation focuses both on internal information as well as information from foreign departments, which should reflect all possible changes in the countries where these entities are housed, including political, legal, cultural, social and economic changes. However, the informational culture of each country does not always ensure the high quality of co-ordination of joined activities.

In the context of communicative and informative functions in relation to cultural differences, the role of advertising should be considered as an important element of intercultural communication. Advertising is designed to exert influence on consumer behavior, which, as already mentioned, depends on the national *modus operandi*, established at a subconscious level, which determines the motives of behavior, that is, it is perceived in the general cultural context. National mentality sets the perception of a certain image by the human addressee, a sign that is interpreted in various ways by different cultures, so every message is perceived through the eyes of culture. The world of values of different cultures is varied, which also affects the perception of advertising. So, the question arises – is it a proper advertising strategy to standardize or adapt one's behavior patterns to each target group and national culture? This question also arises because of the existing world-wide international brands, so international corporations emphasize the use of unified global strategies and standardized advertising. It seems that more effective advertising that would take into account the cultural traditions of the target groups and adapt to the national cultural environments. Of course, such a strategy for shaping advertising policies is more expensive in terms of price, but in terms of effectiveness – it is much more efficient.

The regulatory function of intercultural management manifests itself through regulatory actions, instructions and other factors of institutional influence. It is therefore necessary to conduct an intercultural analysis of the legal framework, national legal capacity and the constraints. This is an important task, because it is possible to practice the liberalization of personnel training, so the control of national states over the reproduction of human capital is lost. And the different approaches to insolvency, taxes, antitrust policy all complicate the mechanism of intercultural management.

Concerning the motivational function, different motivational policies that are not acceptable to everyone involve conflict situations. Culture and management combine motivational aspects, where culture reflects the emotional and subconscious aspects of human motivation, while management marks targeted actions determined by the human desire to increase effectiveness. Financial or moral motivation will always be an obstacle determined by the country of origin of the worker. Typically, the representatives of developed countries tend to value self-fulfillment and improvement, so for them moral motivation is very important. Employees from low-income countries are more likely to respond to financial compensation and social protection. Motivation is a part of the human resource policy of any organization; in a multicultural environment it is not only necessary but even problematic. So it is necessary to show maximum respect to the representatives of different cultural traditions, supporting the development of

workers and smoothing differences in socio-cultural competences. It should be taken into account that the motivation of staff in relation to the evaluation of work also depends on cultural practice. For example, the culture of universalism has a rather strict approach to institutional requirements and it envisages special regulation and instruction of work, the cataloging of qualification criteria determining the quality of work necessary to stimulate it. These conditions are set out in employment contracts or other contracts with employees. Representatives of particular cultures are more liberal in relation to the assessment and motivation of employees.

New challenges dictate new approaches, but they also do not defend the use of traditional motivation or assessment methods for employees that are up-to-date and effective against ongoing changes. So the task of human resource managers is to use the expertise to combine innovation with tradition in the right proportions.

Research in this direction of HR must be continued, as it should gain a new sound in the context of new trends in the development of economy, management and society.¹⁰

The adaptive function is not just about adapting to another environment, but also about showing the organization's expenditure on adaptation processes, especially if corporations come from many different cultural worlds. Therefore, the management must decide on the optimal proportion of employees of different nationalities. As a motivational item, it is worthwhile to compare the effectiveness of different types of personal cultures.

Differences in the stereotype of thinking appear in the planning function, which imposes time frames for work or commitments. According to the typology of cultures by Geert Hofstede,¹¹ the planning function can be included in a dimension that represents a long-term orientation (LTO), a semantic content that depends on the plan and anticipates the future, defines the target orientation and plans future actions to achieve goals. Long-term orientation culture is believed to be respected in China, Japan and Taiwan. Countries that are more susceptible to short-term orientation are the USA, Germany or France, whose business practices involve planning each stage separately and estimating its duration in order to achieve the goal in a timely manner.

---

10 ZAKHARCHYN H.M., LYBOMUDROVA N.P., SOBOL I.B., *Motivation and evaluation of personnel in modern challenging environment*/ H.M. Zakharchyn, N.P. Lybomudrova, I.B.Sobol// *Economics, Entrepreneurship, Management*. 2016. – № 1. – Volume 3. – pp. 31-34.

11 HOFSTEDE G., *Culture and organizations: software of the mind*, London, New York, McGraw – Hill, 1991.

Due to different values, another problem arises – the choice of intercultural management strategy. It is true that each person identifying themselves as representatives of the nation will be close to the values produced by deep layers of national culture and national archetypes defining economic behavior. Adjusting to foreign feelings and values causes the emergence of personal internal conflict. The task of intercultural management lies in simplifying this adaptation. Each organization operating in a multicultural environment has the right to choose an intercultural management strategy by promoting a loan, adaptation or an anticipating culture. Although it is effective to combine and reconcile of the national and the global based on the typology of cultures already takes into account national differences, decision making, ownership issues and role status, risk acceptance and forecasting of unforeseen situations, proportions of male and female aspects of collectivism and individualism, and others, this combination does not speak of creating another culture, a hybrid model, or even creating a model of modern intercultural management that skillfully uses tradition and innovation. It is also worthwhile to include a model of economic activity determined by the specificity of the national mentality described in Richard Lewis's study, which identified three groups of cultures: monoactive, polyactive and reactive.

A monoactive culture is a culture of rigorous planning and organization of a concrete action in accordance with the logic of processes, steps, or in accordance with the principle of coherence. This culture focuses on doing one thing at a time.¹²

It is a culture of concrete issues and concrete individuals. Lewis sees examples of this kind of culture in the United States, Germany and Switzerland. A polyactive culture is focused on people, not on the work and is characteristic of the representatives of Slavic, Italian, Hispanic and Latin American nations, according to the scientist – “the swift peoples.” The characteristics of this culture include quite a general-purpose approach to planning, carried out in a general way, not specific, not particularly attached to the case, as in the previous culture. Here, plans may change and facts may be interpreted at one's own discretion. However, people who adhere to such a culture can do many kinds of work or projects. A culture that distinguishes relationships as the dominant is a reactive culture represented by China, Japan and Finland. This is a culture of trust, as the representatives rarely revise their plans and adhere to their partners' work schedule.¹³

12 ЛЬЮИС Р.Д., *Деловые культуры в международном бизнесе. От столкновения к взаимопониманию.* / Д. Льюис. – М.: Дело, 1999. с. 24.

13 *Ibidem*, s. 64.

Limited resources on a global scale as a civilization challenge aggravate the ecological culture whose level in many countries is very low. Different cultures reflect cultural differences in approach to nature and its protection. There are cultures with an internal orientation (e.g. the USA) without peculiar respect for the environment, resulting from a lack of ecological education. This means that the representatives of such cultures treat the environment as a normal resource – one providing a profit. The lack of respect and disregard for ecological regulations allows corporations with such a culture of thinking to deplete natural resources for profit in any way. Another view on nature recognizes the need for respect for the ecological balance and a thrifty approach to natural resources, treating them not only as production means, but as a natural formation that a human being is not entitled to. This type has an external orientation vector and dominates in the Japanese culture and several European cultures (Italy, Sweden, the Netherlands). It is clear that, in conditions of deterioration of environmental problems, technological disasters and depletion of natural resources, a humane policy of using the naturalized environment and supporting the development of a global ecological environment must be pursued.

Conclusions

It can be inferred that cultural differences and the specificity of national mentality are influenced by patterns of behavior and patterns of management practices, and this influence can be both positive and negative.

Today's world is a world of cultural interpenetration and globalization processes influence the emergence of new mental economic management principles, while observing the desire of man not to get lost in the process of integration, not losing his identity, the desire to respect human values. Interculturalism is not opposed to, just the opposite of coordinating interests, defining common strategic priorities that will lead to successful cooperation in an integrated space. It is therefore necessary to develop intercultural education, to develop intercultural analysis in all dimensions, to promote intercultural orientation, to systematically work for cultural dialogue, to combine national mentality with modern world experience, to work together for the good of the civilization and not just a single corporation.

BIBLIOGRAPHY

- DULINIEC Elżbieta. 2006. *Marketing międzynarodowy a marketing międzykulturowy*. International Journal of Management and Economics 19: 6-24.
- HOFSTEDE Geert. 1991. *Cultures and organizations: Software of the Mind*, Maidenhead: McGraw-Hill.
- HOFSTEDE Geert. 2001. *Culture Consequences. Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- TROMPENAARS Fons, HAMPDEN-TURNER Charles. 1998. *Riding the waves of culture*. London: Nicolas Brearley.
- TROMPENAARS Fons, HAMPDEN-TURNER Charles. 1998. *Siedem kultur kapitalizmu. USA, Japonia, Niemcy, Wielka Brytania, Szwecja, Holandia*. Warszawa: Wydawnictwo ABC.
- ZAKHARCHYN Halyna M., LYBOMUDROVA Nadiya P., SOBOL Ivan B. 2016. "Motivation and evaluation of personnel in modern challenging environment". *Economics, Entrepreneurship, Management* 1 (3): 31-34.
- БУРЯКО С.С. 2012. Крос-культурна комунікація як наслідок глобалізаційних крос-культурних контактів / О.Буряк // *Грані*. 5(85): 119-122.
- ЛЕГА Н.Ю. 2016. Процеси транснаціоналізації як засіб залучення іноземних інвестицій / Н.Ю.Лега // "Молодий вчений". 3(30): 119-122.
- ЛЬЮИС Р.Д. 1999. *Деловые культуры в международном бизнесе. От столкновения к взаимопониманию.* / Д.Льюис.-М.: Дело.
- ПЕТРУШЕНКО Ю.М. 2009. Крос-культурні аспекти підвищення міжнародного бізнесу / Ю.М. Петрушенко // *Вісник Хмельницького національного університету*. 5.Т.1:146-148.
- СТЕГНІЙ О.Г. 2013. Методологічні складності крос-культурних досліджень // О.Г.Стегній // *Український соціум*. 2(45):99-111.
- ТРОМПЕНААРС Ф., 2004. Хэмпден-Тернер Ч. Национально – культурные различия в контексте глобального бизнеса / Ф. Тромпенаарс, Ч. Хэмпден-Тернер. [пер. с англ. Е.П. Самсонов]. –Мн.: ООО «Попурри».

Halyna Zakharchyn is a Professor, head of the Department of Human Resources Management and Administration at the Lviv Polytechnic National University. Research interests: organizational culture, theoretical and applied aspects of human resources management.

Żanna Popławska is a Professor, manager of the Department of Theoretical and Applied Economics of the Lviv Polytechnic National University. Research Interests: Strategic Management, Organizational Culture.

Katarzyna Zdanowicz-Cyganiak

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach
zdanowicz@ue.katowice.pl

Digital storytelling – sztuka dzielenia się opowieścią

STRESZCZENIE

Autorka analizuje wybrane narracje cyfrowe, zwłaszcza o charakterze biograficznym (projekt *Humans of New York* i repozytorium opowieści multimedialnych organizacji StoryCenter), pytając o ich specyfikę i funkcje.

SŁOWA KLUCZOWE: cyfrowe opowieści, konwergencja, remiks, biografia, media społecznościowe

ABSTRACT

Digital storytelling – the art of sharing stories

The author analyzes the selected digital narratives, especially biographical (project *Humans of New York* and the repository of multimedia stories – StoryCenter), asking for their specificity and functions.

KEYWORDS: digital storytelling, convergence, remix, biography, social media

Wstęp

Według Waltera Fishera świat jest „zbiorem opowieści, z których wybieramy, a tym samym nieustannie odtwarzamy, nasze życie”¹. Przynależność

1 Cyt. za: E. Griffin, *Walter Fisher: paradygmat narracyjny*, w: Tęgoż, *Podstawy komunikacji społecznej*, tłum. O. Kubińska, W. Kubiński, M. Kacmąjor, GWP, Gdańsk 2003, s. 329.

do wspólnoty wiąże się więc z aktywnością narracyjną, jak również spójnością, wiarygodnością i popularnością wykreowanych opowieści. Będąc narratorami, rywalizujemy, a tworzone przez nas narracje podlegają selekcji i hierarchizacji. Dlatego Jerome Bruner, opisując zasady organizujące narracyjną rzeczywistość, zwrócił uwagę na nieodłączną, wpisaną w kulturę negocjowalność opowieści:

W pewnym stopniu akceptujemy podstawowe współzawodnictwo opowieści. To właśnie ono zapewnia żywotność narracji w negocjacji kulturowej. [...] Wobec rywalizujących wersji opowieści z łatwością zachowujemy perspektywiczną rezerwę, o wiele łatwiej niż wobec argumentów lub dowodów².

Internet jako platforma umożliwiająca publikowanie, komentowanie i promowanie narracji o zróżnicowanym statusie: prywatnym, naukowym, dziennikarskim, artystycznym, marketingowym itp., demokratyzuje status „autora”. Mimo głosów oceniających krytycznie narracyjne repozytorium sieci, porównywane m.in. do kultury plotki, środowiska zdominowanego przez amatorów, spamerów, przedstawicieli pokolenia wytnij-wklej i twórców fałszywych tożsamości (*sock puppets*)³, zasoby cyfrowe wciąż zaskakują zróżnicowaniem i jakością prezentowanych narracji⁴. Obok form charakterystycznych dla Internetu (m.in. hipertekst, blog, post, komentarz, mem, e-komiks itd.), w sieci udostępniane są cyfrowe opowieści (*digital storytelling*), w tym fotokasty i filmy. Narracje cyfrowe to także literatura elektroniczna (powieści i wiersze hipertekstowe, poezja cyfrowa – wykorzystująca chociażby oprogramowanie Flash, generatory tekstowe, interaktywna fikcja, narracje lokacyjne)⁵.

2 J. Bruner, *Kultura edukacji*, tłum. T. Brzostowska-Tereszkiewicz, Universitas, Kraków 2010, s. 200.

3 Zob. A. Keen, *Kult amatora. Jak internet niszczy kulturę*, tłum. M. Bernatowicz, K. Topolska-Ghariani, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2007.

4 Zob. chociażby narracje memoratywne (wirtualne cmentarze), wyznania tajemnic i grzechów (np. <http://www.thedaily-confessions.com>), narracje biograficzne publikowane w ramach mediów społecznościowych, anonse matrymonialne, tzw. trip raporty – zapisy doświadczeń po narkotykach itd.

5 O literaturze elektronicznej pisałam m.in. w: K. Zdanowicz-Cyganiak, *Literatura elektroniczna – specyfika narracji i odbioru*, w: *Kultura i administracja w przestrzeni społecznej Internetu*, red. Z. Rykiel, J. Kinal, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2013; K. Zdanowicz-Cyganiak, «Potwór» – tożsamość – produkt, w: *Człowiek w relacji do zwierząt, roślin i maszyn w kulturze. Aspekt posthumanistyczny i transhumanistyczny*, red. J. Tymaniecka-Suchanek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2014.

Marie-Laure Ryan stwierdziła: „Przyszłość nowych mediów jako formy rozrywki zależy od ich zdolności rozwoju własnych form narracji”⁶. Analizując wybrane narracje cyfrowe głównie o charakterze biograficznym (m.in. projekt *Humans of New York* oraz zasoby repozytorium opowieści multimedialnych – StoryCenter), podejmuję próbę odpowiedzi na następujące pytania:

1. Czym mogą być „własne formy narracji” (charakterystyczne dla środowiska nowych mediów)?
2. Jaka funkcję – inną niż rozrywkowa – mogą one spełniać?

E-biografie

Autobiografia jest narracją popularną wśród użytkowników sieci – być może z powodu autopromocyjnego i terapeutycznego potencjału tego gatunku, choć trudno nie wspomnieć o mechanizmie konfabulacji nieraz towarzyszącym jej tekstowym realizacjom⁷. W mediach społecznościowych kluczową rolę odgrywa dzielenie się osobistymi doświadczeniami bądź takimi, które imitują osobisty charakter. Odbiorcom tego typu narracji niekiedy może wydawać się, że mają do czynienia z tajemnicą, autentycznym wyznaniem, niemal ze spowiedzią. Jak podkreślił Adrew Keen:

«The New York Times» donosi, że pięćdziesiąt procent blogerów pisze pamiętniki z czystej potrzeby opisywania doświadczeń dotyczących ich prywatnego życia [...]. Hasło towarzyszące YouTube to »Wyemituj siebie«. I faktycznie – emitujemy siebie samych⁸.

Wspomniana „emisja siebie” często prowadzona jest w sposób chaotyczny i nieodpowiedzialny, przekazywane informacje nieraz mają charakter intymny – kultura sieci jest bowiem w dużej mierze „kulturą obnażania”⁹.

---

6 M.-L. Ryan, *Will New Media Produce New Narratives?*, w: *Narrative across Media. The Languages of Storytelling*, red. M.-L. Ryan, Univeristy of Nebraska Press, Lincoln 2004, s. 356.

7 Kreacja wizerunku w sieci wiąże się z wysokim ryzykiem konfabulacji. Jak zauważył Elias Aboujaoude: „Czy to na Second Life, My Space czy Facebooku zarejestrowani uczestnicy świadomie i intencjonalnie wymyślają na nowo swoje biografie w części lub całości, przedstawiając dużej grupie wirtualnych odbiorców nową wersję samych siebie – tę, która w niektórych wypadkach może w niewielkim stopniu przypominać «prawdziwe Ja»”. Zob. E. Aboujaoude, *Wirtualna osobowość naszych czasów. Mroczna strona e-osobowości*, tłum. R. Andruszko, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012, s. 20.

8 A. Keen, dz.cyt., s. 30.

9 Zob. B. McNair, *Seks, demokracyzacja pożądania i media, czyli kultura obnażania*, tłum. E. Klekot, Muza S.A., Warszawa 2004.

W 2010 r. fotograf Brandon Stanton rozpoczął realizację projektu *Humans of New York*. Początkowo były to fotograficzne portrety mieszkańców miasta upubliczniane na autorskim blogu. Wkrótce jednak blog fotograficzny zamienił się w „blog gawędziarski”¹⁰.

Fotograf, opisując początki projektu, stwierdził:

[...] po skatalogowaniu masy fotografii pomyślałem, że można zamieszczać obok słowa przedstawionych na nich przypadkowo spotkanych osób. Wypowiedzi te wydłużały się i wydłużały, aż ostatecznie spędzałem po piętnaście, dwadzieścia minut na rozmowie z bohaterami moich zdjęć. I tak wywiady i opowieści stały się esencją *Humans of New York*¹¹.

Efekty projektu Brandona Stantona są imponujące: wciąż aktywny blog <http://www.humansofnewyork.com>, aktualizowana regularnie strona promująca inicjatywę na Facebooku – <https://www.facebook.com/humansofnewyork>¹², dwie książki dokumentujące fotograficzne spotkania: *Humans of New York* (2013) i *Humans of New York: Stories* (2015), dokumentacja rozmów z mieszkańcami m.in. Ugandy, Pakistanu, Iraku, Indii, Wietnamu. Wirusowość koncepcji Brandona Stantona polega także na inicjowaniu analogicznych projektów w sieci (m.in. *Humans of Amsterdam*, *Humans of Berlin*, *w Polsce*).

Choć *Humans of New York* jest przedsięwzięciem konwergentnym (blog autorski, odsłona w ramach serwisu społecznościowego, książki, wystawy, warsztaty itd.), chciałabym skoncentrować się przede wszystkim na cyfrowym katalogu portretów, od którego zaczęło się funkcjonowanie marki *Humans of New York*. Cyfrowa, pierwotna odsłona tego projektu jest interesująca również z tego powodu, że podlega na bieżąco aktualizacjom i stwarza możliwość komentowania zamieszczonych opowieści.

Najczęściej fotografie autorstwa Brandona Stantona (publikowane zarówno na blogu, jak i Facebooku) mają charakter portretów. Często spojrzenie bohaterów ukierunkowane jest prosto w obiektyw. Mamy wrażenie, że patrzą/mówią do nas. Zdarza się jednak, iż rozmówca prosi o wyekspozowanie jedynie fragmentu sylwetki bądź zasłania twarz. Imiona nie pojawiają się.

Krótkie narracje, które towarzyszą fotografiom, mają zróżnicowany charakter. Dotyczą m.in. dzieciństwa, starości, chorób, rozczarowań, miłości, planów i pasji. W przypadku wielu narracji dostrzegalna jest

10 Określenie B. Stantona.

11 B. Stanton, *Ludzie Nowego Jorku: historie*, tłum. B. Czartoryski, Wydawnictwo SQN, Kraków 2016, s. 6.

12 Łączna liczba polubień: 18 123 508 (stan na styczeń 2017).

przemyślana, efektowna konstrukcja, w której kluczową rolę odgrywają dwa elementy: punkt zwrotny w biografii (np. strata) oraz próba stworzenia symbolicznej klamry opowieści – puenty. Dominuje forma pierwszoosobowa, z reguły pozbawiona komentarza Stanton, choć często pojawiają się również zapisy krótkich rozmów pomiędzy fotografem a jego bohaterami, np.:

- Nie wierzę w nic.
- A w co ostatnio uwierzyłeś?
- Że jest w co wierzyć¹³.

Niekiedy wypowiedzi bohaterów są po prostu żartami bądź komentarzami do błahych spraw codziennych. Zdarzają się portrety z manifestami odmowy, np. „Nic o sobie nie powiem”, „Przeinacysz moje słowa”, „Robi się zbyt osobiście”. Ale obok skarg, żartobliwych aluzji, enigmatycznych wyznań, pojawiają się dłuższe wypowiedzi przypominające narracje autobiograficzne – bardzo osobiste, niekiedy kończące się podsumowaniem bądź przesłaniem, np.:

Nikt nie przyszedł na moje dziesiąte urodziny. Bardzo dobrze pamiętam, jak pomagałem мамie nakrywać do stołu, a potem gapiłem się przez okno na zachodzące słońce, aż zdałem sobie sprawę, że nikt się nie pojawi. Ta chwila w pewien sposób zapowiadała resztę mojego życia¹⁴.

Często publikowane w formie postów narracje są próbą rekonstrukcji kluczowych faktów autobiograficznych i tworzą uporządkowaną chronologicznie całość, np.:

Żyję na własną rękę, odkąd skończyłam 12 lat. Moja mama zdecydowała, że jej handlujący narkotykami chłopak jest ważniejszy ode mnie. Pewnej nocy przyszedł do domu, ale klucz w zamku nie obracał się. Zaczęłam walić w drzwi, lecz nikt już nie odpowiedział. Przez kilka lat żyłam z przyjaciółmi. Chodziłam od domu do domu [...]. Mama mojego przyjaciela była barmanką i załatwiła mi pracę na zmywaku. Kiedy skończyłam szesnaście lat, zaoszczędziłam wystarczająco dużo pieniędzy, aby mieć samochód i wyjechać do Arizony. Gdy miałam 21 lat, zaszłam w ciążę. Mój syn zmienił moje życie. Nie zmieniłam się w Matkę Teresę z dnia na dzień. Musiałam odczytać się wszystkiego, co znałam. [...] Teraz staram

---

13 Wszystkie przytoczone w artykule narracje bohaterów *Humans of New York* cytuję zgodnie z tłumaczeniem własnym tekstów opublikowanych na blogu <http://www.humansofnewyork.com> bądź wspierając się tłumaczeniami zamieszczonymi w tomie: B. Stanton, *Ludzie Nowego Jorku: historie*, tłum. B. Czartoryski, Wydawnictwo SQN, Kraków 2016.

14 Cyt.za: B. Stanton, *Ludzie Nowego Jorku: historie*, tłum. B. Czartoryski, Wydawnictwo SQN, Kraków 2016, s. 228.

się skończyć college, będąc samotną matką. Dbam o moją 83-letnią babcię. Właśnie pokonała raka po raz drugi w ciągu czterech lat. Wszystko wydaje się w tym momencie wyciszone. Ale ja, mimo to, zawsze wstrzymuję oddech. Historia mojego życia to cisza przed burzą¹⁵.

Ilustracja nr 1. Humans of New York – bohaterka analizowanej narracji biograficznej

Źródło: <https://www.facebook.com/humansofnewyork/photos> [27.11.2016]

Powyższa narracja autobiograficzna wzbudziła ogromne zainteresowanie czytelników (475 tysięcy polubień). Jednak autobiografie cyfrowe wyróżnia przede wszystkim możliwość bezpośredniego komentowania przez czytelników, co wiąże się z narażeniem autora na pytania, krytykę, prowokacje – nieraz inicjowane przez obcych ludzi, dodatkowo korzystających z iluzji anonimowości w sieci. Jak słusznie zauważyła Sherry Turkle:

Wyznania, które niegdyś padały w rozmowach z przyjaciółmi i rodziną bądź w konfesjonale, teraz nie podlegają żadnym regułom, nie wymagają więzi z adresatem. Trafiają do tych użytkowników, którzy akurat przeglądają stronę. W rzeczywistej przestrzeni fizycznej po zwierzeniu następują rozmowy i negocjacje. [...] Poza tym jeśli wyznanie, które pada w rozmowie twarzą w twarz, spotyka się z krytyką, to można ocenić jej przyczyny. W anonimowych wyznaniach w sieci tego wszystkiego brakuje. Mówimy,

15 Źródło: <https://www.facebook.com/humansofnewyork> [27.11.2016].

co mamy do powiedzenia, a opinie innych osób napływają lawiną anonimowych komentarzy¹⁶.

Tak stało się również w przypadku analizowanej narracji – publikacji postu towarzyszyły liczne komentarze, wśród których dominowały jednak te o charakterze pozytywnym, pojawiły się teksty motywujące do dalszej pracy nad sobą, błogosławieństwa, deklaracje wsparcia itp. Wielu autorów komentarzy zaczęło opowiadać o swoich trudnych doświadczeniach. Post autobiograficzny zamieszczony na stronie *Humans of New York* wpłynął więc na publikowanie kolejnych narracji o podobnym, wirusowym charakterze. Co ciekawe, uaktywniła się sama główna bohaterka, dziękując wszystkim czytelnikom, tworząc przesłanie o konieczności pomocy „zapomnianym dzieciom” i jednocześnie upubliczniając swoje prawdziwe dane (Carolyn Cameren):

Każdego roku mój syn oddaje swoje stare zabawki, bo wie, że są dzieci, które nie mają niczego. Niech Bóg Was błogosławi!!! Pamiętajcie... Byłam zapomnianym dzieckiem. Pomoc takim dzieciom jest najlepszym prezentem, jaki możecie dać¹⁷.

Na podstawie analizy narracji autobiograficznych, zebranych w ramach projektu *Humans of New York*, można wskazać kilka cech charakterystycznych e-autobiografii:

- fragmentaryczność, skrótowość, dygresyjność;
- możliwość kontaktu online z czytelnikiem (dyskusje, wyrazy akceptacji bądź dezaprobaty);
- często brak danych osobowych (pomimo osobistego charakteru narracji i zazwyczaj upublicznienia wizerunku)¹⁸;
- duży potencjał wirusowości (czytelnicy, komentując e-biografie, często sami decydują się na osobiste zwierzenia).

Analizując biografie cyfrowe warto podkreślić, iż projekty online pozostają katalogami otwartymi, nieustannie aktualizowanymi i udostępnianymi do oceny, stąd wrażenie, że jesteśmy świadkami tworzenia się wspólnoty, do której możemy dołączyć. W efekcie powstaje cyfrowy

---

16 S. Turkle, *Samotni razem. Dlaczego oczekujemy więcej od zdobyczy techniki, a mniej od siebie nawzajem*, tłum. M. Cierpisz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013, s. 284.

17 Źródło: <https://www.facebook.com/humansofnewyork/?fref=ts>[1.12.2016].

18 W przypadku projektu *Humans of New York* nie pojawiają się dane osobowe. Ewentualne ujawnienie danych następuje w wyniku aktywności narratora (np. na Facebooku), zwłaszcza wtedy, gdy włączy się on w dyskusję towarzyszącą publikacji postu z jego autobiografią/wyznaniem.

„wizytownik”, antologia portretów i narracji symbolizujących matryce egzystencjalne.

Digital storytelling

Termin *digital storytelling* (w polskim tłumaczeniu najczęściej – opowieści cyfrowe)¹⁹ staje się coraz bardziej popularny. Najprawdopodobniej wynika to z faktu, iż „praktyka używania narzędzi komputerowych do opowiadania historii”²⁰ może być w efektywny sposób wykorzystana w procesie edukacji, terapii, a nawet integracji społecznej. *Digital storytelling* jako metoda pracy wzbudza zainteresowanie nauczycieli, tym bardziej, że:

Zasoby możliwe do wykorzystania przy konstrukcji cyfrowej opowieści są właściwie nieograniczone, dając narratorowi ogromną swobodę twórczą. Niektórzy badacze twierdzą, że jako technika pedagogiczna – sztuka opowiadania może być skutecznie stosowana właściwie przy nauce każdego przedmiotu²¹.

Podstawową ideą towarzyszącą *digital storytelling* jest połączenie sztuki opowiadania z multimediami (obrazami, dźwiękami, nagraniami video) – i tu kluczowe okazują się umiejętności – warsztatowe, dotyczące konstrukcji fabuły/historii (*creative writing*), ale też związane z obsługą konkretnego oprogramowania²². Badacze, próbujący definiować to zjawisko, zwracają uwagę na emocjonalny kontekst cyfrowych narracji – opowieści przygotowywane w ramach kursów *digital storytelling*²³ zazwyczaj eksponują osobiste zaangażowanie narratora i wiążą się w dużej mierze z jego bezpośrednimi doświadczeniami bądź doświadczeniami bliskich mu osób.

Charakterystyczne dla opowieści cyfrowych jest również ich zróżnicowanie pod względem formy. Są to zarówno proste pokazy slajdów z dołączoną ścieżką audio, ale także zrealizowane na wysokim poziomie cyfrowe

19 W literaturze zagranicznej możemy odnaleźć jeszcze inne określenia charakteryzujące praktykę opowieści cyfrowych, np. cyfrowe dokumenty, elektroniczne pamiętniki, cyfrowe eseje itp.

20 Źródło: <http://digitalstorytelling.coe.uh.edu/page.cfm?id=27&cid=27&sublinkid=29> [10.12.2016].

21 Źródło: <https://net.educause.edu/ir/library/pdf/ELI7021.pdf> [10.11.2016].

22 Wśród oprogramowania wspierającego proces tworzenia efektywnych cyfrowych opowieści wymienia się najczęściej: PowerPoint, Prezi, Windows Movie Maker, ThinkLink, Stripple, Meograph, Storify, Soundslides Plus, Popcorn Maker, InkleWriter, MyAudioBio, Visual.ly, Pictochart, Storybird.

23 Kursy tego typu organizują szkoły, uczelnie, organizacje pozarządowe.

dokumenty i filmy interaktywne. Niektóre z opowieści zachowują wyraźną strukturę linearną oraz kompozycyjną. Pojawiają się jednak narracje, które oparte są na wielu multimedialnych źródłach i nieraz dynamicznym montażu. Ich formuła jest charakterystyczna dla remiksu, który:

[...] Jest nielinearną opowieścią w formie multimedialnej. Szukając analogii do początków fotomontażu, jej autor, monter, przekazuje treść za pomocą połączenia różnych form przekazu, np. tekstu, animacji, dźwięku, obrazu, wideo. Remiks przybiera formę prezentacji, infografiki, opowieści z wykorzystaniem obrazów, np. fotobloga, fotokastu, komiksu, opowieści z wykorzystaniem dźwięku w formie podkastu, mashupa, filmu (także animowanego), multimedialnej opowieści hipertekstowej publikowanej na blogach, w Wikipedii, także na Twitterze czy Facebooku²⁴.

Nauczyciele *digital storytelling* podkreślają znaczenie siedmiu elementów warsztatowych, charakterystycznych dla tej formy komunikacji. Są to:

1. Punkt widzenia (jaki jest główny punkt widzenia w historii i jaka jest perspektywa autora).
2. Pytanie dramatyczne (kluczowe zagadnienie/pytanie, które pomaga utrzymać uwagę odbiorcy aż do finału narracji).
3. Emocjonalne treści (poruszanie istotnych problemów, osobista perspektywa i zaangażowanie jako elementy przekonujące odbiorców do historii).
4. Dar twojego głosu (sposób personalizacji historii uwiarygadniająca ją, pomagająca odbiorcom w zrozumieniu jej szczególnego kontekstu).
5. Siła ścieżki dźwiękowej (tło muzyczne i pozostałe dźwięki wykorzystane w historii, wspierające jej oddziaływanie).
6. Ekonomia (wykorzystanie treści/zasobów w takim zakresie, by nie przeciążyć odbiorcy).
7. Stymulacja (tempo opowieści, dynamika animacji, montażu)²⁵.

Inicjatorzy StoryCenter²⁶ (Berkeley, USA) od 1993 r. organizują szkolenia dotyczące tworzenia i dystrybuowania narracji. Są bowiem przekonani, że umiejętność opowiadania i słuchania – dzielenia się opowieściami, uruchamia kreatywność i przede wszystkim może prowadzić do pozytywnych zmian społecznych.

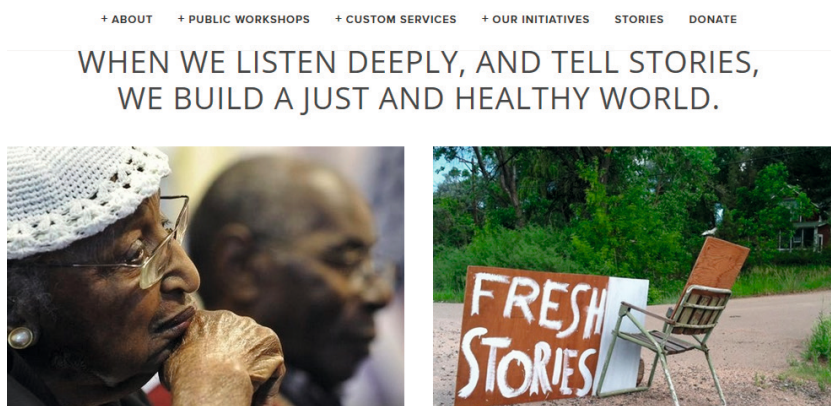
---

24 J. Zętar, *Z czego tworzyć remiks? Kilka notatek o źródłach*, w: *Nowe narracje a miasto. Remiksovanie miasta*, red. K. Kryczka-Kowalska, Ł. Kowalski, s. 28-29.

25 Zob. <http://digitalstorytelling.coe.uh.edu/page.cfm?id=27&cid=27&sublinkid=31> [10.11.2016].

26 Poprzednia nazwa tej organizacji to Center for Digital Storytelling. W 2015 r. organizacja zmieniła nazwę na StoryCenter.

Ilustracja nr 2. Hasło przewodnie organizacji StoryCenter

Źródło: <http://www.storycenter.org> [27.11.2016].

Organizacja, realizując projekty społeczne i komercyjne związane z ideą *digital storytelling*, promuje następujące założenia:

- Każdy z nas ma historię do opowiedzenia²⁷.
- Ludzie chcą być wysłuchani.
- Słuchanie jest trudne.
- Ludzie widzą, słyszą i odbierają świat w różnorodny sposób.
- Kreatywność jest ludzką aktywnością.
- Technologia jest potężnym narzędziem kreatywności.
- Dzielenie się opowieściami może przyczynić się do pozytywnej zmiany²⁸.

Cyfrowe opowieści, udostępniane przez StoryCenter, tworzą multimedialną bibliotekę, w ramach której możemy wysłuchać i obejrzeć historie zgrupowane w kilku kategoriach: rodzina, tożsamość, relacje, społeczność, zdrowie, miejsce, środowisko, praca, sprawiedliwość społeczna, prawa człowieka, głosy młodych.

To, co wyróżnia narracje tworzone na warsztatach prowadzonych w ramach StoryCenter – to ich wyraźne przesłanie. Niemal w każdym z materiałów – bez względu, czy dotyczy on walki z chorobą, rekonstrukcji historii rodzinnej, marzeń młodych ludzi, którzy chcą zmieniać świat, lęków, pasji, traum determinujących wszystkie przyszłe wybory itd., w finale narracji wybrzmiewa puenta, która zazwyczaj jest próbą nadania sensu naszym doświadczeniom i wyciągnięcia z nich konkretnych wniosków.

27 Por. idea żywej biblioteki.

28 Źródło: <http://www.storycenter.org/values/> [10.11.2016].

Co zaskakujące, autorom udaje się uniknąć moralizatorskiego tonu. Jako użytkownicy współczesnych mediów doświadczający nieraz entropii, zmęczenia multimedialnymi komunikatami, słuchając cyfrowych opowieści chociażby takich jak *Damon* (autor Benjamin Thevenin), odnośimy wrażenie, że tym razem nie mamy do czynienia z marketingiem narracyjnym, ani dyskursem autorpomocynym. Po prostu słuchamy opowieści o miłości do dziecka, długiej walce o jego adopcję, doświadczaniu bezradności i rozpacz, szukaniu rozwiązań, lęku, by zapewnić ochronę tym, których kochamy. Słuchamy i uczymy się.

Wnioski

Dominacja „kultury obnażania”, a zwłaszcza jej konwergentna forma, wpływają na nadprodukcję narracji o charakterze biograficznym/autobiograficznym. Analiza wybranego materiału pozwala na sformułowanie następujących wniosków dotyczących e-biografii:

1. W cyfrowych opowieściach zamieszczonych w repozytorium StoryCenter oraz publikowanych w ramach projektu *Humans of New York*²⁹ pojawiają się krótkie formy, w których zrekonstruowana jest biografia opowiadaczy. Możliwe jest wskazanie najbardziej popularnych tematów, które stanowią wątek główny w analizowanych narracjach biograficznych – są to m.in. rodzina, miłość i rozpad relacji, wspomnienia z dzieciństwa, walka z chorobą/traumą, pasje i dążenie do radykalnej zmiany swojego życia. Autorzy narracji koncentrują się wokół punktu zwrotnego (np. strata, poznanie ważnej osoby itd.). Zauważalny jest również mechanizm tworzenia przesłania dla czytelników.
2. Cyfrowe biografie wyróżnia fragmentaryczność, multimedialność, możliwość aktualizowania, jak również komentowania przez odbiorców.
3. Analizowane narracje mogą pełnić rolę rozrywkową, ale też edukacyjną, integracyjną i terapeutyczną.

Przeanalizowany na potrzeby niniejszego artykułu materiał stanowi jedynie punkt wyjścia do dalszych badań dotyczących specyfiki narracji cyfrowych, ze szczególnym uwzględnieniem narracji biograficznych/autobiograficznych³⁰.

---

29 Warto zwrócić uwagę na projekty inspirowane *Humans of New York* – na przykład *w Polsce*, <https://www.facebook.com/polsce/>.

30 Interesującą perspektywę badawczą proponuje Anna Wiczorkiewicz, definiując biografię jako konstrukcję: „Tak rozumiana biografia nie jest czymś niezmiennym, istniejącym w jednej tylko

Trudno nie zgodzić się z tezą Wojciecha Burszty, który podkreśla:

Stąd zrozumieć jakiegokolwiek społeczeństwo to przede wszystkim przeniknąć do zbioru opowieści, które kształtują jego dramatyczny potencjał. Narracja jest wtedy szczególną strukturą rozumienia, dzięki której ujmujemy zdarzenia naszego życia³¹.

Wydaje się, że obecnie przeniknięcie do zbioru opowieści i rekonstrukcja „struktury rozumienia”, o której wspomina Wojciech Burszta, są niemożliwe bez dostępu do sieci. Jednak katalogi online nie mogą być naszym jedynym źródłem informacji, tym bardziej, iż jak twierdzi Henry Jenkins: „Budowanie narracji w coraz większym stopniu staje się sztuką budowania światów”³².

BIBLIOGRAFIA

- ABOUJAOUDE Elias. 2012. *Wirtualna osobowość naszych czasów. Mroczna strona e-osobowości*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- BURSZTA Wojciech. 2009. *Od magicznej mowy do szumów popkultury*. Warszawa: Wydawnictwo SWPS.
- BRUNER Jerome. 2010. *Kultura edukacji*. Kraków: Universitas.
- GRIFFIN Em. 2003. *Podstawy komunikacji społecznej*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- JENKINS Henry. 2007. *Kultura konwergencji. Zderzenie starych i nowych mediów*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- KEEN Andrew. 2007. *Kult amatora. Jak internet niszczy kulturę*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- McNAIR Brian. 2004. *Seks, demokratyzacja pożądania i media, czyli kultura obnażania*. Warszawa: Muza S.A.
- RYAN Marie-Laure. 2004. Will New Media Produce New Narratives?, *W Narrative across Media. The Languages of Storytelling*, M.-L. Ryan (red.), 336-359. Lincoln: University of Nebraska Press.

---

wersji, jakkolwiek pole wyobraźni kulturowej sprzyja krystalizowaniu się pewnych rodzajów opowieści biograficznych. Mówi to wiele o opowiadaczach i świecie, w którym żyją, przekazując w istocie pewną wiedzę antropologiczną – niekoniecznie bezpośrednio, niemniej jednak dobitnie”. Zob. A. Wierzchowicz, *Czarna kobieta na białym tle. Dyptyk biograficzny*, Universitas, Kraków 2013, s. 8.

- 31 W. Burszta, *Naród i kultura jako narracje*, w: tegoż, *Od magicznej mowy do szumów popkultury*, Wydawnictwo SWPS „Academica”, Warszawa 2009, s. 79.
- 32 H. Jenkins, *Kultura konwergencji. Zderzenie starych i nowych mediów*, tłum. M. Bernatowicz, M. Filiciak, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2007, s. 112.

- STANTON Brandon. 2016. *Ludzie Nowego Jorku: historie*. Kraków: Wydawnictwo SQN.
- TURKLE Sherry. 2013. *Samotni razem. Dlaczego oczekujemy więcej od zdobycy techniki, a mniej od siebie nawzajem*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- WIECZORKIEWICZ Anna. 2013. *Czarna kobieta na białym tle. Dyptyk biograficzny*. Kraków: Universitas.
- ZĘTAR Joanna. 2014. Z czego tworzyć remiks? Kilka notatek o źródłach, *W Nowe narracje a miasto. Remiksowanie miasta*, K. Kryczka-Kowalska, Ł. Kowalski (red.), 28-37. Lublin: Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”.

Źródła internetowe:

Humans of New York, <https://www.facebook.com/humansofnewyork>
StoryCenter, <http://www.storycenter.org>
<http://digitalstorytelling.coe.uh.edu/page.cfm?id=27&cid=27&sublinkid=29>
<https://net.educause.edu/ir/library/pdf/ELI7021.pdf>

w Polsce, <https://www.facebook.com/polsce/>

Katarzyna Zdanowicz-Cyganiak – doktor, adiunkt w Katedrze Dziennikarstwa Ekonomicznego i Nowych Mediów (Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach), autorka monografii (*Kto się boi Marii K.? Sztuka i wykluczenie oraz Obce. Reaktywacja – szkice*), artykułów – naukowych, wywiadów, recenzji, książek poetyckich. Zainteresowania badawcze: narracje cyfrowe, netnografia, kultura kontestacji.

Karolina Ołtarzewska

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
k_oltarzewska@wp.pl

Wartości chrześcijańskie w kreowaniu wizerunku Prezydenta RP na profilu Andrzeja Dudy w serwisie społecznościowym Twitter

STRESZCZENIE:

Media społecznościowe w Polsce w XXI wieku stały się nieodłącznym narzędziem public relations i kreowania wizerunku w Sieci. Korzystają z tego nie tylko duże agencje interaktywne, ale także politycy. Jedną z takich osób jest Prezydent RP Andrzej Duda. Posiada on własny profil na Twitterze. Prowadząc go osobiście i regularnie wchodzi w dialog z internautami, kreując przy tym swój wizerunek. Wśród prezentowanych przez niego wartości są także wartości chrześcijańskie, które publicznie wyznaje. Przyjmują one różne oblicza, które można skategoryzować, a wydźwięk internautów wyliczyć.

SŁOWA KLUCZOWE: Twitter, wartości chrześcijańskie, prezydent RP, kreowanie wizerunku

SUMMARY:

Christian values in presidential image creation on the Andrzej Duda's profile on Twitter

As great as the XXI century came, the Social Media developed as the most important tool in traditional public relations. It is used not only by huge interactive agencies but also by politicians, e.g. the President of the Polish Republic – Andrzej Duda – who runs his own profile on Twitter. He also writes there regularly and enters into dialog with other users to create his image. Among presented values are Christians ones, which he profess. We can categorize these values and count users' undertone.

KEYWORDS: Twitter, Christian values, president RP, image creation

1. Definicja terminu *social media*

Mówiąc o kreowaniu wizerunku w Sieci za pomocą mediów społecznościowych (ang. *social media*) należy wyjaśnić jak są one definiowane przez teoretyków komunikacji z dziedziny public relations. Pojęcie to jest definiowane w różnych wymiarach. Jedni określają je jako formę komunikacji elektronicznej, która realizowana jest w przestrzeni społeczności tworzących się w celu dzielenia informacjami, wiadomościami ze sfery osobistej lub innymi¹. Zaś inni stawiając *social media* w kontekście nowych technologii definiują je jako grupę aplikacji internetowych, które są oparte zarówno pod względem ideologicznym, jak i technologicznym o fundamenty Web 2.0. Dają możliwość tworzenia oraz wymianę treści przez użytkowników tych aplikacji².

Media społecznościowe nie są jednolitym tworem internetowym. Można je podzielić na różne obszary, w których występują i które wynikają z ich charakterystyki. Literatura przedmiotu zna wiele takich podziałów, ale w polskich realiach można wyróżnić kilka najpopularniejszych³:

- a. Portale społecznościowe – np. Facebook i LinkedIn
- b. Mikroblogi – np. Twitter

1 M. Kaczmarek-Śliwińska, *Public relations w przestrzeni mediów społecznościowych. Działania organizacji i jej pracowników*, Koszalin 2013, s. 29 za: L. Safko, D.K. Brake.

2 Tamże za: A.M. Kaplan, M. Haenlein.

3 M. Żukowski, *Twoja firma w social media. Podręcznik marketingu internetowego dla małych i średnich przedsiębiorstw*, Gliwice 2016, s. 28.

- c. Dyskusja – różne fora dyskusyjne
- d. Dzielenie się treścią – np. Instagram, YouTube, Flickr, Snapchat
- e. Gry społecznościowe – np. Farmville, Second Life
- f. Opinie i społecznościowe tworzenie treści: np. Wykop, Demotywatory, Kwejk

Rodzaje grup, do których przyporządkowuje się kanały mediów społecznościowych można mnożyć. Należy jednak zaznaczyć, że aktywność w nich służy temu samemu celowi, czyli kreowaniu wizerunku poprzez obustronne relacje z innymi. Umiejętne wprowadzanie strategii komunikacyjnej na odpowiednim i sprofilowanym kanale pasującym do danej organizacji lub osoby publicznej, pozwoli na osiągnięcie realnych korzyści wizerunkowych.

2. Najważniejsze cechy *social media* z punktu widzenia *public relations*

Można wymienić nieskończenie wiele cech mediów społecznościowych w różnych wymiarach, w których funkcjonują na co dzień. Jednak najważniejszymi cechami z punktu widzenia *public relations* i kreowania wizerunku w Sieci są⁴:

- możliwość publikacji swoich poglądów i opinii przez użytkowników;
- umożliwianie współdzielenia się zasobami;
- nastawienie na współtworzenie oraz kooperację;
- budowanie i podtrzymywanie relacji;
- komunikacja i dyskusja z publicznościami;
- nastawienie na bieżące informowanie;
- odnoszenie się do aktualności.

Oprócz cech charakterystycznych można również wymienić najważniejsze z PR-owskiego punktu widzenia atuty internetu, a zatem również mediów społecznościowych, które w nich funkcjonują⁵:

- zasięg o globalnym oddziaływaniu;
- szybkość reagowania w postaci natychmiastowej odpowiedzi;
- brak ograniczeń czasowych podczas prezentowania treści;
- możliwość elastycznego działania w postaci modyfikowania kanału;

---

4 M. Kaczmarek-Śliwińska, *Public relations w przestrzeni...*, dz. cyt., s. 33 za: L. Safko, D.K. Brake.

5 M. Przybysz, *Kościół w kryzysie? Crisis management w Kościele w Polsce*, Tarnów 2008, ss. 165-166.

- interaktywność wyrażająca się w dwustronnej komunikacji między organizacją a publicznościami;
- niskie koszty przekazywania informacji;
- możliwość efektywnego monitoringu.

Powyższe charakterystyki ukazują istotę wykorzystywania mediów społecznościowych do komunikowania się z otoczeniem. XXI wiek sprawił, że tradycyjne public relations i jego narzędzia nie są już tak skuteczne jak jeszcze w latach 90. XX wieku. Spopularyzowanie nowych mediów przyniosło nowe narzędzia, które należy wykorzystywać w kreowaniu wizerunku w Sieci.

3. Pojęcie wizerunku

Niniejszy artykuł traktuje o kreowaniu wizerunku prezydenta Andrzeja Dudy, dlatego na początku należałoby wyjaśnić, czym jest sam wizerunek i jakie można wyróżnić jego rodzaje. Według definicji Krystyny Wojcik wizerunek, to:

Wyobrażenie, jakie jedna lub wiele publiczności ma o sobie, przedsiębiorstwie lub instytucji; nie jest to obraz rzeczywisty, dokładnie i szczegółowo nakreślony, ale raczej mozaika wielu szczegółów, podchwyconych przypadkowo, fragmentarycznie, o nieostrych różnicach”⁶.

Przytoczona definicja jest najprostszym wyjaśnieniem, czym jest wizerunek. Można jednak rozbudowywać ją o dodatkowe tzw. wymiary zjawiska wizerunku⁷:

- **wymiar psychologiczny** – mówi o sposobie powstawania i istnienia pojęcia wizerunku w umyśle odbiorcy;
- **wymiar socjologiczny** – wskazuje na grupową oraz instytucjonalną przynależność osób w umysłach, w których istnieje wizerunek; do tego wymiaru można zaliczyć rozróżnienie na różne kręgi otoczenia;
- **wymiar marketingowy** – zakłada opisywanie wizerunku w kategorii wymiernej wartości dla podmiotu, którego wizerunek istnieje w umysłach potencjalnych klientów;

6 M. Kaczmarek-Śliwińska, *Public relations w zarządzaniu sytuacjami kryzysowymi organizacji. Sztuka komunikowania się*, Warszawa 2015, s. 28.

7 T. Gackowski, M. Łączyński (red.), *Metody badania wizerunku w mediach*, Warszawa 2009, ss. 81-82.

- **wymiar komunikacyjny** – zawiera się w kanałach komunikacyjnych, jakimi przepływa informacja kształtująca obraz organizacji w umysłach odbiorców.

Powyższe wyjaśnienie definicji wizerunku oraz jego wymiarów pozwoli w dalszej części artykułu na pełniejsze zrozumienie działań komunikacyjnych prezydenta Andrzeja Dudy, który swoimi wpisami na Twitterze kreuje wizerunek swojej osoby.

4. Serwis społecznościowy Twitter i znaczenie w kreowaniu wizerunku polityka w Sieci

Twitter to serwis mikroblogowy, w którym użytkownicy dzielą się swoimi przemyśleniami. Ważne jest to, że Twitter stanowi bardzo skondensowane narzędzie komunikacji. Jeden wpis (*tweet*) może się składać ze 140 znaków ze spacjami. Można jednak poszerzać jego ładunek informacyjny dodając np. grafikę, GIF, czy link do artykułu. Można powiedzieć, że jest to jeden z pierwszych serwisów społecznościowych. Powstał w 2006 roku w Stanach Zjednoczonych i liczy sobie ok. 300 mln aktywnych użytkowników na całym świecie. Poprzez aktywność rozumie się logowanie do serwisu przynajmniej raz w tygodniu⁸.

Biorąc pod uwagę statystyki w Polsce i aktywność Polaków w Sieci należy powiedzieć, że z internetu w Polsce korzysta około 28,42 mln osób, czyli około 70%. Z Twittera w Polsce w 2015 roku korzystało 14% internautów, a procent ten z roku na rok się zwiększa. Szacuje się, że obecnie w Polsce jest 4 mln użytkowników Twittera. Można uznać, że jest to jeden z najszybciej rozwijających się serwisów społecznościowych spośród trzech najpopularniejszych: Facebooka, Snapchata i Instagrama⁹.

Jeszcze niedawno z raportu Twiplomacy 2016, który przygotowała agencja Burson-Marsteller wynikało, że liderem w mediach społecznościowych wśród światowych przywódców – w tym Twittera – był bezspornie prezydent USA Barack Obama (@BarackObama). Jego profil na Twitterze śledziło wówczas 80,5 miliona użytkowników, co oznaczało, że wyprzedzał on znacząco nawet Papieża Franciszka (@Pontifex), mającego wtedy 10,2 mln obserwujących i premiera pokaznych pod względem ludności Indii Narendre Modiego (@narendramodi), śledzonego

---

8 M. Żukowski, *Twoja firma w social media...*, dz. cyt., s. 84.

9 T. Popielarczyk, *Gemius: Kto w Polsce korzysta z Facebooka i Twittera?*, <http://antyweb.pl/gemius-kto-w-polsce-korzysta-z-facebook-a-i-twittera/>, dostęp: 27.11.2016.

w tamtym czasie przez 26,3 mln użytkowników (dane na dzień 15 stycznia 2017 roku)¹⁰.

Obecne dane Twiplomacy 2017 wskazują, że to Papież Franciszek objął prowadzenie wśród światowych przywódców będących liderami pod względem liczby followersów z wynikiem zaledwie ponad 33,7 mln followerów, drugie miejsce zajmuje obecny prezydent USA Donald Trump (@realDonaldTrump) z 30,1 mln obserwujących, zaś na trzecim miejscu trwa niezmiennie Narendra Modi z 30 mln followersów (dane na dzień 31 maja 2017 roku)¹¹.

Interesującym zagadnieniem jest także znajomość specyfiki kanału przez polityków, którzy mają tam założone swoje imienne konta. Znajomość ta jest szczególnie ważna w aspekcie świadomości, jakie korzyści, a jakie straty wizerunkowe może dać prowadzenie konta na Twitterze. Środowisko internautów, które się tam udziela, jest specyficzną grupą nadawców i odbiorców zarazem. Gloryfikują oni ideę, która przyświecała twórcom „ćwierkającego” serwisu, iż można za jego pośrednictwem skontaktować się lub wymienić poglądy bezpośrednio z publiczną postacią w życiu społecznym – m.in. politykiem. Dlatego cenione są konta prowadzone samodzielnie przez osoby reprezentujące obywateli i to właśnie one mają największą popularność. Swoje konto samodzielnie prowadzi nieprzerwanie od początku swojego istnienia Prezydent RP Andrzej Duda.

Twitter ze względu na swoją prostą i klarowną specyfikę w postaci ograniczenia treści tweeta do 140 znaków oraz strukturę przejrzystego timeline’u, to świetne miejsce kontaktu z odbiorcami bez konieczności pośredniczenia mediów tradycyjnych. Zdarzało się nieraz, że media mainstreamowe zniekształcały przekaz, a według prawa prasowego sprostowanie mogło być opublikowane dopiero w następnym analogicznie podobnym artykule lub serwisie. Czas działał na niekorzyść polityka, ponieważ błędnie przekazana informacja przedarła się już do opinii społecznej i zaczęła w niej żyć swoim życiem.

Twitter ze względu na swój bezpośredni charakter pomaga w sprostowaniach – wystarczy jedno zdanie w kontekście doniesień medialnych, by pokierować informacją tak, jak chce tego polityk. Dzięki Twitterowi rzecznik prasowy może wypowiedzieć się na dany temat i będzie to uznawane za oficjalne stanowisko instytucji, jaką reprezentuje, jeśli konto jest prowadzone imiennie. Uniknie w ten sposób pisania komunikatów

10 *Twiplomacy 2016: światowi przywódcy najczęściej wybierają Twittera, choć największe zasięgi uzyskują na Facebooku*, <http://www.proto.pl/aktualnosci/twiplomacy-2016-swiatowi-przywodcy-najczesciej-wybijera-twittera-choc-najwieksze>, dostęp: 14.07.2016.

11 *Twiplomacy Study 2017, Executive Summary – Introduction*, <http://twiplomacy.com/blog/twiplomacy-study-2017>, dostęp: 10.07.2017.

prasowych i przygotowywania konferencji prasowych. To niezwykle wygodne, bo dziennikarz potrzebuje bardzo często tylko jednego konkretnego zdania do materiału prasowego¹².

Istotnym aspektem Twittera, jako kanału społecznościowego, jest autorytet pod względem wiarygodności źródła informacji jego użytkowników. Jest on tym wyższy, im więcej działających w nim osób publicznych – także polityków – wypowiada się w nim samodzielnie. Dlatego twierdzi się, że agencje prasowe i wydawcy programów informacyjnych czerpią wiadomości powołując się w swoich materiałach na wpisy na Twitterze¹³.

5. Definicja wartości w ujęciu ogólnym i wartości chrześcijańskich

Kwestia wartości i ich rola w życiu człowieka były badane przez filozofów i socjologów od dawna. Według słownikowych objaśnień wartość, to „cecha stanowiąca o nieprzeciętnych walorach kogoś lub czegoś”¹⁴.

Stworzono wiele propozycji kategoryzacji wartości. Jedna z nich jest autorstwa J. Puzynina, która stanowi nieco zmodyfikowaną wersję Maxa Schelera. Obejmuje ona¹⁵:

- wartości hedonistyczne – wyrażają się w pozytywnej wartości odczucia przyjemności i negatywnej przykrości;
- wartości witalne – życie i śmierć, zdrowie i choroba;
- wartości społeczno-kulturowe – tradycja, obyczaje, prawo, moda;
- wartości duchowe – najwyżej cenione spośród wartości i dzielą się na dodatkowe cztery podgrupy:
  - poznawcze – wiedza lub niewiedza na temat prawdy stanowiącej o rzeczywistości,
  - estetyczne – przeżywanie lub nieprzeżywanie harmonii i doskonałego wyrazu wartości duchowych uznanych za piękne,
  - moralne – wiążące się z wrażliwością na krzywdę drugiego człowieka połączona z czynieniem dobra,

---

12 M. Przybysz, *Koniec Twittera? A może kolejny etap rozwoju?*, „Nowe Media” 2015 nr 9, s. 69.

13 E. Mistewicz, *Twitter – sukces komunikacji w 140 znakach. Tajemnice narracji dla firm, instytucji i liderów opinii*, Gliwice 2015, s. 35.

14 H. Kurczab, *Z problemów wartości i wartościowania. Wybrane zagadnienia*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2012 Zeszyt 72/2012, s. 9, http://ifp.univ.rzeszow.pl/dydaktyka/dydaktyka_7/Henryk_Kurczab_dydaktyka_7.pdf, za: Słownik języka polskiego PWN.

15 Tamże, ss. 13-14 za: J. Puzynina.

- transcendentne – wyznawane przez tych, którzy wierzą w istnienie rzeczywistości niedającej się poznać zmysłami oraz objąć rozumem.

Wspomniany już Max Scheler wyróżnił również cztery warstwy życia emocjonalnego człowieka¹⁶:

1. Uczucia zmysłowe – np. ból, głód, pragnienie, są zlokalizowane w ciele i nie mają charakteru przeżycia emocjonalnego.
2. Uczucia witalne – stanowią drugą warstwę przeżyć emocjonalnych, dotyczą np. odczuwania choroby albo zdrowia, siły lub słabości.
3. Uczucia psychiczne – ich wyraźną cechą jest przynależność do jaźni i niezależność od ciała.
4. Uczucia duchowe – dotyczą wartości absolutnych, mogą być jedynie przeżywane całym istnieniem człowieka i całą jego osobą; jest to najdoskonalsza forma życia emocjonalnego.

Wartości chrześcijańskie, które zostały zaznaczone w tytule niniejszego artykułu należy przyporządkować do szeroko pojętych wartości duchowych. Wynika to z cech, które bezdyskusyjnie pokrywają się z elementami rozbudowanej definicji tego wariantu wartości.

6. Profil prywatny prezydenta Andrzeja Dudy w liczbach

Profil Andrzeja Dudy został utworzony w październiku 2010 roku, czyli jeszcze długo przed tym jak objął on urząd Prezydenta RP. Profil prowadzony jest regularnie kilka razy w tygodniu poprzez publikację własnych tweetów, a także retweetów. O samodzielności w jego prowadzeniu może świadczyć to, że nie są tam publikowane treści tworzone podczas wystąpień publicznych, które pokazują osobę samego prezydenta. Są też publikowane unikalne prywatne zdjęcia, które potwierdzają autorską wersję profilu.

Z badania Twitter Trends z października 2016 roku wynika, że prezydent Andrzej Duda jest mocno zauważalnym politykiem prowadzącym konto na Twitterze w Polsce. Plasuje się na trzeciej pozycji w kategorii największych profili polityków i partii zaraz po Radosławie Sikorskim

---

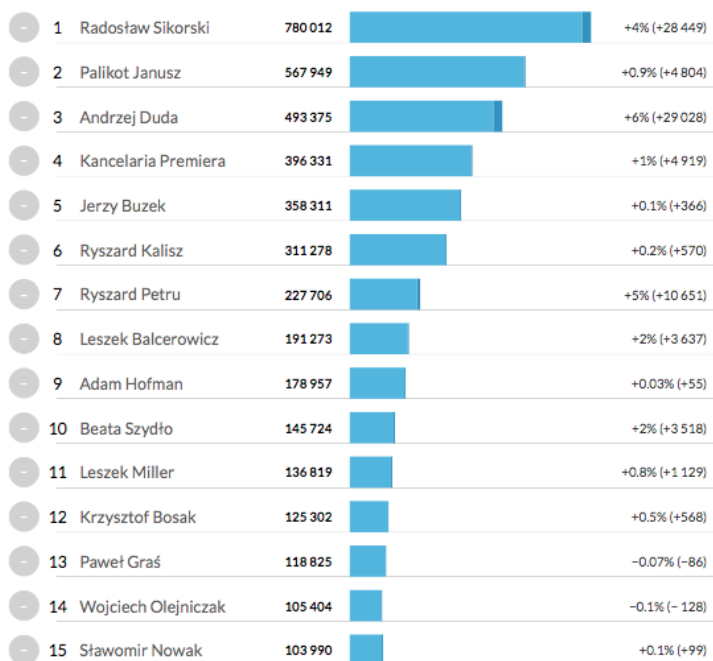
16 M. Wędzińska, *Człowiek na drodze do wartości. Myśl etyczna Maxa Schelera – implikacje pedagogiczne*, <http://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/943/Magdalena%20Wedzinska%20Czlowiek%20na%20drodze%20do%20wartosci%20Mysl%20etyczna%20Maxa%20Schelera.pdf?sequence=1>, s. 36 za: Max Scheler.

i Januszu Palikocie. W październiku 2016 roku osiągnął liczbę niespełna 500 tys. followersów.

Twitter Trends 10.2016 Politycy i partie

Największe profile

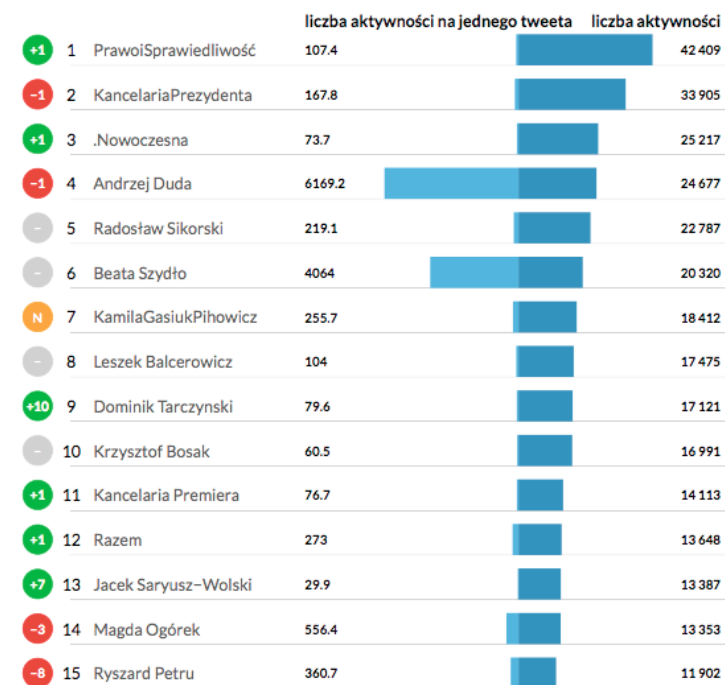
Wykres 1. Największe profile w kategorii Politycy i partie, Sotrender, październik 2016

Jednak znając specyfikę mediów społecznościowym – w tym także Twitera – należy zaznaczyć, że pokaźna liczba followersów to nie wszystko. Efektywność prowadzonego profilu przez urzędnika państwowego wyznaczają również angażujące treści tweetów, które przyniosą polubienia, retweety oraz komentarze pod publikacją. W tej klasyfikacji prezydent Andrzej Duda plasuje się jako polityk na czwartej pozycji zaraz po partii Prawo i Sprawiedliwość, Kancelarii prezydenta, która przecież również markuje osobę samego Prezydenta oraz partii Nowoczesna.

Twitter Trends 10.2016

Politycy i partie

Najbardziej angażujące profile

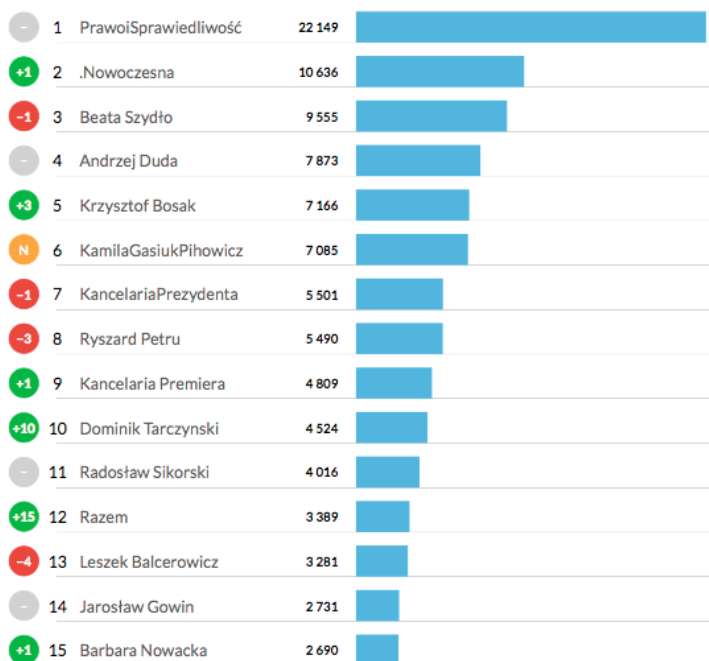
Wykres 2. Najbardziej angażujące profile w kategorii Politycy i partie, Sotrender, październik 2016

Inną formą aktywności, którą wykazują użytkownicy Twittera, a która działa na korzyść polityka jest opcja wzmiankowania profilu. W tej kategorii prezydent Andrzej Duda również zajmował w październiku czwarte miejsce uzyskując prawie 8 tys. wzmianek. Świadczy to o dostrzeganiu prezydenckiej obecności na Twitterze i prezentowaniu stanowiska, które może zostać zauważone przez samego prezydenta, a nawet istnieje możliwość uzyskania osobistej odpowiedzi.

Twitter Trends 10.2016

Politycy i partie

Najczęściej wspominane profile

Wykres 3. Najczęściej wspomniane profile w kategorii Politycy i partie, Sotrender, październik 2016

Na koniec warto wspomnieć, że jeden z tweetów prezydenta Andrzeja Dudy uzyskał tytuł najlepszego politycznego wpisu w październiku 2016 roku. Zostało to zaklasyfikowane z racji liczby polubień, retweetów oraz liczby wpisów pod tweetem. Dotyczył on gratulacji dla piłkarzy reprezentacji Polski w piłce nożnej Jakuba Błaszczykowskiego i Roberta Lewandowskiego po wygranej w meczu z Armenią, gdzie Polska wygrała wynikiem 2-1.

Twitter Trends 10.2016

Politycy i partie

Najlepsze tweety

Andrzej Duda @AndrzejDuda – 11 paź
Jakub Błaszczykowski – Robert Lewandowski. Szacunek Panowie. Dziękujemy za mega technikę i odporność na stres! DZIĘKUJEMY! :-)

402 retweets, 2065 likes

Magda Ogórek @ogorekmagda – 14 paź
Dorzućmy zatem "Włeczny odpoczynek" za zakonnicę, przejechaną na pasach.
<https://t.co/zJKJwQpAhY>

413 retweets, 1347 likes

Leszek Miller @LeszekMiller – 8 paź
Od dziś Anna i Tomasz Kalita. Samych szczęśliwych dni młodej parze.
<https://t.co/otovOA22m1>

181 retweets, 1407 likes

Marek Magierowski @mmagierowski – 24 paź
Prezydent @AndrzejDuda mianował pośmiertnie płk. Ryszarda Kuklińskiego na stopień generała brygady – na wniosek Ministra Obrony Narodowej.

375 retweets, 971 likes

KancelariaPrezydenta @prezydentpl – 9 paź
Zmarł Andrzej Wajda, wybitny polski reżyser, laureat Oscara. Cześć Jego pamięci.

463 retweets, 702 likes

Wykres 4. Najlepsze tweety w kategorii Politycy i partie, Sotrender, październik 2016

Powyższe wyniki raportu Sotrendera z października 2016 roku pokazują, że prezydent Andrzej Duda jest znaczącą osobą publiczną w przestrzeni internetu w postaci mediów społecznościowych i odgrywa tam znaczącą rolę w kreowaniu swojego własnego wizerunku.

Jednak należy zwrócić uwagę, że obecność w social media budzi również zjawisko hejtu, które dotknęło samego prezydenta. 4 marca 2016 roku doszło do wypadku z udziałem prezydenckiej limuzyny, który miał miejsce w czasie podróży Andrzeja Dudy do Wisły autostradą A4 w województwie opolskim w okolicach Lewina Brzeskiego. Samochód wpadł w poślizg i uderzając w bariery ochronne zsunął się do rowu. Po wstępnych oględzinach na miejscu zdarzenia okazało się, że pękła tylna opona, która była bezpośrednią przyczyną wypadku. W Sieci natychmiast

rozgorzała dyskusja na temat przyczyny wypadku oraz samego uczestnika, którym była najważniejsza osoba w państwie w postaci Prezydenta RP. Wśród wpisów było wiele mających znamiona hejtu w postaci życzenia śmierci Prezydentowi RP bądź ubolewania nad tym, że w ostateczności nic się nie stało.

7. Wartości chrześcijańskie propagowane na profilu prywatnym Andrzeja Dudy

Aktywność prezydenta Andrzeja Dudy na swoim profilu równa się tworzeniem własnego, unikalnego i różnorodnego pod względem tematycznym contentu. Wpisy dotyczą wielu dziedzin życia, zarówno egzystencjalnego jak i duchowego. Swoje miejsce znajdują tam również tweety, o których swobodnie można powiedzieć, że niosą wartości chrześcijańskie.

Autorka niniejszego tekstu stworzyła kategoryzację prezydenckich tweetów niosących wartości chrześcijańskie analizując je jakościowo pod względem ich tematyki oraz pod względem ilościowym zwracając uwagę na popularność wpisów i reakcje internautów.

Pierwszą kategorią nosi nazwę „Pamięć wobec zmarłych”. Cofając się wstecz na timeline’ie Andrzeja Dudy do momentu, kiedy został zaprzysiężony na urząd Prezydenta RP można znaleźć przynajmniej kilkanaście tweetów niosących treść żalobną z ubolewaniem nad czyjąś śmiercią. Przykładami w tej kategorii jest tweet żegnający pomysłodawcę i organizatora corocznych spotkań młodzieży na polach lednickich o. Jana Górę.

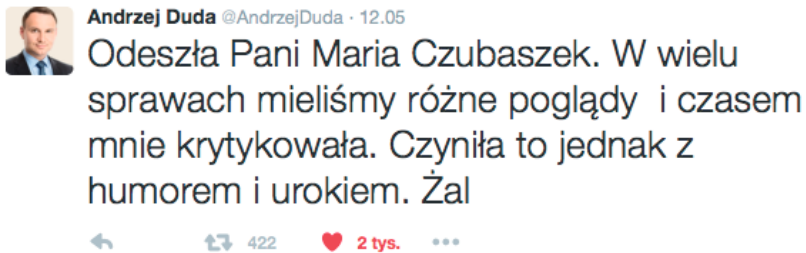
Rysunek 1. Tweet prezydenta Andrzeja Dudy żegnający o. Jana Górę

Innym wpisem żegnał Davida Bowie znanego, jako światowej sławy muzyka. Pokazuje to szerokie horyzonty poznawcze prezydenta, który pamięta nie tylko o rodakach, ale również śledzi światowe media i reaguje w czasie rzeczywistym na ich doniesienia.

Rysunek 2. Tweet prezydenta Andrzeja Dudy żegnający Davida Bowie

Wśród tweetów o tej tematyce znajdowały się również ciepłe słowa żegnające także osoby, które jeszcze za życia deklarowały ateizm oraz przyznawały się do czynów zabronionych przez prawo jak aborcja. Na Twitterze Andrzej Duda pożegnał Marię Czubaszek.

Rysunek 3. Tweet prezydenta Andrzeja Dudy żegnający Marię Czubaszek

Prezydent w swoich wpisach należących do tej kategorii pamiętał także o swoich bliskich współpracownikach z poprzednich lat, kiedy pracował jeszcze w Kancelarii Prezydenta Lecha Kaczyńskiego. Pożegnał Andrzeja Urbańskiego – ówczesnego szefa Kancelarii.

Rysunek 4. Tweet prezydenta Andrzeja Dudy żegnający Andrzeja Urbańskiego

Tweet dotyczący pamięci o innej zmarłej osobie dotyczył długoletniej dziennikarki tygodnika „Polityka” Janiny Paradowskiej. Mimo różnic światopoglądowych z prezydentem Dudą, wyraził ubolewanie związane z jej śmiercią.

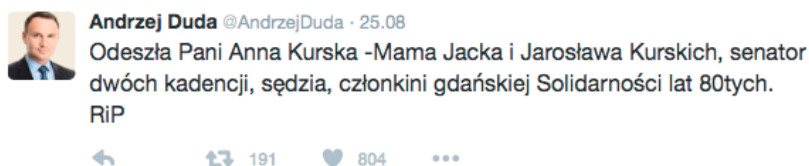
Rysunek 5. Tweet prezydenta Andrzeja Dudy żegnający Janinę Paradowską

Prezydent będący podczas sprawowania urzędu bezpartyjnym przywołał także pamięć zmarłemu partyjnemu koledze z Prawa i Sprawiedliwości, wojewodzie zachodniopomorskiemu Piotrowi Jani.

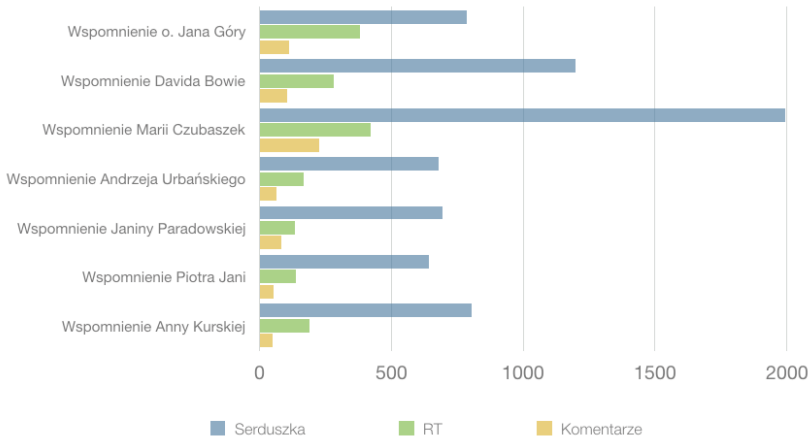
Rysunek 6. Tweet prezydenta Andrzeja Dudy żegnający Piotra Janię

Zupełnie innym, różniącym się od reszty pożegnaniem i wyrazem pamięci było wspomnienie o matce obecnego prezesa Telewizji Polskiej Jacka Kurskiego oraz zastępcy redaktora naczelnego Gazety Wyborczej Jarosława Kurskiego, Anny Kurskiej. W tym wpisie prezydent nie tylko pożegnał zmarłą, ale dodatkowo wprowadził wątek edukacyjny przytaczając dorobek kobiety za życia.

Rysunek 7. Tweet prezydenta Andrzeja Dudy żegnający Annę Kurską

Zaprezentowane przykłady tweetów przyporządkowane do kategorii pamięci wobec zmarłych uzyskały określoną liczbę serduszek wyrażających aprobatę i osobiste utożsamianie się ze słowami prezydenta. Otrzymały także retweety (RT), które są wyrażeniem chęci podzielenia się tymi słowami z innymi obserwującym profil internauty. Innym wyrażeniem aktywności są komentarze, które wpływają mocno na nośność treści. Można zatem policzyć, jakie zasięgi pod względem tych trzech parametrów miały powyższe przykłady.

Wykres 5. Wydźwięk w liczbach, kategoria „Pamięć o zmarłych”

Dane pokazują jednoznacznie, że największą popularność pod każdym ze wskazanych parametrów zdobył wpis pamięci o Marii Czubaszek. Kolejnym był tweet wspominający Davida Bowie, a trzecim pożegnanie o. Jana Górcę. Takie dane dają nam pewien ogląd na to, jakie poglądy polityczne i światopoglądowe mają obserwujący profil prywatny Andrzeja Dudy, tzw. followersi.

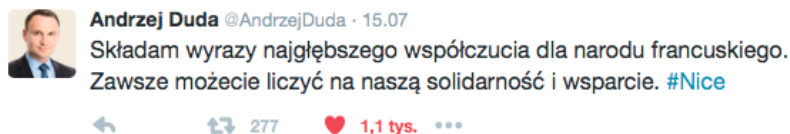
Kolejna autorska kategoria wpisów nosi nazwę „Wyrazy współczucia”. Może odnosić się do konkretnej osoby jak na przykład do chorego wówczas ks. kardynała Franciszka Macharskiego i ubolewaniu nad ciężkim stanem zdrowia.

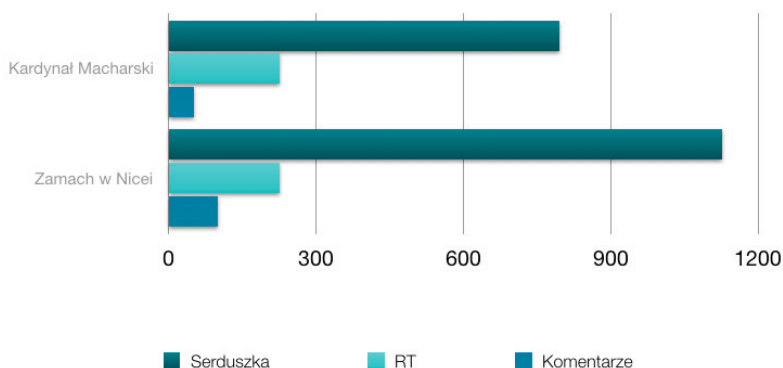
Rysunek 8. Tweet prezydenta Andrzeja Dudy wyrażający współczucie dla ks. kard. Franciszka Macharskiego

Jak i zupełnie niepersonalny charakter wyrażenia współczucia, ale związany z tragedią i stratą. Tu przykładem jest wyraz współczucia i solidarności z całym narodem francuskim po tragicznym zamachu w Nicei.

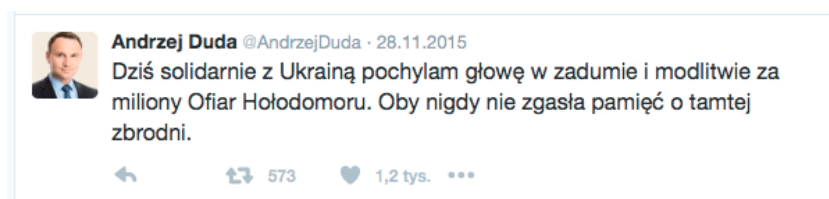
Rysunek 9. Tweet prezydenta Andrzeja Dudy wyrażający współczucie dla narodu francuskiego

Wykres 6. Wydźwięk w liczbach, kategoria „Wyrazy współczucia”

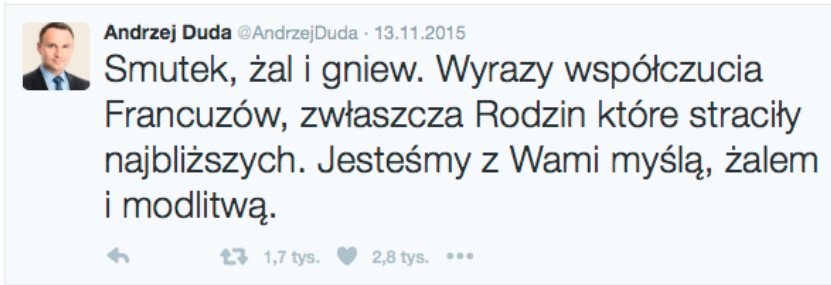
W kwestii zasięgów i popularności tweetów w tej kategorii pod względem interakcji użytkowników Twittera większą popularność w dawaniu serduszek zyskała publikacja dotycząca zamachu w Nicei. Jednak należy zaznaczyć, że liczba udostępnień była dokładnie taka sama, a różnica liczbowo komentarzy w obu przypadkach nie była znacząca.

Kolejną spośród kategorii wpisów Andrzeja Dudy jest „Modlitwa w konkretnej intencji”. Mamy tu do czynienia z wyraźnym i nieskrępowanym zaznaczeniem wiary, jako ważnego elementu w życiu osoby prezydenta i wyraźnym jej manifestem. Przykładem jest wyraz pamięci w rocznicę rzezi na Ukrainie, która przyjęła nazwę Hołodomor.

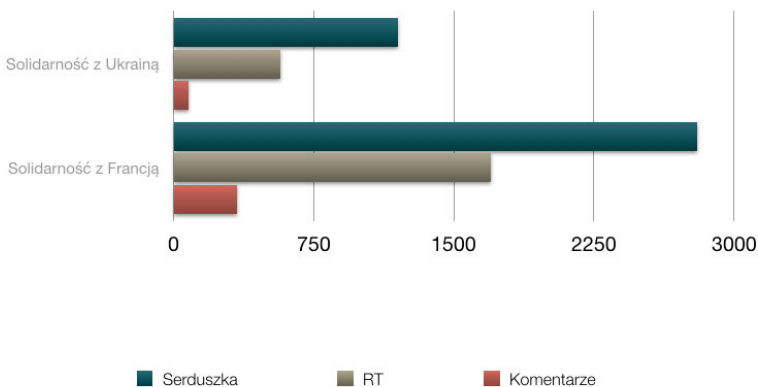
Rysunek 10. Tweet prezydenta Andrzeja Dudy ofiarujący modlitwę w intencji Ofiar Hołodomoru

Innym równie ważnym przykładem jest kolejne już zwrócenie się do Francuzów i nawiązanie do zamachu w Paryżu. Tym razem wsparty nie tylko współczuciem, ale i modlitwą.

Rysunek 11. Tweet prezydenta Andrzeja Dudy ofiarujący modlitwą w intencji rodzin ofiar zamachu w Paryżu

Z kolei w tej kategorii w liczbach w aspekcie przytoczonych tweetów występuje duża rozbieżność w reakcji internautów. Ponad dwukrotnie więcej serduszek zdobyła solidarność i ofiara modlitwy za Francuzów niż za Ukraińców. Podobnie było w kwestii retweetów i komentarzy internautów. Wynika to z tego, że rocznice wydarzeń wywołują inne emocje niż bieżące wydarzenia.

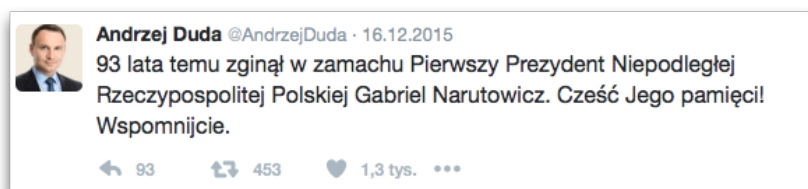
Wykres 7. Wydzźwięk w liczbach, kategoria „Modlitwa w konkretnej intencji”

Wartości i kategorie na temat, których pisał prezydent Andrzej Duda na swoim prywatnym profilu można mnożyć. A wpisy te są elementami

połączonymi – z jednej strony szczerego współczucia, bliskości, pamięci, a z drugiej narzędziem kreowania własnego wizerunku w mediach społecznościowych za pomocą Twittera. Wartością dodaną do całości tych działań jest samodzielne prowadzenie kanału i pokazywanie jego osobistego charakteru, a nie zatrudnianie sztabu spin doktorów, którzy pracują nad skrupulatną strategią i terminarzem publikacji nie będących autorskimi tekstami głowy państwa, tylko podszywającymi się pod nie specjalistami.

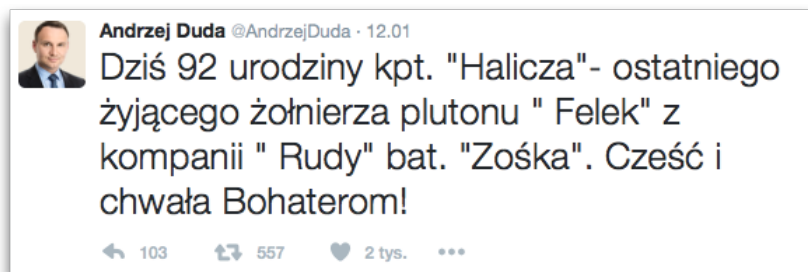
Ostatnią kategorią wyróżnioną przez autorkę jest „Patriotyzm narodowy” wyrażany przez prezydenta Andrzeja Dudę na Twitterze, a wpisujący się w spis wartości chrześcijańskich, jako miłość do ojczyzny.

Do tej kategorii można zaliczyć pamięć o pierwszym prezydencie niepodległej Polski Gabrielu Narutowiczu. Mimo odmiennych poglądów politycznych prezydent wspominał o jego morderstwie i wezwał do podtrzymywania o nim pamięci.

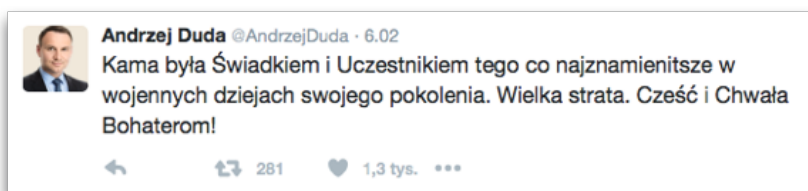
Rysunek 12. Tweet prezydenta Andrzeja Dudy wspominający prezydenta Gabriela Narutowicza

Innym wpisem utrzymanym w tonie patriotycznym było wspomnienie urodzin kpt. „Halicza”, który jest bohaterem narodowym i przysłużył się Polsce jako żołnierz podczas II wojny światowej. Świadczy to o dużym szacunku wobec weteranów wojennych i kładących na szalę własne życie walcząc o wolną Polskę.

Rysunek 13. Tweet prezydenta Andrzeja Dudy wspominający rocznicę urodzin kpt. „Halicza”

Kolejnym przykładem z tej kategorii jest wspomnienie o zmarłej wówczas działaczce podziemia niepodległościowego w czasie II wojny światowej i uczestniczce Powstania Warszawskiego Marii Stypułkowskiej-Chojckiej ps. „Kama”.

Rysunek 14. Tweet prezydenta Andrzeja Dudy wspominający Marię Stypułkowską-Chojcką ps. „Kama”

Do tej kategorii można również zaliczyć pamięć o powstaniu Armii Krajowej – zakonspirowanych sił zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego II wojny światowej. Tweet zawierał znane patriotyczne zawołanie „Cześć i Chwała Bohaterom!”.

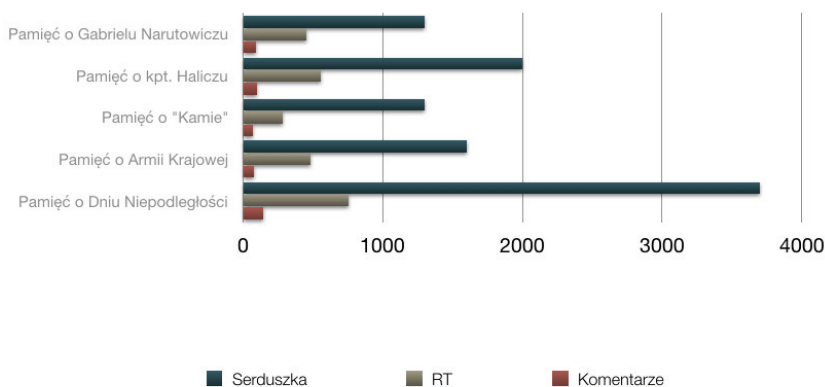
Rysunek 15. Tweet prezydenta Andrzeja Dudy oddający hołd żołnierzom Armii Krajowej

Ostatnim przykładem prezydenckiego wpisu w serwisie społecznościowym Twitter jest radość ze zwycięstwa polskich piłkarzy w meczu z Rumunią zakończonym wynikiem 3:0 dla Polaków. Data wygranego meczu zbiegła się z datą 98. rocznicy odzyskania niepodległości przez Polskę, co prezydent zaznaczył w swoim tweecie.

Rysunek 16. Tweet prezydenta Andrzeja Dudy gratulujący polskim piłkarzom zwycięstwa

Wśród wpisów z tej kategorii najlepiej został przyjęty wpis dotyczący zwycięstwa piłkarzy połączony z upamiętnieniem Święta Niepodległości. Z pewnością wynika to z płynnego połączenia bieżącego wydarzenia z wydarzeniem historycznym ważnym dla Polaków.

Wykres 8. Wydzwięk w liczbach, kategoria „Patriotyzm narodowy”

8. Podsumowanie i wnioski

Profil Prezydenta RP Andrzeja Dudy w serwisie społecznościowym Twitter jest ważnym ogniwem w kreowaniu jego wizerunku w Sieci. Media społecznościowe w Polsce w drugiej dekadzie XXI wieku przybrały postać potężnego oręża komunikacyjnego, które jest pomocne w tworzeniu narracji i dają namiastkę osobistego spotkania z osobą publiczną. Wszystko wskazuje na to, że profil na Twitterze jest prowadzony przez prezydenta Andrzeja Dudę osobiście. Świadczą o tym publikowane przez niego prywatne zdjęcia, niepublikowanie podczas wystąpień publicznych itp. Podejrzenia prowadzenia profilu przez specjalistę od PR może budzić regularność publikowanych wpisów. Jednak należy zauważyć, że Andrzej Duda założył konto na Twitterze dużo przed tym jak został prezydentem (2010 roku). Profil prowadzony w sposób przemyślany może tylko świadczyć o wysokiej świadomości budowania swojego wizerunku i użytkowaniu kanału social media. Twitter prowadzony przez taką osobę osobiście stwarza sposobność do uczestniczenia w elitarnym środowisku. Social media budują relacje i media tradycyjne, które do niedawna były jedynym jednostronnym łącznikiem między politykami a obywatelami powoli odchodzą na drugi plan.

Umiejętnością wykorzystywania mediów społecznościowych w kreowaniu wizerunku wykazuje się prezydent Andrzej Duda prowadząc swój profil i regularnie odwołując się do ważnych kwestii na arenie krajowej i międzynarodowej. Jedną z płaszczyzn, po której się on porusza są wyznawane wartości chrześcijańskie. Definiowane są one przez filozofów, jako najwyższe w hierarchii ważności. Pod względem komunikacyjnym tweety Andrzeja Dudy można poddać kategoryzacji w obszarze tych wartości oraz zmierzyć aktywność internautów, która się z nimi wiązała. Postulatem dla przyszłych badaczy tego zagadnienia może być nie tylko ilościowa, ale jakościowa analiza komentarzy internautów pod względem wydźwięku (pozytywny, negatywny, neutralny).

BIBLIOGRAFIA

- GACKOWSKI Tomasz, ŁĄCZYŃSKI Marcin (red.). 2008. *Metody badania wizerunku w mediach*. Warszawa: CeDeWu.
- KACZMAREK-ŚLIWIŃSKA Monika. 2013. *Public relations w przestrzeni mediów społecznościowych. Działania organizacji i jej pracowników*. Koszalin: Politechnika Koszalińska.
- KACZMAREK-ŚLIWIŃSKA Monika. 2015. *Public relations w zarządzaniu sytuacjami kryzysowymi organizacji. Sztuka komunikowania się*. Warszawa: Difin SA.
- KURCZAB Henryk. 2012. „Z problemów wartości i wartościowania. Wybrane zagadnienia”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Filologiczna* 72: 7-37, http://ifp.univ.rzeszow.pl/dydaktyka/dydaktyka_7/Henryk_Kurczab_dydaktyka_7.pdf.
- MISTEWICZ Eryk. 2015. *Twitter – sukces komunikacji w 140 znakach. Tajemnice narracji dla firm, instytucji i liderów opinii*. Gliwice: One Press.
- POPIELARCZYK Tomasz. *Gemius: Kto w Polsce korzysta z Facebooka i Twittera?*, <http://antyweb.pl/gemius-kto-w-polsce-korzysta-z-facebook-a-i-twittera/>.
- PRZYBYSZ Monika. 2015. Konec Twittera? A może kolejny etap rozwoju? *W: Nowe Media*, E Mistewicz (red.), nr 9, 66-73. Warszawa: Instytut Nowych Mediów.
- PRZYBYSZ Monika. 2008. *Kościół w kryzysie? Crisis management w Kościele w Polsce*. Tarnów: Biblos.
- Twiplomacy 2016: światowi przywódcy najczęściej wybierają Twittera, choć największe zasięgi uzyskują na Facebooku*, <http://www.proto.pl/aktualnosci/twiplomacy-2016-swiatowi-przywodcy-najczesciej-wybieraja-twittera-choc-najwieksze>.
- Twiplomacy Study 2017, Exsecutive Summary – Introduction*, <http://twiplomacy.com/blog/twiplomacy-study-2017>.

WĘDZIŃSKA Magdalena, *Człowiek na drodze do wartości. Myśl etyczna Maxa Schelera – implikacje pedagogiczne*, <http://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/943/Magdalena%20Wedzinska%20Czlowiek%20na%20drodze%20do%20wartosci%20Myśl%20etyczna%20Maxa%20Schelera.pdf?sequence=1>.

ŻUKOWSKI Marcin. 2016. *Twoja firma w social media. Podręcznik marketingu internetowego dla małych i średnich przedsiębiorstw*. Gliwice: One Press.

Karolina Ołtarzewska – absolwentka Dziennikarstwa i komunikacji społecznej na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Doktorantka w Instytucie Politologii UKSW. Prezes Koła Naukowego *Public Relations w Social Media*. Interesuje się nowymi mediami, PR i crisis management. Ma doświadczenie pracy w TVN, Telewizji Polskiej S.A. oraz Telewizji Republika.

Agnieszka Staszczuk

Uniwersytet Jagielloński
agnieszka.staszczuk@uj.edu.pl

Julita Woźniak

Uniwersytet Łódzki
julitawozniak@op.pl

Od studenta do menedżera kompetentnego międzykulturowo: warsztaty międzykulturowe dla studentów

---

STRESZCZENIE

Artykuł opisuje projekt pod nazwą „Trener – Ekspert” realizowany wspólnie przez Katedrę Porównawczych Studiów Cywilizacji UJ i stowarzyszenie SIETAR Polska (Society for Intercultural Education Training and Research). Celem projektu było opracowanie i przeprowadzenie warsztatów międzykulturowych dla studentów kierunku Kulturoznawstwo. Każdy warsztat został przygotowany przez zespół składający się z trenera (lub trenerów) międzykulturowego z SIETAR Polska, który wybrał metody aktywizujące z obszaru dydaktyki trenerskiej oraz wykładowcy KPSC, który pełnił rolę eksperta w zakresie danego tematu. Warsztaty dały studentom możliwość zapoznania się z formą treningu międzykulturowego, ćwiczenia umiejętności, które mogą im ułatwić kontakt z osobami odmiennymi kulturowo, a także zastanowienia się nad własną postawą otwartości na różnice kulturowe. W 2016 r. odbyły się dwa warsztaty, tzn. dotyczący współpracy z Hindusami i procesu stereotypizacji. Obydwa warsztaty spotkały się z dużym zainteresowaniem ze strony studentów. Projekt pozwolił także na wypracowanie standardów współpracy wykładowcy z trenerem międzykulturowym, które

będzie można wykorzystać przy realizacji kolejnych tego typu projektów w przyszłości.

SŁOWA KLUCZOWE: kompetencja międzykulturowa, warsztaty międzykulturowe, trener międzykulturowy, menedżer

SUMMARY

From a student to an interculturally competent manager: intercultural workshops for students

The article describes a project entitled „Trainer – Expert” that was realised jointly by the Centre for Comparative Studies of Civilisations at the Jagiellonian University and SIETAR Polska (Society for Intercultural Education Training and Research). The aim of the project was to prepare and conduct intercultural workshops for students of Cultural Studies. Every workshop was developed by a team consisting of an intercultural trainer (or trainers) from SIETAR Polska who selected the active training methods, and a CCSC lecturer who had the role of an expert in a particular subject of the training. The workshops gave students the opportunity to learn a formula for intercultural training and to practise skills that may enable them to communicate effectively across cultures. They also could reflect critically on their own attitude towards cultural diversity. In 2016 two workshops took place, i.e. on cooperating with Indians, and on the process of stereotipization. Both workshops met with great interest among students. The project also resulted in creating the standards of the lecturer – intercultural trainer collaboration, which will be very useful for implementing similar projects in the future.

KEYWORDS: intercultural competence, intercultural workshops, intercultural trainer, manager

Czym jest kompetencja międzykulturowa?

Teza o konieczności posiadania kompetencji międzykulturowej w realiach dzisiejszego, zglobalizowanego świata nie budzi zastrzeżeń, gdyż codzienne kontakty międzyludzkie dostarczają wielu przykładów sytuacji, w których kompetencja ta jest przydatna, a nawet niezbędna¹.

1 Por. T. Paleczny, *Wymiary analizy relacji międzykulturowych*, „Relacje międzykulturowe. Kulturoznawcze czasopismo naukowe”, Nr 1 (1) 2017 pt.: „Relacje międzykulturowe jako przedmiot

Rozważania na temat kompetencji międzykulturowej dotyczą raczej jej zakresu pojęciowego i skutecznych sposobów jej nabywania.

Słowo „kompetencja” wywodzi się od łacińskich słów *competentia* – odpowiedniość, zgodność i *competere* – schodzić się, zgadzać się, nadać się, współzawodniczyć (z kimś)². Wraz z rozwojem trendu ciągłego podnoszenia kwalifikacji i dokształcania się określanego jako uczenie się przez całe życie (*lifelong learning*), słowo to utrwaliło się na dobre w obszarze działalności zawodowej, edukacji, polityce, zarządzaniu i innych sferach społecznych. Jednocześnie, co należy podkreślić, jest to pojęcie tak szerokie, że wymyka się próbom ujęcia w sztywne ramy definicyjne. „Kompetencję” najczęściej rozpatruje się w formule klasycznej triady: wiedza, umiejętność i postawa. W bardziej szczegółowym ujęciu, np. zgodnie z „Encyklopedią pedagogiczną XXI wieku” wyróżnia się dwie koncepcje rozumienia tego słowa. Według pierwszej, kompetencję można rozumieć jako „adaptacyjny potencjał podmiotu, pozwalający mu na dostosowanie działania do warunków wyznaczonych przez charakter otoczenia” (ujęcie statyczne), zaś według drugiej – kompetencja to „transgresyjny potencjał podmiotu, gdzie generowane przezeń typy działań są podatne na twórczą modyfikację, następującą w rezultacie interpretacji kontekstu działań” (ujęcie dynamiczne)³. Jak widać, obydwie te definicje zawierają odniesienia do interpretacji otoczenia lub kontekstu, w jakim jednostka „kompetentna” podejmuje skuteczne działania, co dobrze oddaje praktyczny wymiar kompetencji. Jak pisze Aneta Rogalska-Marasińska:

Kompetencje kojarzy się z umiejętnością kontrolowania złożonych sytuacji i radzenia sobie z nimi, tj. ich prowadzenia i dojścia do korzystnego rozwiązania, co wiąże się z umiejętnością korzystania z informacji, swobodnego odwoływania się do własnej wiedzy i nabytych sprawności oraz umiejętnością, chęcią, potrzebą i szczerym zaangażowaniem we własny rozwój⁴.

---

badań”, s.27-55. <http://ism.uj.edu.pl/wp-content/uploads/2017/05/RM-1-2017.pdf> [data dostępu: 12.04.2017].

- 2 Por. W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1989, s. 271.
- 3 A. Męczkowska, *Kompetencja*, w: *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, Warszawa 2003, t. 2, s. 693.
- 4 A. Rogalska-Marasińska, *Zadania szkolne inspiracją do kształtowania kompetencji międzykulturowej uczniów wobec wyzwań zrównoważonego rozwoju*, w: *Kompetencje międzykulturowe jako kapitał społeczności wielokulturowych*, red. J. Muszyńska, W. Danilewicz, T. Bajkowski, Warszawa 2013, s. 221.

Kompetencja wymaga umiejętności odnalezienia się w danej sytuacji i odniesienia posiadanych informacji do osoby (lub osób), które widzimy przed sobą. David Beckett określa takie momenty jako „czytanie chwili” (*reading the moment*) i „ocena osadzona w kontekście” (*judgment-in-context*)⁵. Możemy zatem mówić o tym, że ktoś posiada daną kompetencję dopiero wtedy, gdy osoba ta jest w stanie skutecznie działać w sytuacjach nowych, często zaskakujących, których nie mogła przewidzieć wcześniej.

Powyższe rozważania na temat zakresu pojęciowego słowa „kompetencja” wskazują na sposób, w jaki rozumiemy „kompetencję międzykulturową”. Taka kompetencja to – zintegrowane ze sobą – wiedza, umiejętności i postawa, które mają ułatwiać zrozumienie zachowania osób wywodzących się z innych kultur, pomagać w budowaniu satysfakcjonujących relacji z tymi osobami oraz wspierać komunikację i efektywną współpracę z nimi. Ponadto, jak podkreślają Ewa Dąbrowa i Urszula Markowska-Manista:

Do kompetencji międzykulturowych zalicza się moralne uznanie Innych jako członków grupy reprezentujących różne kultury i sposoby życia. Kompetencje międzykulturowe mogą [więc] rozwijać moralność i akceptację względem różnorodnych grup i subkultur oraz stanowić etyczną wykładnię uznającą wachlarz praw i wolności osób odmiennych narodowościowo, etnicznie, wyznaniowo⁶.

Kompetencja międzykulturowa ma z założenia umożliwiać bezkolidyjne współbytność osób reprezentujących różne kultury, jak również dostarczać narzędzi do tworzenia przestrzeni porozumienia społecznego i współpracy w obszarach zarówno zawodowych jak i pozazawodowych. Według Rady Europy i Komisji Europejskiej kompetencja międzykulturowa jest jedną z tzw. kompetencji kluczowych, którymi powinien posługiwać się każdy współczesny obywatel świata, zaś rozwój tej kompetencji następuje w wyniku korelacji kilku czynników, do których zaliczają się m.in.: wiedza o Innych, częstotliwość i charakter kontaktów z osobami z różnych kultur, charakter tych doświadczeń, nastawienie do świata i innych osób⁷.

5 D. Beckett, *Holistic Competence. Putting Judgments First*, „Asia Pacific Education Review”, Vol. 9 (2008), No. 1, s. 21-30. <http://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ811092.pdf> [Data dostępu: 12.04.2017].

6 E. Dąbrowa, U. Markowska-Manista, *Kompetencje nauczycieli w zakresie edukacji międzykulturowej*, w: *Kompetencje międzykulturowe...*, s. 244.

7 Por. Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady UE z dnia 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (2006/962/WE), <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/pl/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006H0962> [data dostępu: 12.04.2017].

Różne modele rozwoju kompetencji międzykulturowej wskazują na fakt iż rozwój tej kompetencji to długotrwały proces, który polega na świadomym integrowaniu wielu obserwacji, doświadczeń i interakcji, jak również odnoszeniu ich do rzetelnej wiedzy na temat specyfiki różnych kultur. Jeden z najbardziej znanych modeli rozwoju kompetencji międzykulturowej – ewolucyjny model rozwoju wrażliwości międzykulturowej Miltona Bennetta – przedstawia ten proces jako stopniowe przechodzenie z fazy etnocentryzmu, w którym jednostka ocenia zachowania innych ludzi przez pryzmat swojej (jak sądzi – jedynie słusznej) kultury, do fazy etnorelatywizmu, w której osoba ta rozumie już, iż ocena „właściwe/niewłaściwe” zależy od konkretnej kultury, do której odnosimy dane zachowanie⁸. Z kolei tzw. zintegrowany model międzykulturowej inteligencji emocjonalnej opracowany przez H. Law, S. Ireland i Z. Hussain zwraca uwagę na to, że „kompetencje kulturowe są niezaprzeczalnie konsekwencją kompetencji osobistych oraz kompetencji społecznych, [a] na koniec zostają ponownie przepuszczone przez filtr kompetencji osobistych”⁹. Choć każdy model podkreśla nieco inne czynniki wpływające na rozwój kompetencji międzykulturowej, wszystkie prowadzą do wniosku iż punktem wyjścia dla budowania kompetencji międzykulturowej jest znajomość cech charakteryzujących kulturę pochodzenia i świadomość własnego zakotwiczenia mentalnego w tej kulturze.

Należy zaznaczyć iż w literaturze przedmiotu stosowane jest zarówno sformułowanie „kompetencja międzykulturowa” (lub „interkulturowa”), jak i „kompetencje międzykulturowe”. Liczba mnoga wskazuje na pogląd, zgodnie z którym kompetencja międzykulturowa może być postrzegana jako meta-kompetencja, na którą składa się szeroki zakres umiejętności i kompetencji społecznych, zakładających z kolei konieczność odniesienia się do określonych wartości i postaw¹⁰. Ponadto, czytelnik może też spotkać się z pojęciem „kompetencje wielokulturowe”, które oznaczają posiadanie wiedzy na temat wzorców zachowań charakterystycznych dla różnych kultur i – zależnie od podejścia – traktowane są jako nadrzędne lub podrzędne w stosunku do kompetencji międzykulturowych¹¹.

8 Faza etnocentryzmu dzieli się dodatkowo na etapy: zaprzeczenie, obrona i minimalizacja, zaś faza etnorelatywizmu na etapy: akceptacja, adaptacja i integracja. Por. M.J. Bennett, *Developing intercultural competence for global leadership*, w: *Interkulturelles management: Konzeption – Beratung – training*, Reineke R-D, Fussinger C. (red.), Gabler 2003, s. 207-226, cyt. za: M. Bem, *Modele kompetencji międzykulturowych* w: *Kompetencje międzykulturowe...*, s. 119-136.

9 H. Law, S. Ireland, Z. Hussain, *The Psychology of Coaching Mentoring and Learning*, 2007, cyt. za: M. Bem *Modele kompetencji...*, s. 125.

10 Por. I. Sobieraj, *Kompetencje międzykulturowe jako kapitał współczesnego człowieka*, w: *Wielokulturowość: konflikt czy koegzystencja?*, Warszawa 2011, s. 205.

11 Bardziej szczegółowa analiza różnic między tymi pojęciami wykracza poza ramy niniejszego artykułu. Por. M. Bem, *Modele kompetencji...*

Czy dzisiejszy menedżer potrzebuje kompetencji międzykulturowej?

Skoro świat biznesu już od dawna jest międzykulturowy, a w dobie intensywnych ruchów migracyjnych powstawanie zespołów zadaniowych złożonych z pracowników o różnym pochodzeniu kulturowym jest zjawiskiem nieuniknionym, kompetencja międzykulturowa jest cenionym atutem każdego menedżera. Co ciekawe, choć powyższe spostrzeżenie wydaje się być truizmem, świadomość potrzeby posiadania kompetencji międzykulturowej przez menedżerów nie jest powszechna wśród rekruterów i osób odpowiedzialnych za podnoszenie kwalifikacji pracowników. W pilotażowym badaniu przeprowadzonym przez Marzenę Ziębicką-Leśnik tylko 2% przeanalizowanych ofert pracy dla kadry kierowniczej (dostępnych w Internecie i prasie branżowej) zawierało wymóg (lub zalecenie) posiadania kompetencji międzykulturowej, choć wszystkie te oferty dotyczyły stanowisk, które z pewnością wymagają kontaktów z przedstawicielami innych kultur¹². Co zatem o kompetencji międzykulturowej w kontekście menedżerów sądzą badacze kultury? Jak mówi Jerzy Mikułowski-Pomorski,

w warunkach rynku (...) rację ma ten, kto potrafi skutecznie przemawiać do innych. By to osiągnąć, musi rozumieć inny od własnego sposób myślenia, umieć spojrzeć na świat oczyma innych ludzi¹³.

Ci „inni ludzie” często wywodzą się z różnych kultur i postrzegają tzw. wspólną rzeczywistość w sposób całkowicie odmienny od naszego, dlatego trudno nawiązać z nimi nić porozumienia bez zrozumienia źródeł tej odmienności. Według modelu cech kierowniczych Jolanty Szaban, określanego jako model „3S”, „uniwersalne i niezbędne cechy przełożonego, na każdym szczeblu kierowania i w każdych warunkach socjo-kulturowych” to sprawiedliwość, spolegliwość i stabilność emocjonalna uzupełniona przez umiejętność komunikowania się i elastyczność w zachowaniu w otoczeniu wielokulturowym¹⁴. Wart przywołania jest także model strukturalny M.C. Gertsena (z uzupełnieniami dokonany przez innych badaczy), w którym wyróżniono trzy płaszczyzny kompetencji

12 M. Ziębicka-Leśnik, *Kompetencja międzykulturowa na rynku pracy*, referat wygłoszony w czasie IV Kongresu SIETAR Polska, „Intercultural Competence: the key to today's globalized world”, Wrocław, 25-27 listopada 2016 r.

13 J. Mikułowski-Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa. Wprowadzenie*. Kraków 2003, s. 11.

14 J. Szaban, *Miękkie zarządzanie. Ze współczesnych problemów zarządzania ludźmi*. Warszawa 2003, s. 128.

interkulturowej, tzn. afektywną, kognitywną i odnoszącą się do postaw, a następnie każdej z tych płaszczyzn przypisano określone cechy w następujący sposób: a) płaszczyzna afektywna: niski poziom etnocentryzmu, brak uprzedzeń, otwartość i empatia, b) płaszczyzna kognitywna: świadomość kulturowa, samoświadomość i realistyczne oczekiwania, c) płaszczyzna dotycząca postaw: respekt, elastyczność, sprawność językowa, umiejętności komunikacyjne i tolerancja wieloznaczności¹⁵. Zróżnicowanie kulturowe współczesnych przedsiębiorstw i organizacji sprawiło iż kompetencje międzykulturowe zostały – obok podstawowych kompetencji zarządczych, takich jak planowanie, organizowanie czy koordynowanie – uznane za część globalnych kompetencji zarządczych¹⁶.

Opisane powyżej umiejętności, postawy i wiedza składające się na kompetencję międzykulturową to cechy, którymi można by opisać każdego skutecznego menedżera, także takiego który nie pracuje w środowisku międzykulturowym. Oznacza to, że rozwijając kompetencję międzykulturową menedżer rozwija jednocześnie swoje ogólne umiejętności społeczne i zawodowe oraz cechy osobowości takie jak np. samoświadomość (świadomość cech charakterystycznych własnej kultury i osobistych preferencji w zakresie różnych zachowań), kreatywność, myślenie strategiczne, czy umiejętność podejmowania trafnych decyzji w szybko zmieniających się warunkach gospodarczych. Należałoby tu jeszcze dodać uważność (dostrzeganie szczegółów kontekstu), szacunek dla rozmówcy i umiejętność precyzyjnego formułowania wypowiedzi. Jak pisze Katarzyna Gajek – cytując słowa pewnego menedżera obserwującego swoich pracowników, którzy regularnie jeździli za granicę – takie poszerzanie horyzontów wiedzy powoduje „niepostrzeżoną zmianę w jakości współpracy opierającą się o lepszą organizację pracy, elastyczność, ale i szersze spojrzenie na wiele rzeczy”¹⁷. Tak więc sama wiedza ekspercka z zakresu np. planowania finansowego czy tajników procesu technologicznego to w dzisiejszych czasach za mało, gdyż taka wiedza może nie wystarczyć, gdy za wiedzie komunikacja w zespole wielokulturowym. Menedżer kompetentny międzykulturowo będzie musiał się wtedy odwołać do swojej wiedzy

---

15 J. Bolten, *Einführung in die interkulturelle Wirtschaftskommunikation*. Göttingen 2007, cyt. za: A.M. Harbig, *Kształcenie kompetencji interkulturowej przyszłych menedżerów – rola zajęć z języka obcego*, w: *Kompetencja interkulturowa w teorii i praktyce edukacyjnej*, M. Mackiewicz (red.), Poznań 2010, s. 213.

16 R.M. Steers, C.J. Sanchez-Runde L. Nardon, *Management across cultures. Challenges and strategies*, New York 2011, s. 36 cyt. za: K. Gajek, *Kompetencje międzykulturowe jako element kultury współczesnej organizacji – dylematy teorii i praktyki*, „Problemy zarządzania”, vol. 9, nr 2 (32), s. 210.

17 K. Gajek, *Dynamika procesów wielokulturowych w organizacji. Studium przypadku*, „Problemy zarządzania”, vol. 7, nr 3 (25), s. 163.

z zakresu różnic międzykulturowych i poszukać sposobu na skuteczną komunikację ponad tymi różnicami. Za podsumowanie tego rozdziału niech posłużą nam słowa Sławomira Magali, który stwierdza iż obecnie:

Naukowcy, konsultanci, menedżerowie i osoby z branży zaczynają odkrywać i wykorzystywać lokalną i niezwerbalizowaną wiedzę, rytuały, symbole, języki i zachowania. Doceniane zaczynają być różnice międzykulturowe zarówno między poszczególnymi ludźmi, jak i grupami ludzi, a także ich wpływ na osobowości i organizacje. (...) Różnice między sposobami wychowania postrzegane są jako wyraz różnorodności kulturowej (różnice w tym kontekście to wyzwania i szanse, a nie zagrożenia). Różnorodność ta coraz częściej traktowana jest raczej jako okazja do twórczego rozwoju niż przeszkoda lub zagrożenie dla wysiłku zespołowego¹⁸.

Dziś student, jutro menedżer kompetentny międzykulturowo – jak przygotowywać studentów do pracy w środowisku wielokulturowym?

Nowoczesna edukacja wyższa powinna – idąc za potrzebą rozwijania kompetencji międzykulturowej – dbać o ciągłą aktualizację programów kształcenia oraz wprowadzanie zajęć, które w adekwatny sposób odpowiadałyby wymaganiom dzisiejszego rynku pracy. Przygotowywanie studentów w tym zakresie jest jednocześnie przygotowywaniem ich do funkcjonowania w społeczeństwie zróżnicowanym etnicznie / narodowo, którym stopniowo staje się społeczeństwo polskie upodabniając się pod tym względem do krajów Europy Zachodniej.

Studenci szkół wyższych, w zależności od podjętego kierunku czy wybranej specjalności, mają obecnie możliwość nabywania i rozwijania kompetencji międzykulturowej na zajęciach obowiązkowych lub fakultatywnych. Są to zazwyczaj wykłady, konwersatoria lub ćwiczenia z określonych przedmiotów, a także lektoraty języków obcych, które – zintegrowane z treningiem międzykulturowym – dają studentom możliwość rozwijania międzykulturowej kompetencji komunikacyjnej¹⁹. Nie wyczerpuje to

18 S.J. Magala, *Kompetencje międzykulturowe*, Warszawa 2011, s. 9-10.

19 Studenci rozwijają swoją kompetencję międzykulturową także w czasie wyjazdów realizowanych w ramach różnych programów mobilności międzynarodowej, takich jak ERASMUS+. Zagadnienie wpływu kontaktu z przedstawicielami innych kultur i odmiennymi sposobami życia codziennego na kształtowanie się tożsamości młodych ludzi analizuje m.in. Rafał Wiśniewski, por. R. Wiśniewski, *Transgresja kompetencji międzykulturowych. Studium socjologiczne młodzieży akademickiej*, Warszawa 2016.

jednak możliwych form zajęć, bowiem, ze względu na efektywność, atrakcyjność oraz potrzebę zaoferowania studentom pewnej alternatywy dla tradycyjnych form nauczania, coraz częściej przeprowadza się warsztaty. Dzięki temu, prowadzący – wykładowca lub trener zewnętrzny – może zastosować metody z zakresu dydaktyki aktywnej, takie jak: dyskusja dydaktyczna, gry dydaktyczne, inscenizacja, metoda przypadków, metoda sytuacyjna, itp. Aktywizujące metody dydaktyczne dają studentom przedsmak rozwiązywania sytuacji problemowych, z jakimi będą mogli zetknąć się w przyszłości. W treningu uwrażliwiającym międzykulturowo są one szczególnie istotne, gdyż pozwalają na odsunięcie na drugi plan (niekiedy nudnych) klasycznych metod podających, a dodatkowo – stymulują percepcję studentów, co w przypadku pracy z umiejętnościami i postawami jest sprawą kluczową. Po pierwsze, mogą oni skonfrontować swoje poglądy dotyczące odmienności kulturowej z poglądami innych uczestników. Po drugie, mają możliwość przeżywania sytuacji, które niosą ze sobą potrzebę odwołania się do innych wzorców zachowań niż te, które są im znane z życia codziennego. Po trzecie wreszcie, mogą przejść trening emocjonalny i zastanowić się nad własnymi zachowaniami i postawami, które ujawniły się w trakcie ćwiczeń symulujących kontakt z inną kulturą.

Przykładem formy kształcenia na poziomie uniwersyteckim, której celem było przygotowanie studentów do funkcjonowania w środowisku międzykulturowym jest projekt realizowany na Uniwersytecie Jagiellońskim w roku akademickim 2016/2017. W odpowiedzi na potrzebę wzbogacenia oferty dydaktycznej, wprowadzenia innowacyjnych metod nauczania, a także zapoznania studentów z formą treningu międzykulturowego, w 2015r. stowarzyszenie SIETAR Polska²⁰ i Katedra Porównawczych Studiów Cywilizacji UJ²¹ stworzyły ideę wspólnego przeprowadzenia zajęć w warunkach akademickich. Głównym założeniem tej koncepcji była praca w zespołach: jeden wykładowca z KPSC i jeden lub dwóch trenerów ze stowarzyszenia SIETAR, tak aby wypracować warsztaty dla studentów kształcących się na kierunku Kulturoznawstwo, w specjalnościach: Porównawcze studia cywilizacji i Buddologia. Ostatecznie pomysł wyewoluował w projekt pod nazwą „Trener – Ekspert”. Po ustaleniu listy osób zaangażowanych w projekt z ramienia obu instytucji, wybrane zostały zakresy tematyczne zajęć, tzn. Japonia, Indie, kraje perskojęzyczne i proces stereotypizacji. Wybrano je w taki sposób, aby z jednej strony jak najlepiej wzbogacały program kształcenia ze względu na profil studiów, a z drugiej – pozostawały w zakresie kompetencji osób prowadzących.

---

20 Society for Intercultural Education Training and Research, oddział w Polsce (www.sietar.pl).

21 Katedra jest jednostką naukowo-dydaktyczną Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (www.psc.uj.edu.pl).

Czas realizacji projektu przyjęto na lata 2015-2017. Poza celem edukacyjnym, o którym już wspomniano, współpraca ta miała służyć wymianie doświadczeń między trenerami i wykładowcami w zakresie metod pracy z grupą oraz wiedzy kulturowej dotyczącej danego regionu. Zadaniem trenerów międzykulturowych był wybór odpowiednich metod aktywizujących z obszaru dydaktyki trenerskiej oraz zapoznanie wykładowców z zasadami projektowania i prowadzenia warsztatów, natomiast wykładowcy KPSC występowali w projekcie w charakterze ekspertów z danej tematyki / kultury.

W ramach projektu utworzone zostały dwa zespoły trenersko-ekspertkie²², a efektem pracy tych zespołów były dwa 4-godzinne zajęcia warsztatowe zaprojektowane w taki sposób, aby wybrane metody były jak najlepiej dostosowane do wiedzy, umiejętności i potencjalnych postaw związanych z danym tematem. Zespoły pracowały przez kilka miesięcy, na bieżąco konsultując wypracowane moduły warsztatów na zjazdach Grupy Trenerskiej SIETAR. Taka systematyczna ewaluacja umożliwiła optymalne dostosowanie warsztatów do potrzeb uczestników, tak aby mogli dzięki nim możliwie najpełniej przetrenować swoją kompetencję międzykulturową. Warsztaty z dwóch obszarów tematycznych (Indie i proces stereotypizacji) odbyły się w październiku 2016 r. Były to zajęcia zatytułowane: 1) „Curry up – czyli jak smakuje współpraca z Hindusami” i 2) „Stereotyp – mój współpracownik. Trening uwrażliwiający międzykulturowo”.

W przypadku pierwszego warsztatu prowadzący za główne cele przyjęli:

1. wprowadzenie w tematykę współpracy w środowisku biznesowym, ze szczególnym uwzględnieniem przekonań, wartości oraz zachowań pracowników z Indii;
2. zbudowanie otwartej postawy względem osób pochodzących z innej kultury²³ poprzez uwrażliwiające doświadczanie odmienności, z mocnym naciskiem na wypracowanie gotowości do zmiany postawy – z etnocentrycznej na etnorelatywistyczną.

Choć wszystkie ćwiczenia nastawione były na interakcję i doświadczanie, z jednoczesną refleksją uczestników w kontekście różnic kulturowych (w tym przypadku między Polakami a Hindusami), to jednak

---

22 Poza autorkami artykułu w przygotowanie i prowadzenie opisanych warsztatów zaangażowane były dr Agnieszka Kowalska z KPSC UJ oraz dr Wioletta Małota, mgr Małgorzata Daniel i mgr Monika Karwińska ze stowarzyszenia SIETAR Polska, zaś koordynatorem projektu była mgr Agnieszka Kotucz – także z SIETAR Polska.

23 Ze względu na charakter ćwiczeń, które zostały przeprowadzone w czasie warsztatu, była to część o charakterze uniwersalnym, nieukierunkowana na konkretną kulturę.

przede wszystkim gra symulacyjna „Trzy smaki”²⁴ pozwoliła studentom na autentyczne przeżycie konkretnych sytuacji, które wiązały się z ćwiczeniem zmiany postaw. Gra ta umożliwiła studentom również prezentację pewnych zachowań, które pojawiają się w reakcji na odmienność kulturową, a następnie – na przedstawienie ich własnych pomysłów na modyfikację tych zachowań. Uczestnicy mieli tu bowiem okazję wcielić się w role członków trzech społeczności oraz podjąć próbę porozumienia się i wspólnego wypracowania rozwiązania pewnego problemu mimo drastycznych różnic we wzorcach zachowań komunikacyjnych.

Drugi warsztat dotyczył – bardzo ważnego w edukacji międzykulturowej – problemu stereotypizacji. Jego celem było przede wszystkim:

1. wypracowanie strategii zarządzania stereotypem (m.in. trening umiejętności odróżniania wiedzy stereotypowej od wiedzy kulturowej);
2. uświadomienie uczestnikom tego, w jaki sposób stereotyp prowadzi do uprzedzenia, a następnie do dyskryminacji;
3. praca nad zmianą postaw i schematów poznawczych poprzez uświadomienie sobie własnych stereotypów, a następnie uwrażliwienie na stereotypy w przestrzeni społecznej.

Na tych zajęciach prowadzący również zastosowali metody dydaktyczne odpowiednie dla warsztatów, pobudzające studentów do aktywności i zachęcające do dyskusji. Ich podstawą była praca w małych grupach. Uczestnicy mieli w tym zakresie kilka zadań, takich jak m.in.: symulacja procesu rekrutacyjnego w celu uświadomienia sobie własnych stereotypów, opracowanie planu kampanii społecznej uświadamiającej odbiorcom szkodliwość stereotypów i opracowanie strategii działania nauczycieli, rodziców w sytuacji dołączenia do klasy nowego ucznia – przedstawiciela społeczności podlegającej procesowi stereotypizacji.

Warsztaty spotkały się z dużym zainteresowaniem ze strony studentów i zostały przez nich wysoko ocenione. Studenci prosili także o więcej zajęć prowadzonych według tej formuły poświęconych innym zagadnieniom. Można zatem wnioskować, że w przypadku pewnych treści kształcenia istnieje potrzeba zamiany tradycyjnych metod uniwersyteckich na interaktywne metody stosowane głównie przez trenerów w czasie warsztatów rozwojowych. Jako szczególną wartość tego rodzaju zajęć studenci wymieniali m.in.: 1) możliwość przećwiczenia pewnych zachowań; 2) możliwość konfrontacji z innymi uczestnikami i doświadczania pracy w grupie; 3) nabywanie uniwersalnych umiejętności praktycznych, które mają

---

24 Gra została opracowana przez prowadzące warsztat specjalnie na jego potrzeby. Jako podstawa została tu wykorzystana gra symulacyjna o nazwie „Trzy kolory”, często stosowana w treningu międzykulturowym.

zastosowanie w komunikacji międzykulturowej (nie dotyczą tylko kultury omawianej w czasie warsztatu); 4) udział w symulacji jako interesujące i pouczające doświadczenie z elementami zabawy.

Jak już wspomniano, specyfika zajęć uwrażliwiających międzykulturowo wymaga szczególnie przemyślanego zestawu ćwiczeń, tak aby studenci – wraz ze zdobywaniem wiedzy i umiejętności – mogli uczyć się odpowiednich zachowań, kształtując jednocześnie swoje postawy (uzasadnione wydaje się stwierdzenie, że dwa ostatnie obszary są priorytetowe). Aby osiągnąć zamierzony efekt, w czasie projektowania warsztatów szczególną uwagę zwrócono na wielotorowość przekazu i zaangażowanie różnych kanałów percepcji, a także – wykorzystanie metod szkoleniowych wpisujących się w tzw. cykl Kolba²⁵. Wartością dodaną projektu „Trener – Ekspert” było wypracowanie pewnego standardu współpracy trenersko-universyteckiej, która najbardziej sprzyja realizacji efektywnych warsztatów dla studentów, jest to więc projekt o ogromnym znaczeniu dla kolejnych działań zakładających współpracę środowiska akademickiego z trenerami międzykulturowymi.

Ważnym elementem zajęć była też interaktywna formuła warsztatu i umożliwienie uczestnikom odbycia treningu międzykulturowego w grupie studentów kształcących się na różnych kierunkach oraz posiadających zróżnicowane doświadczenie w zakresie kontaktów z osobami reprezentującymi inne kultury. Zastosowanie ćwiczeń angażujących emocjonalnie wymagało od prowadzących wyjaśnienia uczestnikom specyfiki treningów uwrażliwiających międzykulturowo, a także zadbania o właściwe omówienie ćwiczeń. W szczególności zwracano uwagę na konieczność uświadomienia sobie względności kulturowej i pracy nad postawą otwartości na zaskoczenie, jakiego możemy doświadczyć w kontakcie z osobą o innym rodowodzie kulturowym. Cały program warsztatów kładł zatem nacisk na zdobywanie praktycznych umiejętności komunikacyjnych oraz wykształcenie kompetencji międzykulturowej w procesie treningu strategicznego myślenia. Pozytywne komentarze na temat warsztatów wyrażone przez studentów pozwalają przypuszczać, że metody zostały trafnie dobrane, a treść ćwiczeń była atrakcyjna merytorycznie.

W projekcie przyjęto założenie, że warsztaty mają nie tylko pomóc studentom kulturoznawstwa w zdobyciu konkretnej wiedzy, ale także przygotować ich do wejścia na rynek pracy, co z kolei w dzisiejszej rzeczywistości jest już nierozdzielnie związane z posiadaniem umiejętności funkcjonowania w środowisku zróżnicowanym kulturowo. Studenci

---

25 K. Mikołajczyk, *Jak uczyć się dorośli, czyli co powinien wiedzieć trener o specyfice kształcenia uczestników szkolenia*, „E-mentor”, 2 (39), 2011, <http://www.e-mentor.edu.pl/artukul/index/numer/39/id/831> [data dostępu: 18.04.2017].

powinni więc rozwijać kompetencję międzykulturową jeszcze w trakcie studiów, tak aby móc z niej korzystać w momencie, w którym zaczną szukać pierwszej pracy (nawiasem mówiąc często dzieje się to jeszcze w czasie trwania studiów). Tym samym niezbędne wydaje się wprowadzenie na stałe do programów kształcenia warsztatów uwrażliwiających międzykulturowo, zarówno ogólnych, jak i ukierunkowanych tematycznie. Odnosząc się do przyjętych dla szkolnictwa wyższego efektów kształcenia²⁶ możemy stwierdzić, że realizowane są w tym przypadku te cele, które wiążą się bezpośrednio z wiedzą, jak np. wiedza o różnych wymiarach kultury i ich związkach z innymi sferami życia społecznego. Ponadto, student zdobywa konkretne umiejętności, jak choćby wyszukiwanie, analiza, ocena i selekcjonowanie informacji dotyczących zjawisk kulturowych, jak również samodzielne formułowanie sądów krytycznych. Dla nas – wykładowców i trenerów – najważniejsze są jednak nabywane przez studentów kompetencje, takie jak: 1) współdziałanie i praca w grupie (z przyjmowaniem różnych ról) oraz samodzielnie organizowanie i realizacja wyznaczonych zadań; 2) świadomość znaczenia dziedzictwa kulturowego własnego państwa i innych tradycji kulturowych; 3) postawa szacunku i tolerancji wobec innych tradycji kulturowych.

Przedstawiony projekt „Trener-ekspert” pokazuje, że w edukacji nastawionej na przekazywanie wiedzy o innych kulturach, jak ma to miejsce np. w KPSC, szczególnie ważne jest jednoczesne prowadzenie zajęć kształtujących komplementarne umiejętności i postawy. Zajęcia te w pewien sposób wypełniają lukę, która w warunkach uniwersyteckich jest często nieunikniona, gdyż ze względu na dużą ilość materiału, jaki prowadzący są zobowiązani przekazać studentom, w trakcie regularnych zajęć brakuje już czasu na realizację tych celów kształcenia, które mogą mieć praktyczne zastosowanie w środowisku pracy (konkretne umiejętności i kompetencje). W opisanych tu warsztatach międzykulturowych zasadniczą kwestią było zatem zdobywanie wiedzy poprzez doświadczanie pewnych stanów emocjonalnych, a także przećwiczenie pewnych umiejętności. Sprzyjała temu bezpieczna atmosfera skłaniająca do dzielenia się refleksjami oraz moderacja prowadzących, którzy starali się zwrócić uwagę studentów na kolejne kroki procesu budowania postawy otwartej na kontakt międzykulturowy. Zajęcia o takiej formule dały studentom możliwość rozwijania kompetencji międzykulturowej i przygotowania się do

---

26 Efekty kształcenia / uczenia się rozumiane są jako zasób wiedzy, umiejętności i kompetencji społecznych, zgodnie z Krajowymi Ramami Kwalifikacji dla Szkolnictwa Wyższego. Por. A. Chłoń-Domińczak, S. Sławiński, A. Kraśniewski, E. Chmielecka, *Polska Rama Kwalifikacji*, Warszawa 2016, <http://www.kwalifikacje.edu.pl/pl/publikacje/992-polska-rama-kwalifikacji> [data dostępu: 19.04.2017].

kontakty z osobami, których odmienne (a czasem wręcz „szokujące”) zachowanie ma podłoże kulturowe. Istotne jest również to, że uczestnicy dostrzegli wartość tego typu treningu i deklarowali chęć uczestnictwa w kolejnych warsztatach. Konieczność prowadzenia takich zajęć istnieje rzecz jasna na każdym etapie edukacji, jednak szczególnie istotne są one na poziomie studiów (nie tylko na kierunkach takich jak Kulturoznawstwo), gdyż ich celem jest skuteczne przygotowywanie studentów do pełnienia różnych ról zawodowych, w tym także roli menedżera.

Wnioski końcowe

Rozwijanie kompetencji społecznych jest integralną częścią kształcenia na poziomie wyższym i stanowi element procesu przygotowywania studentów do pełnienia zarówno ról zawodowych, jak i pozazawodowych. Do tych kompetencji należy także kompetencja międzykulturowa, która przygotowuje młodych ludzi do pełnienia roli obywateli świata otwartych na różnorodność i umiejętnie komunikujących się z Innymi. Podążając za myślą Geerta Hofstede możemy powiedzieć, że nie uda nam się skutecznie porozumiewać ze sobą i wspólnie rozwiązywać palące problemy współczesnego świata, jeśli nie uświadomimy sobie, że nasz umysł jest zaprogramowany w sposób inny niż zaprogramowane są umysły osób wywodzących się z innych kultur²⁷. Dlatego rozwijanie kompetencji międzykulturowej wymaga uświadomienia sobie różnic międzykulturowych, a następnie wypracowania umiejętności racjonalnego reagowania na nie, czyli panowania nad trudnymi emocjami i odpowiedniego zachowania w sytuacjach niezrozumiałych kulturowo. Można zaryzykować stwierdzenie, że w obecnych czasach każdy człowiek w którymś momencie życia, w sytuacji zawodowej lub prywatnej, będzie mieć styczność z osobami reprezentującymi kulturę inną niż jego własna. Zatem, aby właściwie przygotować studentów do takich sytuacji, szeroko rozumiane działania umożliwiające rozwój kompetencji społecznych na poziomie uniwersyteckim powinny uwzględniać także rozwój kompetencji międzykulturowej. Staje się ona podstawą skutecznego poruszania się w świecie biznesu, który przecież nie zna granic, dlatego – jak podkreśla wielu ekspertów z zakresu zarządzania zasobami ludzkimi w XXI wieku – elitę menedżerów globalnych wyróżniają dziś cechy takie jak: wiedza ekspercka, bogate doświadczenie zawodowe (z reguły międzynarodowe), sieć kontaktów i właśnie kompetencja międzykulturowa. Z uwagi na fakt iż przyszli

27 G. Hofstede, *Cultures and Organizations: Software of the Mind*, London 1991.

menedżerowie otrzymują ostatnie szlify zawodowe przede wszystkim w szkołach wyższych, jest to de facto ostatnie miejsce, w którym mogą oni nabywać lub rozwijać tę kompetencję w pełnym procesie edukacyjnym.

BIBLIOGRAFIA

- BECKETT David. 2008. *Holistic Competence. Putting Judgments First*, Asia Pacific Education Review Vol. 9, No.1: 21-30. [online] <http://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ811092.pdf> [data dostępu: 12.04.2017].
- BEM Marta. 2013. *Modele kompetencji międzykulturowych*, W: *Kompetencje międzykulturowe jako kapitał społeczności wielokulturowych*, J. MUSZYŃSKA, W. DANILEWICZ, T. BAJKOWSKI (red.), 119-136. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- BENNETT Milton J. 2001. *Developing intercultural competence for global leadership*, W: *Interkulturelles management: Konzeption – beratung – training*, REINEKE R-D, C. FUSSINGER (red.), 207-226. Germany: Gabler.
- BOLTEN Jürgen. 2007. *Einführung in die interkulturelle Wirtschaftskommunikation*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- CHŁOŃ-DOMIŃCZAK Agnieszka, SŁAWIŃSKI Stanisław, KRAŚNIEWSKI Andrzej, CHMIELECKA Ewa. 2016. *Polska Rama Kwalifikacji*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych, [online] <http://www.kwalifikacje.edu.pl/pl/publikacje/992-polska-rama-kwalifikacji> [data dostępu: 19.04.2017].
- DĄBROWA Ewa, MARKOWSKA-MANISTA Urszula. 2013. *Kompetencje nauczycieli w zakresie edukacji międzykulturowej*, W: *Kompetencje międzykulturowe jako kapitał społeczności wielokulturowych*, J. MUSZYŃSKA, W. DANILEWICZ, T. BAJKOWSKI (red.), 242-254. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- GAJEK Katarzyna. 2009. *Dynamika procesów wielokulturowych w organizacji. Studium przypadku*. Problemy zarządzania, vol. 7, nr 3 (25), 158-171.
- GAJEK Katarzyna. 2011. *Kompetencje międzykulturowe jako element kultury współczesnej organizacji – dylematy teorii i praktyki*, Problemy zarządzania, vol. 9, nr 2 (32), 205-220.
- HARBIG Anna Maria. 2010. *Kształcenie kompetencji interkulturowej przyszłych menedżerów – rola zajęć z języka obcego*, W: *Kompetencja interkulturowa w teorii i praktyce edukacyjnej*, M. MACKIEWICZ (red.), 211-220. Poznań: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu.
- HOFSTEDE Geert. 1991. *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. London: McGraw-Hill Book Company Europe.
- KOPALIŃSKI Władysław. 1989. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. 271. Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna.

- LAW Ho, IRELAND Sara, HUSSAIN Zulfi. 2007. *The Psychology of Coaching Mentoring and Learning*. John Willey & Sons.
- MAGALA Sławomir J. 2011. *Kompetencje międzykulturowe*. Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer.
- MĘCZKOWSKA Astrid. 2003. *Kompetencja*, W: *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, t. II, T. PILCH (red.), 693-696. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Zak.
- MIKOŁAJCZYK Katarzyna. 2011. *Jak uczą się dorośli, czyli co powinien wiedzieć trener o specyfice kształcenia uczestników szkolenia*, E-mentor, 2 (39): 69-77, [online] <http://www.e-mentor.edu.pl/artukul/index/numer/39/id/831> [data dostępu: 18.04.2017].
- MIKUŁOWSKI-POMORSKI Jerzy. 2003. *Komunikacja międzykulturowa. Wprowadzenie*. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie.
- PALECZNY Tadeusz. 2017. *Wymiary analizy relacji międzykulturowych*, Relacje międzykulturowe. Kulturoznawcze czasopismo naukowe Nr 1 (1) 2017 „Relacje międzykulturowe jako przedmiot badań”: 27-55. [online] <http://ism.uj.edu.pl/wp-content/uploads/2017/05/RM-1-2017.pdf> [data dostępu: 12.04.2017].
- ROGALSKA-MARASIŃSKA Aneta. 2013. *Zadania szkolne inspiracją do kształtowania kompetencji międzykulturowej uczniów wobec wyzwań zrównoważonego rozwoju*, W: *Kompetencje międzykulturowe jako kapitał społeczności wielokulturowych*, J. MUSZYŃSKA, W. DANILEWICZ, T. BAJKOWSKI (red.), 211-241. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- SOBIERAJ Iwona. 2011. *Kompetencje międzykulturowe jako kapitał współczesnego człowieka. Przestrzeń Unii Europejskiej*, W: *Wielokulturowość: konflikt czy koegzystencja?*, A. ŚLIZ, M.S. SZCZEPAŃSKI (red.), 188-213. Warszawa: Wydawnictwo IFIS PAN.
- STEERS Richard M., SANCHEZ-RUNDE Carlos J., NARDON Lucia-ra. 2011. *Management across cultures. Challenges and strategies*. New York: Cambridge University Press.
- SZABAN Jolanta. 2003. *Miękkie zarządzanie. Ze współczesnych problemów zarządzania ludźmi*. Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Zarządzania.
- Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 18 grudnia 2006r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (2006/962/WE)*, [online] <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/pl/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006H0962> [data dostępu: 12.04.2017].
- WIŚNIEWSKI Rafał. 2016. *Transgresja kompetencji międzykulturowych. Studium socjologiczne młodzieży akademickiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- ZIĘBICKA-LEŚNIK Marzena. 2016. *Kompetencja międzykulturowa na rynku pracy*. Referat wygłoszony w czasie IV Kongresu SIETAR Polska,

„Intercultural Competence: the key to today’s globalized world”, Wrocław,
25-27 listopada 2016 r.

Agnieszka Staszczuk – doktor nauk humanistycznych w zakresie nauk o sztuce, adiunkt w Katedrze Porównawczych Studiów Cywilizacji Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prowadzi zajęcia z przedmiotów takich jak: Zarys sztuki pozaeuropejskiej – Indie, Cywilizacja subkontynentu indyjskiego i Język hindi. Jej zainteresowania naukowe to sztuka i kultura Indii oraz komunikacja międzykulturowa. Główny wykonawca w projekcie NCN „*Birla mandir* – współczesne hinduistyczne kompleksy świątynne jako przykład modernizacji przez powrót do tradycji”, trenerka międzykulturowa, członek stowarzyszenia SIETAR Polska.

Julita Woźniak – doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa angielskiego. Jej zainteresowania naukowe obejmują pragmatykę językową, Krytyczną Analizę Dyskursu, dyskurs migracyjny i komunikację międzykulturową. Obecnie bada zjawisko internetowej mowy nienawiści w ramach projektu badawczego UE współrealizowanego przez Uniwersytet Łódzki (www.reportinghate.eu). Trenerka międzykulturowa, członek stowarzyszenia SIETAR Polska i Stowarzyszenia Rozwoju Karier Doktorantów i Doktorów PolDoc.

Malwina Zamojska-Król

AGH Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie
m.z-krol@wp.pl

Znaczenie wymiarów kulturowych w zarządzaniu i budowaniu relacji biznesowych

STRESZCZENIE

W rozdziale omówiono zagadnienia odnoszące się do wyjaśnienia, czym są wymiary i modele kulturowe. Przedstawiono także w wystarczającym zarysie wyniki badań ekspertów z dziedziny komunikacji międzykulturowej i ich znaczenie dla lepszego zarządzania organizacjami oraz budowania partnerskich i długofalowych relacji. Natomiast dla wzbogacenia i zrozumienia meritum, opisane zostały autentyczne doświadczenia badaczy, dzięki którym można ujrzeć odmienny kulturowy wzorzec postępowania na identyczną sytuację.

Ponadto przedstawione przykłady wykazały jak silnie zróżnicowane kulturowo są kraje. Dlatego też wskazano, że prowadzenie badań mających na celu identyfikowanie wszystkich elementów podobnych i kontrastowych, aktualizowanie ich i umieszczenie na mapach wymiarów kulturowych świata jest sprawą ważną i nie tylko służy ich uporządkowaniu. Rezultatem tych działań staje się bowiem praktyczny przewodnik po wartościach, normach i zwyczajach, które jako głównie апробowane w danym kraju przejawiają się w zachowaniach biznesowych partnerów. Natomiast celem tych badań, oprócz rozwijania kompetencji interkulturowych jest również przyczynianie się do poszerzania granic tolerancji, świadomości różnorodności myślenia, gotowości do akulturacji, elastyczności w zachowaniach, a co najważniejsze międzykulturowej empatii.

SŁOWA KLUCZOWE: wymiary, modele kulturowe, komunikacja międzykulturowa, relacje biznesowe, zarządzanie

SUMMARY

Meaning of cultural dimensions in management and business relationship creation

In this paragraph were discussed issues relating to explain what are the dimensions and cultural models. Here are presented summary results of the expert's research in the field of intercultural communication and its importance for better management of organizations and build long-term partnerships and relationships. For enriching the understanding of the point, were described authentic experiences of researchers, or examples of situations, so you can see the different cultural pattern of conduct on the same situation.

Furthermore presented examples showed how strongly culturally diverse countries one another. Therefore it's indicated that research in order to identify all similar and contrasting elements, updating them and placing on the map of cultural dimensions of the world is an important issue not only serves their ordering. The result of these actions is in fact a practical guide to the values, norms and habits, which are mainly approved in each country, appears in the behavior of business partners. However, the purpose of this research, in addition to developing intercultural competence is also a cause to expand the boundaries of tolerance, awareness of the thinking diversity, willingness to acculturation, flexibility in behavior, and most importantly intercultural empathy.

KEYWORDS: dimensions, cultural models, international communication, business relationship, management

Wstęp

Kultura narodowa odnosi się do zasadniczych, podstawowych i podzielných wspólnie m.in. założeń, wartości, norm, czy artefaktów, jakie kierują zachowaniem członków danego kraju, a wyrażają się w ich zasadach, zwyczajach, czy codziennych praktykach. Obejmując różnorodne aspekty życia przejawia się w naturalnych zachowaniach ludzi w danym kraju, jak i w czasie ich kontaktów z przedstawicielami innych państw.

W wyniku tego, iż każdy kraj ma własną kulturę narodową, a często bardzo od siebie odmienną w aprobowanych zachowaniach do tworzenia pozytywnych relacji z ich reprezentantami i możliwości współpracy niezbędna jest m.in. wiedza z zakresu norm i wartości biznesowego partnera.

Obecny wzrost globalizacji prowadzi do zanikania kategorii państwa narodowego na rzecz jednego świata i światowego społeczeństwa¹. Jednak odbieranie elementów kulturowych, bez wglądu w ich głębszą, wewnętrzną ważność, może prowadzić do doznania szoku kulturowego przez osoby nieobeznane w zasadach panujących w obrębie obcego kraju i zniweczenia nawet najbardziej pozytywnie zapowiadających się relacji.

Można wyrażać przekonanie, że kluczem do sprawnej komunikacji międzykulturowej jest znajomość tych odmiennych zasad. Jednak by odnieść się do tych różnic dotykając głębszego kontekstu ich znaczenia, niezbędny jest pewien punkt odniesienia. Podział kultur na podstawie przeprowadzonych badań oraz przedstawienie wyodrębnionych klasyfikacji wedle wymiarów i modeli zachowań charakterystycznych dla jednej kultury w opozycji do innych.

Badacze wymiarów kulturowych i ich znaczenie dla budowania relacji

Za pioniera i czołowego przedstawiciela badań międzykulturowych uznaje się Geerta Hofstede, który za swoje badania prowadzone w latach 1968-1972 w oddziałach międzynarodowej firmy IBM, w 50 krajach i trzech rejonach świata, zdobył międzynarodowe uznanie. Stworzył on bowiem fundamentalne, empiryczne modele wymiarów kultury narodowej ustanawiając tym samym nowy paradygmat uwzględniania elementów kulturowych w ekonomii międzynarodowej, komunikacji oraz współpracy². Według Hofstede, wymiary kultury to pewne jej aspekty, dające się zmierzyć i pozwalające określić pozycję danej wobec tej innej³.

Dla psychologa kulturowego – Pawła Boskiego, wymiary te w ujęciu psychologicznym są efektem prac koncepcyjnych i konstrukcji skal

-
- 1 M. Kempny, *Globalizacja*, w: *Encyklopedia socjologii*, red. zespół pod kierunkiem W. Kwaśniewicz, t. 1, Warszawa 1998, s. 241.
  - 2 G. Hofstede, G.J. Hofstede, *Cultures and organizations: Software of the Mind*, New York 2005, s. 15.
  - 3 G. Hofstede, *Kultury i organizacje. Zaprogramowanie umysłu*, Warszawa 2000, s. 51.

pomiarowych, dzięki jakim wielość niepowtarzalnych i całościowo ujmowanych kultur jest uporządkowana metrycznie⁴.

Natomiast wedle Richarda R. Gestelanda, eksperta w dziedzinie zarządzania i negocjacji międzykulturowych, który swoją klasyfikację modeli kultur oparł na ponad trzydziestoletnich badaniach prowadzonych w różnych rejonach świata, mózg ludzki zaprogramowany jest tak, że człowiek działa w kategoriach modeli, zapamiętując informacje łatwiej, kiedy są ułożone w pewien logiczny system⁵.

Dlatego też odnosząc się do zachowań ludzi z odrębnych państw wedle ich odmiennych reakcji na wystąpienie tego samego bodźca, dla lepszego zrozumienia meritum wymagało to usystematyzowania tych zmiennych kulturowych wedle wymiarów i podejścia modelowego.

Z drugiej strony należy wskazać zgodnie ze zdaniem Hofstede, że wszystkie wyniki badań, oparte na obranej próbie statystycznej nie są reprezentowane dla każdego ludzkiego zachowania, lecz jedynie dla poddanych nim ludzi. Zostały zrealizowane jednak w celu uporządkowania i ukazania różnic w postępowaniach osób z odrębnych państw, stanowiąc niejako tło odniesienia dla odmiennych tendencji⁶.

Hofstede, zauważa także, że wymiary dotyczą nie tyle jednostkowych zachowań, co pewnych ogólnych cech kulturowych, wedle jakich się postępuje. Może okazać się, że różnice pomiędzy osobami w jednej kulturze kraju są większe niż różnice między wszystkimi kulturami innych krajów. Mimo to z wyników badań odnoszących się do wybranego można nadal korzystać, gdyż praktyki ludzi, utrzymując się w pewnej powszechnej konwencji, są pod silnym wpływem kontroli społecznej. W związku z czym wszyscy wiedzą jakie zachowania są aprobowane, a jakie piętnowane⁷. Także Richard D. Lewis uważa, iż podziały kultur tworzą uogólnienia dotyczące cech narodowych, niosące ryzyko kreowania nowych stereotypów, to jednak mieszkańcy np. Ameryki Północnej różnią się w swych podstawowych założeniach od praktyk Włochów. Dlatego też pod wpływem swoich trzydziestoletnich doświadczeń życia w różnych rejonach świata, uznał że stworzenie praktycznych ram dla zachowań i komunikacji różnych kultur jest niezbędne⁸.

4 P. Boski, *Kulturowe ramy zachowań społecznych*, Warszawa 2010, s. 45.

5 R.R. Gesteland, *Różnice kulturowe a zachowania w biznesie*, Warszawa 2000, s. 9.

6 G. Hofstede, *The Hofstede Centre*, <http://geert-hofstede.com/geert-hofstede.html> (dostęp: 02.01.2017).

7 Ibidem.

8 R.D. Lewis, *When Cultures Collide*, Boston-London 2006, s. 18.

Na świecie prowadzono wiele badań, jakich celem było wyodrębnienie wymiarów kulturowych różnicujących kraje. Do grona najbardziej znanych typologii należą m.in. te prowadzone przez:

- Geerta Hofstede dotyczące *dystansu władzy, indywidualizmu i kolektywizmu, męskości i kobiecości, stopnia unikania niepewności, orientacji długiego i krótkoterminowego, pobbazania i powściągliwości*;
- Charlesa Hampden-Turnera i Alfonsa Trompenaarsa dotyczące *uniwersalizmu i partykularyzmu, indywidualizmu i kolektywizmu, powściągliwości i emocjonalności, wycinkowości i całościowości, osiągania a przypisywanie statusu, sekwencyjności i synchroniczności, równowadze i hierarchii*;
- Richarda R. Gestelanda dotyczące *propartnerskości i protransakcyjności, ceremonialności i nieceremonialności, monochroniczności i polichroniczności, ekspresyjności i powściągliwości*;
- Richarda D. Lewisa dotyczące kultur *aktywnie linearnych, multiaktywnych i reaktywnych*;
- Roberta J. House wraz z innymi współautorami projektu GLOBE, dotyczące *orientacji na jakość wykonania i orientacji przyszłościowej, unikania niepewności, dystansu władzy, kolektywizmu instytucjonalnego, kolektywizmu rodzinnego, równości płci, asertywności, orientacji humanistycznej*.

Z uwagi jednak na ogromną ilość materiału jaki posłużyłby do omówienia chociażby lakonicznie wszystkich wymienionych powyżej klasyfikacji, wybrane po jednym u każdego z badaczy wymiary kulturowe przedstawione zostaną w głównym zarysie, jednak wystarczającym dla zrozumienia ich meritum. Ponadto wybór danego został oparty tak, aby na jego podstawie jak najlepiej ujrzyć odmienny kulturowy wzorzec zachowań, czy norm na wystąpienie identycznej sytuacji.

Z klasyfikacji Hofstede wymiar męskość dotyczy kultur odzwierciedlających się własnościami utożsamianymi z daną płcią i cechami przypisywanymi mężczyznom, czy kobietom. Wysoki wynik wskazuje, że dane społeczeństwo należy do typu pierwszego, napędzanego przez konkurencję, osiągnięcia i sukcesy rozumiany jako bycie zwycięzcą, czy najlepszym w danej dziedzinie, gdzie etap nabywania powyższych wartości, rozpoczyna się już w szkole i ciągnie przez cały cykl życia i zachowań w pracy. Natomiast niski wynik oznacza, iż dana kultura należy do typu drugiego, w jakiej dominującymi wartościami w społeczeństwie jest troska o innych i jakość stylu życia, a oznaką sukcesu jest wykonywanie pracy jaką się lubi, gdyż wyróżnianie się z tłumu nie jest godne podziwu⁹.

---

9 G. Hofstede, *The Hofstede Centre*, <http://geert-hofstede.com/poland.html> (dostęp: 02.01.2017).

Odnosząc się do wyników i wartości liczbowych dla tego wymiaru, państwa męskie zostaną porównane z typem żeńskim dla wyraźniejszego ukazania występujących różnic. I tak Polska z wynikiem 64 pkt. (w skali 100) zyskała status męskiego społeczeństwa, w jakim żyje się w celu podjęcia pracy, a od menedżerów oczekuje zdecydowania i stanowczości. Nacisk w sferze zawodowej kładziony jest na równość, konkurencyjność i wydajność. Także Chiny z 66 pkt. uznane zostały za kraj zorientowany i napędzany przez sukces rozumiany w ujęciu typu męskiego, gdzie ludzie w celu lepszej posady i zarobków mogą pracować do późna, poświęcić swój wolny czas, czy nawet wyemigrować. Stany Zjednoczone z wynikiem 62 pkt. również odznaczają się sukcesem ujętym w ambicji, bohaterstwie, konkurencyjności, twardości, asertywności i nakierowaniu na dobra materialne¹⁰.

W tym miejscu, aby ukazać kontrast dla wyników Hofstede względem wskaźnika dla tego wymiaru, należy podać, iż społeczeństwem najmocniej odzwierciedlającym się własnościami utożsamianymi z płcią kobiecą i 5 pkt. są Szwedzi, którzy wedle wyników badań starają się utrzymać balans między życiem zawodowym, a prywatnym. Efektywny menadżer to osoba, która nie tylko wspiera swoich pracowników i angażuje ich w podejmowanie decyzji, ale także dąży do konsensusu, szanuje równość ludzką oraz elastyczny czas pracy. Większość Szwedów ceni sobie mocno relacje z przełożonymi, czy zdobycie uznania – zgodne z prawem *Jante*, nakazującym zachowanie skromności i postawy niewywyższania się¹¹.

Hampden-Turner brytyjski filozof z zakresu zarządzania wraz z Alfonsem Trompenaars – konsultantem zarządzania w dziedzinie komunikacji międzykulturowej, w 1993 roku na podstawie obserwacji i badań przeprowadzonych wśród 53000 menadżerów ze wszystkich regionów świata, wydali publikację *Riding the waves of culture*. Książka stając się bestsellerem, została przetłumaczona także na język polski i opublikowana w roku 2002 jako *Siedem wymiarów kultury. Znaczenie różnic kulturowych w działalności gospodarczej*¹².

Argumentem do badań, jak i powstania samej książki był fakt, iż badacze nie zgadzali się z teorią, iż globalizacja gospodarki prowadzi do wykształcenia się jednej, wspólnej kultury dla całego świata. Uznali, iż proces ten jest niczym więcej jak częściowym ujednoczeniem pewnych zewnętrznych przejawów kultury, odnoszącej się do zróżnicowanych wartości, norm i postaw, jakie nie zanikają, a tzw. model organizacji idealnej,

10 Ibidem.

11 G. Hofstede, *The Hofstede Centre*, <http://geert-hofstede.com/sweden.html> (dostęp: 02.01.2017).

12 MT Management team, <http://www.mt.nl/management-team/fons-trompenaars/634> (dostęp: 02.01.2017).

sprawdzający się w każdych warunkach kulturowych, jest tylko teoretyczną ułudą. Hampden-Turner i Trompenaars uznają, że kluczem do sukcesu w kontekście międzykulturowym jest rozumienie własnej kultury wraz ze swoimi oczekiwaniami dotyczącymi, jak inni ludzie powinni myśleć i postępować¹³.

Publikacja odnosi się do wyników badań dotyczących siedmiu wymiarów kulturowych, gdzie każdy z nich łączy się z szerokim spektrum możliwych postaw określanych przez m.in. stosunek do zasad etycznych, prawnych i wynikających z zobowiązań międzyludzkich (uniwersalizm a partykularyzm).

Wymiar *uniwersalizm a partykularyzm* dotyczy sposobu oceny zachowań innych ludzi, na dwa odmienne rodzaje. Pierwszy oparty jest na powszechnie przyjętych zasadach postępowania, typu – nie kłam, nie kradnij, nie czyń drugiemu, co tobie nie miłe. Drugi natomiast na ocenie wynikającej z partykularystycznych zobowiązań, jakich zakres zależy od stopnia zażyłości między poszczególnymi osobami. Zatem jeśli dana osoba posiada status przyjaciela, to wtedy oczywistym jest, że się jej nie okradą, ani nie kłamię, gdyż obie strony cierpiałyby, gdyby nie traktowały się życzliwie. Ludzie wywodzący się z tak odmiennych kultur mają skłonność do uznawania zachowań przedstawicieli tej odmiennej za nieuczciwe. Osoba o podejściu uniwersalizmu o zwolenniku partykularyzmu powie, że nie może jej ufać, bo zawsze pomoże swojemu przyjacielowi, natomiast ta druga o pierwszej, że ta nawet swojemu przyjacielowi nie udzieli wsparcia¹⁴.

Uniwersalizm i partykularyzm, odnosi się także do postawy względem kontraktu. W kulturach o pierwszym nastawieniu kontrakt jest sposobem na życie, zapisem nie tylko uzgodnień dotyczących zasad, ale i wzajemnych zobowiązań stron, dowodem akceptacji warunków i prawa regresu, gdy nie dotrzymuje się danych obietnic. Udział prawników przypomina, iż naruszenie umowy może drogo kosztować, a jej zapisów należy przestrzegać nawet wtedy, gdy okazują się niewygodne. Osoba wywodząca się z drugiego typu podejścia, od kontraktu woli osobiste więzi jakiego ceni, a w czasie gdy proponuje się jej kontrakt z surowymi żądaniaми i klauzulami o karze umownej, odbiera go jako komunikat, że jedna ze stron jest gotowa oszukać drugą, jeśli nie zostanie przed tym prawnie powstrzymana¹⁵.

---

13 A. Trompenaars, Ch. Hampden-Turner, *Siedem wymiarów kultury, Znaczenie różnic kulturowych w działalności gospodarczej*, Kraków 2002, s. 17.

14 Ibidem, s. 47-48.

15 Ibidem, s. 57.

W rezultacie, jeśli ktoś czuje, że nie darzy się go zaufaniem, może rzeczywiście to zaufanie zawieść i zerwać stosunki z uniwersalistycznym partnerem. Po pierwsze z powodu urażenia jego osoby wykazaną przezornością, a po drugie uznania warunków za zbyt sztywnych dla zagwarantowania atmosfery pozytywnej współpracy.

Jako przykład wyjaśniający te kwestie można przytoczyć sytuację zawartego na dziesięć lat kontraktu między kanadyjskim producentem łożysk kulkowych i arabskim producentem maszyn, którzy uzgodnili minimalną roczną wielkość zakupów łożysk. Jednak po około sześciu latach trwania umowy, zamówienia z Bliskiego Wschodu przestały przychodzić. Reakcją Kanadyjczyków było uznanie, że nie jest to zgodne z kontraktem, a wizyta u klienta pogłębiła tylko ich konsternację. Okazało się bowiem, że strona arabska wywnioskowała, że kontrakt w wyniku odejścia jednego z sygnatariuszy został anulowany, a łożyska nigdy nie były wykorzystane, gdyż kupowane były wyłącznie z powodu szczególnego poczucia lojalności wobec kanadyjskiego sygnatariusza, a nie dlatego, że wynikało to zapisu prawnego w umowie¹⁶.

Kolejny wymiar odwołuje się do modelu *ceremonialnego* i *nieceremonialnego* Gestelanda, eksperta w dziedzinie zarządzania i negocjacji międzykulturowych, który swoją klasyfikację modeli kultur zaprezentowaną w pierwszym wydaniu książki *Cross-Cultural Business Behavior*, oparł na ponad trzydziestoletnich badaniach prowadzonych w różnych rejonach świata¹⁷.

Według badacza do kultury ceremonialnej wlicza się większość krajów europejskich i azjatyckich, basenu Morza Śródziemnego, świat arabski oraz kraje latynoamerykańskie, gdzie z szacunkiem odnosi się do ważności rytuałów protokolarnych, jakie są liczne i rozbudowane, a opierają się na wyraźnie znaczących różnicach w okazywaniu respektu.

Przeciwnym zachowaniem odznaczają się natomiast państwa nieceremonialne jak Australia, Dania, Islandia, Kanada, Norwegia, Nowa Zelandia, czy USA, gdzie preferuje się egalitaryzm¹⁸.

Tu za przykład przejawu zachowań ceremonialnych np. w Japonii odnoszących się do nastawienia na drugiego człowieka i postawy skierowanej na tworzenie stabilnych i długookresowych relacji biznesowych jest potrzeba wręczania upominków.

Ten niewerbalny sposób okazywania szacunku służy budowaniu i cementowaniu więzi osobistych między ludźmi. Charakter i klasa wręczanych prezentów ma również istotne znaczenie, gdyż jego rodzaj wskazuje

16 Ibidem, s. 58.

17 R.R. Gesteland, *Różnice kulturowe a zachowania*, s. 8.

18 Ibidem, s. 49.

na odbiór danej osoby w oczach ofiarodawcy. Zatem im bardziej dopasowany do gustu, czy zainteresowań upominek, tym więzi osobowe charakteryzuje większa przyjaźń. Najodpowiedniejszym momentem na wręczenie podarku jest zakończenie spotkania, natomiast na przesyłanie – właściwe są różnego rodzaju święta państwowe, jak i religijne.

Także w kulturze chińskiej upominki odgrywają ogromną rolę w budowaniu długotrwałych i przyjaznych relacji, dlatego ważny jest nie tylko ich wybór, czy sposób zapakowania, ale i moment wręczania. Podarunki należy wręczać po zakończeniu spotkania obiema rękami wszystkim osobom biorącym w nim udział, lub tylko szefowi delegacji. Mile widziane są koniaki, markowe czy firmowe pióra, akcesoria biurowe, wyroby rękodzieła artystycznego, czy książki o tematyce szczęśliwych liczb. Przyjmując prezent należy zwrócić uwagę na zasadę wzajemności, która dotyczy wartości upominków i możliwości tzw. *utracenia twarzy* z powodu otrzymania zbyt kosztownego daru¹⁹.

W kulturze islamskiej nie wręcza się alkoholu, ale wyroby z których słynie kraj obdarującego, pamiętając przy tym, by być ostrożnym z podziwianiem tamtejszych okazów, aby w chwili otrzymania np. wielbłąda, nie obrazić nikogo ze względu na brak możliwości jego przyjęcia.

Warto zaznaczyć, że tego typu upominków nie należy także mylić z korupcją, gdyż nie stoi za nią motywacja podyktowana chwilową korzyścią i łatwym zyskiem, ale nastawienie na stworzenie szczególnej więzi psychologicznej jak i emocjonalnej nie opartej na przesłankach przestępczych, a jedynie na innym sposobie podtrzymywania relacji.

Natomiast podarunki w świecie amerykańskiego biznesu nie są standardem obowiązującym, a otrzymanie ich może krępować obdarowanego, tym bardziej jeśli jest kosztowny. Przyjmuje się jednak, że najlepszym podarkiem są produkty firmowe lub regionalne dla kraju darczyńcy, a rozpakowanie ich w obecności ofiarodawcy jest naturalną praktyką²⁰.

Zazwyczaj praktyka ta związana jest z kulturą organizacyjną firm w jakich często odgórnie jest przyjęte przyjmowanie prezentów do ustalonej wywnętrzenia kwoty lub nawet rodzaju jaki można otrzymać, czy wręczać, tak aby nie zostało to odebrane jako forma łapówki.

Zaznaczyć również należy, że w kręgu kultur nieceremonialnych jeśli w ogóle wręczenie upominków jest praktykowane, to nie poznaje się tu bliżej gustu danej osoby i dobiera podarek pod nią, ale wybiera gadzety zamawiane hurtowo, często z firmowym logo typu teczki, kubki, długopisy, czy kalendarze.

---

19 Ibidem, s. 170.

20 Ibidem, s. 297.

Dlatego też osoby z kręgu kultur azjatyckich mogą odczuć, iż jedynie na czym zależy ich biznesowym, nieceremonialnym partnerom w kontaktach z nimi, to dokonanie transakcji i zrealizowanie zadania²¹.

Reasumując, akt wręczania i otrzymywania prezentów oraz złożoność kwestii jego wyboru może stanowić barierę dla relacji w zależności od typu kultury państwa w jakiej się przebywa. W modelu ceremonialnym odpowiednio dobrany będzie służył pielęgnowaniu relacji, a brak otrzymania jakiegokolwiek świadczył raczej o niechęci utrzymywania dalszego kontaktu. Natomiast w typie nieceremonialnym zbyt kosztowny i dobrany świadczył o możliwej chęci przekupienia danej osoby, zaś jego brak nie zostanie odebrany negatywnie.

Kolejny wymiar z klasyfikacji Lewis'a – brytyjskiego poligloty i osobistego nauczyciela cesarskiej Japonii – Michiko, oparty został na badaniach wyróżnień kulturowych segregujących państwa w kontekście rozumienia przez ich obywateli czym jest praca zawodowa w tym planowanie i przestrzeganie harmonogramów. Mianowicie na typie kultury *aktywnie linearnej, multiaktywnej* oraz *reaktywnej*²².

Wedle wyników badań, kultury *aktywnie linearne*, to mieszkańcy m.in. Danii, Niemiec, czy Szwajcarii. Reprezentują oni typ osób ściśle zorientowanych na zadania, a przy wysokim stopniu zaangażowania wykonują w danym momencie tylko jedną czynność wedle przyjętego harmonogramu. Wyróżnia ich postawa introwertyzmu, jak i metodycznego planowania, a pracę wedle tej grupy cechuje formalność, jasno określone godziny, punktualność oraz drobiazgowość.

Natomiast przedstawiciele *kultur wieloaktywnych* – m.in. Portugalii, Polinezji, czy Hiszpanii wyróżniają się znacznie mniejszym stopniem w stosunku do przestrzegania harmonogramów i dotrzymywania terminów. Cechuje ich natomiast ekstrawertyzm, dbałość o zachowanie przyjaznych stosunków z współpracownikami i zamilowanie do towarzystwa. Planowanie definiowane jest w sposób ogólny, a praca wedle tej grupy wyróżnia się zmienną liczbą godzin, czy niepunktualnością. Charakterystycznym zachowaniem jest natomiast przejawiana orientacja pracowników na zabieganie o przychylność, skupianie się na tworzeniu więzi międzyludzkich, jak i delegowanie uprawnień z punktu widzenia relacji interpersonalnych.

Wedle badań reprezentanci *kultur reaktywnych* – mieszkańcy Dalekiego Wschodu to natomiast osoby o postawie introwertycznej, szanujące hierarchię i przestrzegające ogólnie przyjęte zasady. W pracy zgadzają

21 A. Stachowicz-Stanusch, M. Stanusch, *CRM przewodnik dla wdrażających*, Warszawa 2007, s. 22.

22 R.D. Lewis, *When Cultures*, s. 33-35.

się na elastyczny czas działań, jak i skłonność do zmian wedle dostosowania się do rozkładu partnerów. Czując się pracownikami całej instytucji, a nie tylko konkretnej komórki organizacyjnej, w swoich działaniach tworzą całościowy obraz realistycznego przedsięwzięcia. Z natury są to osoby opanowane, delegujące uprawnienia jedynie osobom godnym zaufania. Natomiast zachowania ich wyróżnia cierpliwość, uważne słuchanie oraz znaczna uwaga i ostrożność, nie tyle słowna, co skierowana na stronę niewerbalną.

Reasumując, typologia ta została opracowana jako praktyczne ujęcie państw, tak aby pomóc przedsiębiorstwom i innym organizacjom międzynarodowym zrozumieć przyczyny i konsekwencje różnych dynamik kultury na całym świecie oraz ich wpływu na wydajność firm.

Odnosząc się do ostatniej klasyfikacji, to model ujęcia House wraz z zespołem programu GLOBE, jest inspirowany pracami Hofstede i stanowi jego kontynuację. Początek projektu zrealizowanego w 62 krajach datuje się na rok 1991, a zakończenie na 1997, przy czym uczestnikami jego było ponad 17000 menadżerów średniego szczebla²³.

Trzy pierwsze wymiary projektu: *orientacja na jakość wykonania*, *orientacja przyszłościowa* oraz *unikanie niepewności* dotyczą działalności zadaniowej, w jakiej realizacji ludzie nie muszą konfrontować się z innymi, lecz ze standardami planowania, organizacji i jakości wykonania tego, co robią. Wedle badań wymiar *orientacji przyszłościowej*, łączy się z *orientacją na jakość wykonania* na poziomie psychologii jednostkowej, gdyż wstępuje tu taka sama motywacja osiągnięć, w jakiej zadania są ustrukturyzowane hierarchicznie. Zatem zadania odległe i złożone są połączone siecią zależności z bliższymi i aktualnie czynionymi przez daną osobę, a to co dzieje się dziś jest elementem dalekiego planu, przez co praca nabiera mocniej angażujący sens i stabilny kierunek. Natomiast dla osób z krótką perspektywą – tu i teraz, praca dotyczy bieżących spraw, a kierunek ich działań może ulec, nawet radykalnej zmianie w czasie pojawienia się nowych okoliczności²⁴.

Za przykład może posłużyć wybór ścieżki kariery, który w pierwszym typie rozkłada się w strukturę czasową rozpiętą na lata, gdzie da się wyodrębnić układ od chwili jej rozpoczęcia do światowych osiągnięć za parę dekad. Analogiczną sytuacją charakteryzującą się wysokim poziomem orientacji przyszłościowej będą rodzice, którzy znając tylko płeć jeszcze nienarodzonego dziecka, zakładają mu konto oszczędnościowe i zaczynają zastanawiać się nad wyborem przedszkola, kiedy ukończy 2 lata.

---

23 R.J. House, P.J. Hanges, M. Javidan, P.W. Dorman, V. Gupta, *Culture, leadership and organizations. The GLOBE study of 62 societies*, Thousand Oaks 2004, s. 3.

24 P. Boski, *Kulturowe ramy*, s. 131.

Wedle badań dla tego wymiaru w skali od 1 do 7, (gdzie pierwsza wartość odnosi się do stopnia najniższego, druga do najwyższego, a im wyższy wynik, tym wyższy poziom praktyk orientacji przyszłościowej) Rosja uzyskała wynik 2,88. Polska na 62 zbadane państwa znajduje się na miejscu 60 z wynikiem 3,11; natomiast Singapur 5,07²⁵.

Reasumując, wszystkie powyższe wymiary oraz prowadzone analizy w ich kontekście mają na celu identyfikowanie różnic i podobieństw, czyli charakterystycznych cech²⁶. Cech, jakie są swoiste dla kultury danego państwa, a w porównaniu z innym ukazują m.in. odmienny system ujmowania ról społecznych, sposobu oceny zachowań ludzi, przykładanej wagi do konwenansów i pielęgnowania relacji biznesowych, zadań w pracy, czy planowania przyszłości.

Dlatego też prowadzenie badań w celu identyfikowania tych wszystkich elementów, aktualizowanie ich i wprowadzanie na mapy wymiarów kulturowych służy ich uporządkowaniu, a przede wszystkim rozumieniu złożoności kultur świata w jakim żyje człowiek.

Zakończenie

Podsumowując można powiedzieć, że w dzisiejszym, globalnym środowisku międzynarodowego biznesu, kultura i wynikające z niej różnice stwarzają wielkie szanse, wyzwania, ale i zagrożenia. Wszystkie powyższe przykłady ukazały bowiem jak mocno zróżnicowane są w stosunku do siebie poszczególne państwa, gdzie nieporozumienia mogą wynikać z faktu kategoryzacji świata przez członków jednej kultury, który jest całkowicie odmienny od systemu porządku w innej. Dlatego też można wyrazić przekonanie, że prowadzenie badań w celu identyfikowania wszystkich elementów podobnych i kontrastowych, aktualizowanie ich i wprowadzanie na mapy wymiarów kulturowych świata jest sprawą ważną i nie tylko służy ich uporządkowaniu. Rezultatem tych działań staje się bowiem praktyczny przewodnik po wartościach, normach i zwyczajach, które jako głównie aprobowane w danym kraju przejawiają się w zachowaniach biznesowych partnerów. Natomiast celem tych badań, oprócz rozwijania kompetencji interkulturowych jest również przyczynianie się do poszerzania granic tolerancji, świadomości różnorodności myślenia, gotowości do akulturacji, elastyczności w zachowaniach, a co najważniejsze międzykulturowej empatii.

25 R.J. House, P.J. Hanges, M. Javidan, P.W. Dorman, V. Gupta, *Culture*, s. 315.

26 A. Sitko-Lutek, *Kulturowe uwarunkowania doskonalenia menedżerów*, Lublin 2004, s. 13.

Z drugiej strony nie należy zapominać, że od każdej reguły są wyjątki, a bazowanie wyłącznie na wiedzy dotyczącej podziałów państw na wymiary kulturowe może tworzyć uogólnienia dotyczące cech narodowych, niosące ryzyko ograniczenia własnej perspektywy i kreowania nowych stereotypów. Dlatego zgodnie z myślą, iż kultury nieustannie zmieniają się i wpływają na siebie wzajemnie, wypada świadomie i elastycznie stosować poznaną wiedzę, jak i obserwować praktykowane zachowania oraz zachodzące zmiany.

BIBLIOGRAFIA

- BOSKI Paweł. 2010. *Kulturowe ramy zachowań społecznych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- GESTELAND Richard R. 2000. *Różnice kulturowe a zachowania w biznesie*, Warszawa 2000: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- HOFSTEDE Geert, HOFSTEDE Gert Jan. 2005. *Cultures and organizations: Software of the Mind*, New York: McGraw-Hill.
- HOFSTEDE Geert. 2000. *Kultury i organizacje. Zaprogramowanie umysłu*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- HOFSTEDE Geert. *The Hofstede Centre*, <http://geert-hofstede.com/geert-hofstede.html> (Dostęp: 02.01.2017).
- HOFSTEDE Geert. *The Hofstede Centre*, <http://geert-hofstede.com/poland.html> (Dostęp: 02.01.2017).
- HOFSTEDE Geert. *The Hofstede Centre*, <http://geert-hofstede.com/sweden.html> (Dostęp: 02.01.2017).
- HOUSE Robert J., HANGES Paul J., JAVIDAN Mansour, DORFMAN Peter W., GUPTA Vipin (eds.). 2004. *Culture, Leadership, and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies*, Thousand Oaks: Sage.
- KEMPNY Marek. 1998. *Encyklopedia socjologii*, t. 1, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- LEWIS Richard D. 2006. *When Cultures Collide*, Boston-London: Nicholas Brealey Publishing.
- MT Management team, <http://www.mt.nl/management-team/fons-trompenaars/634> (Dostęp: 14.02.2015).
- SITKO-LUTEK Agnieszka. 2004. *Kulturowe uwarunkowania doskonalenia menedżerów*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- STACHOWICZ-STANUSCH Agata, STANUSCH Maciej. 2007. *CRM: przewodnik dla wdrażających*, Warszawa: Wydawnictwo Placet.
- TROMPENAARS Alfons, HAMPDEN-TURNER Charles. 2002. *Siedem wymiarów kultury. Znaczenie różnic kulturowych w działalności gospodarczej*, Kraków: Wydawnictwo Oficyna Ekonomiczna.

Malwina Zamojska-Król – doktor nauk humanistycznych. Wykładowca akademicki w Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie. Od sześciu lat zajmuje się tematyką badań z zakresu komunikacji międzykulturowej w aspekcie modeli i wymiarów kulturowych względem m.in. osobowości biznesowo-zawodowej, podejścia do kwestii statusu, okazywania emocji, czy odbioru i zarządzania czasem. Ponadto w kręgu jej zainteresowań naukowych znajdują się zagadnienia odnoszące się do psychologii międzykulturowej, jakościowej kultury organizacyjnej, public relations i rozwoju osobistego.

Agata Zep
Uniwersytet Jagielloński

La problemática judía en la novela *Sefarad* de Antonio Muñoz Molina

RESUMEN

El objetivo de este trabajo es el análisis de la problemática judía en la novela *Sefarad* de Antonio Muñoz Molina, en el contexto del discurso de la memoria histórica. Esta novela es interpretada como un intento de reconstruir la memoria colectiva e individual. El estudio se centra en la imagen literaria de dos acontecimientos históricos: la expulsión de los judíos de España en 1492 y el Holocausto. La comparación de estos acontecimientos revela los mecanismos históricos que pueden repetirse. El análisis de los recursos literarios utilizados en *Sefarad* demuestra el funcionamiento de la memoria y el papel de la narración en la reinterpretación del pasado. Se emplea el concepto de la “postmemoria” para explicar la transmisión de los recuerdos traumáticos entre las generaciones. La reconstrucción de la memoria histórica permite salvar del olvido las historias de las víctimas. Además, parece ser necesaria para entender los problemas actuales, así como para la planificación del futuro.

PALABRAS CLAVE: Sefarad, Holocausto, postmemoria

SUMMARY

Jewish issues in the novel “Sefarad” by Antonio Muñoz Molina

The aim of this work is the analysis of the Jewish themes in Antonio Muñoz Molina’s novel *Sefarad*, in the context of discourse of the historical

memory. This novel is interpreted as an attempt to reconstruct the collective and individual memory. The study is focused on the literary image of two historical events: the expulsion of the Jews from Spain in 1492 and the Holocaust. The comparison of these two events reveals the historical mechanisms that may repeat themselves. The analysis of literary devices used in *Sefarad* demonstrates the functioning of the memory and the role of the narration in the reinterpretation of the past. The conception of the “postmemory” is employed to explain the transmission of the traumatic memories between generations. The reconstruction of the historical memory allows to save the victims’ stories from being forgotten. Moreover, it seems necessary to understand the current problems, as well as for the planification of the future.

KEYWORDS: Sefarad, Holocaust, postmemory

STRESZCZENIE:

Problematyka żydowską w powieści Sefarad Antonia Muñoz Moliny

Celem niniejszej pracy jest analiza problematyki żydowskiej w powieści *Sefarad* Antonia Muñoz Moliny, w kontekście dyskursu pamięci historycznej. Powieść ta jest interpretowana jako próba zrekonstruowania pamięci zbiorowej i indywidualnej. Praca koncentruje się wokół literackiego obrazu dwóch wydarzeń historycznych: wypędzenia Żydów z Hiszpanii w 1492 roku, oraz Holocaustu. Zestawienie tych wydarzeń ujawnia mechanizmy historyczne, które mogą się powtórzyć. Analiza środków stylistycznych użytych w *Sefarad* ukazuje funkcjonowanie pamięci oraz rolę narracji w reinterpretacji przeszłości. Wykorzystana zostaje koncepcja “postpamięci”, aby wyjaśnić przekazywanie traumatycznych wspomnień pomiędzy pokoleniami. Rekonstrukcja pamięci historycznej pozwala ocalić od zapomnienia historie ofiar. Ponadto, wydaje się być niezbędna, by zrozumieć problemy współczesne, a także, by planować przyszłość.

SŁOWA KLUCZOWE: Sefarad, Holocaust, postpamięć

Introducción

La expulsión de los judíos de España en 1492 y el Holocausto, dos momentos históricos distantes entre sí desde el punto de vista de la cronología, aparecen juntos en la novela *Sefarad* de Antonio Muñoz Molina. La problemática judía, aunque no es el único tema del que trata el libro, parece tener un papel fundamental para la interpretación de la obra. El acercamiento de estos dos acontecimientos, que marcaron de una manera decisiva la población judía, revela algunos puntos comunes, que hacen pensar sobre la repetición de los procesos históricos. La tarea que emprende *Sefarad* es un intento de salvar la memoria colectiva del pasado histórico gracias a su recreación a partir de las historias particulares de las víctimas, de los supervivientes o de sus descendientes.

Los judíos españoles. El Decreto de expulsión.

La memoria de *Sefarad*

El nombre bíblico *Sefarad*¹, que al principio designaba la ciudad Sardes en Asia Menor, empezó a ser empleado en hebreo medieval para denominar la Península Ibérica; de ahí que los judíos procedentes de este territorio fueran nombrados sefardíes. El Decreto de expulsión de los judíos de España fue promulgado el 31 de marzo de 1492 durante el reinado de Fernando II de Aragón e Isabel I de Castilla. La expulsión fue resultado de una mezcla de factores de diversa índole, desde el antijudaísmo popular hasta la política del Estado. Hasta hoy en día, los investigadores buscan la explicación de la decisión de los Reyes Católicos y todavía no se ha encontrado una solución definitiva.

Parece que los judíos se sentían más arraigados en España que en ningún otro país europeo. No solo fueron capaces de sostener su religión y sus tradiciones cuando se encontraban en la Península, sino que, del mismo modo, conservaron en el exilio la lengua judeoespañola y varias costumbres de origen hispánico. Danielle Rozenberg en su libro *La España contemporánea y la cuestión judía* opina que “el modo en que el judaísmo sefardí conservó su impronta histórica a lo largo de los siglos es uno de los fenómenos más destacados de la historia judía” y concluye que “de la confrontación a estas dos culturas y religiones dominantes nació esta fusión de Oriente y Occidente que inmediatamente reconocemos como constitutivo

---

1 Abdías 20: “Los desterrados de Jerusalén que viven en Sefarad”.

de la identidad sefardí”². Resumiendo, la expulsión fue, por un lado, un acontecimiento traumático, interpretado posteriormente como el episodio más trágico entre la Diáspora y la *Shoah* (el Holocausto). Por otro lado, dio lugar a la creación de un específico vínculo histórico cultural entre España y los judíos.

La memoria de *Sefarad* en la novela de Antonio Muñoz Molina

El tema de la expulsión. España como la patria.
El destierro

La temática sefardí aparece de una forma más completa y directa en dos capítulos: “Oh tú que lo sabías” y “Sefarad”. En ambos capítulos destacan personajes de origen sefardí: en el primero, Isaac Salama (denominado casi siempre “el señor Salama”) y, en el segundo, Emile Roman (cuyo nombre verdadero es don Samuel Béjar y Mayor). Sus opiniones son transmitidos por el narrador, que se abstiene de comentarios, lo que puede ser un intento de ceder la palabra a los que durante siglos fueron silenciados. Aunque son dos personajes muy diferentes, sus opiniones y experiencias presentan algunos puntos comunes, que pueden ser analizados incluso como representativos para por lo menos una parte de los sefardíes.

Primero, para ambos, la expulsión de los judíos de España hace cinco siglos sigue siendo una cuestión actual, nunca subsanada de una forma satisfactoria, que influye en su percepción de la actualidad, así como les permite definir su identidad. Un profundo conocimiento de la historia de los judíos sefardíes que presentan estos hombres, constituye una prueba de la larga tradición sefardí, que conserva la memoria histórica transmitiéndola de generación a generación. El discurso de Emile Roman aporta más datos históricos sobre la expulsión, gracias a lo cual el lector queda informado de los acontecimientos, mientras que el señor Salama se centra más en su padre, quien le contó la historia de los antepasados: “Me contaba [...] todos los viajes que habían hecho desde que salieron de España, como si me contara una sola vida que hubiera durado casi quinientos años”³. En ambos casos se nota una actitud emocional frente al pasado, que surge del sentimiento de mantener un lazo espiritual con los predecesores.

2 D. Rozenberg, *La España contemporánea y la cuestión judía*, Madrid 2010, pág. 41.

3 A. Muñoz Molina, *Sefarad*, Barcelona 2009, págs. 152-153.

Segundo, tanto Emile Roman como Isaac Salama se sienten españoles y declaran que su patria es España, aunque viven en otros países. Además, ni Israel ni el judaísmo llegan a formar una parte de su identidad tan significativa como Sefarad. El señor Salama afirma: “Sefarad era el nombre de nuestra patria verdadera aunque nos hubieran expulsado de ella hacía más de cuatro siglos”⁴. No es solamente una cuestión del pasado, ya que el mismo Isaac Salama se dedica a promocionar la cultura española en Tánger dirigiendo el Ateneo Español, mientras que Emile Roman es escritor rumano y sefardí. Aunque la expulsión fuera un hecho injusto y abominable, los descendientes de los judeoespañoles parecen conservar el mismo sentimiento de nostalgia hacia España que los expulsados. Una llave de la casa en Toledo, guardada durante generaciones en la familia del señor Salama, puede ser interpretada como un símbolo del vínculo que los sefardíes han mantenido con el país que definieron como su patria. Como señala Emile Roman: “Si en algo se distinguió España no fue por expulsar a los judíos, sino por expulsarlos tan tarde”⁵. Así, la decisión de los Reyes Católicos queda, por lo menos parcialmente, justificada por el contexto histórico, dado que, efectivamente, hubo países que expulsaron a los judíos mucho antes.

Tercero, en los relatos de ambos personajes la memoria de Sefarad se entrelaza con la memoria del Holocausto, lo que echa una nueva luz a ambos acontecimientos. A diferencia de la expulsión de 1492, la persecución y el exterminio de los judíos en el siglo XX es una experiencia vivida personalmente por Emile Roman y el señor Salama. Sus historias constituyen una muestra de las incontables historias de víctimas, tanto los del siglo XV, como los de la Segunda Guerra Mundial. La intolerancia y persecución, que marcaron el destino de los sefardíes, encuentran un final trágico en el siglo XX.

El significado de “Sefarad” va ensanchándose durante toda la novela y acaba convirtiéndose en un símbolo de exilio, que sigue siendo actual hasta hoy en día. En la novela aparece un grupo de personajes que no son judíos, pero comparten la experiencia del destierro. Entre ellos se encuentran Willi Münzenberg, perseguido tanto por los nazis, como por sus antiguos camaradas comunistas, y Evgenia Ginzburg, militante comunista condenada a veinte años de trabajos forzados cerca del Círculo Polar. Aquí se puede incluir también la historia de Margarete Buber-Neumann y su marido, Heinz Neumann, que también fue marcada por la persecución por parte del gobierno soviético. Al lado de ellos aparecen numerosos personajes cuyos nombres no se mencionan, como por ejemplo una mujer

---

4 Ibidem, pág. 152.

5 Ibidem, pág. 494.

encerrada en un convento, porque intentó escapar al extranjero para luchar contra Franco e Hitler. Hay un músico, que conoce España solamente a través de la literatura y la música, pero se dirige allí escapando de Rumania o Bulgaria (el narrador mismo admite que no lo recuerda bien) y se corrige a sí mismo al decir: “Pero qué digo de mi país. Mi país ahora es España”⁶. La bibliotecaria de la Hispanic Society en Nueva York lleva más de cuarenta años fuera de España y sostiene que no piensa volver, pero dedica toda su vida a cuidar los recuerdos de España en un museo que casi nadie visita.

A todas estas víctimas, a todos los que tuvieron que abandonar sus patrias, pero se sienten vinculados con ellas, los representa el retrato de una niña pintado por Velázquez, que el narrador recuerda haber visto en Nueva York. Al final de la novela se pregunta: “Quién sabe si ahora mismo [...] habrá alguien mirando la cara de esa niña, alguien que advierta o reconozca en sus ojos oscuros la melancolía de un largo destierro”⁷.

La reinterpretación del pasado

Un elemento clave para la reinterpretación del pasado parece ser el reconocimiento de un lazo histórico, cultural y espiritual entre los judíos y España. Se recuerda que, aunque las instituciones estatales lo desprecien, hay ciudadanos españoles que viven fuera del país a causa de un acontecimiento de hace más de cinco siglos y que, además, siguen definiéndose como españoles. Por un lado, el recuerdo de los lugares relacionados con los judíos, situados en el territorio de España, manifiesta las raíces comunes y las influencias bilaterales, así como testifica la posibilidad de convivir por encima de las diferencias religiosas, étnicas o culturales. Por otro lado, la evocación de los sitios que conmemoran la estancia de los judeoespañoles en otros países y continentes introduce en el discurso histórico nuevos campos de referencia, frecuentemente olvidados.

Asimismo, la reconstrucción de la memoria no puede prescindir de una mirada humana, emotiva, centrada en las historias particulares, que recupere el valor ético de la vida de cada ser humano. Tal y como lo hace el personaje del narrador de *Sefarad*, es necesario tener una mente abierta, leer y escuchar para conocer la historia verdadera, compuesta de miles de “novelas” de vida. Si no se lo hace pronto, la memoria de Sefarad, junto con el judeoespañol y todo el legado cultural sefardí, desaparecerá a causa del olvido e ignorancia.

6 Ibidem, pág. 465.

7 Ibidem, pág. 535.

Además de referirse al pasado y a los tiempos actuales, esta nueva mirada puede aplicarse al porvenir. La historia es imposible de cambiar, pero puede servir como una advertencia para no repetir los mismos errores en el futuro. Viendo cómo se entrelazan los acontecimientos históricos con el presente, se puede llegar a la conclusión, que el mundo no ha cambiado mucho. En otras palabras, si el ser humano tiene el mismo carácter que antes y los mecanismos del mal no cambian, ¿quién puede asegurar que la expulsión no puede repetirse?

La memoria del Holocausto

La historia, la memoria y la “postmemoria”

La historia y la memoria se encuentran en un permanente estado de tensión, influenciándose mutuamente, lo que hace muy difícil, o incluso imposible, separarlos. Sin embargo, no se trata de un rechazo de la historia como tal, ya que la memoria sin la historia no tendría ningún valor. Berel Lang en el libro *The future of the Holocaust: between history and memory* subraya: “History without memory [...] is empty; memory without history is blind”⁸. Lo más importante parece ser el estudio de cómo funcionan ambos, cómo se construyen y de qué maneras se influyen. Por un lado, es la tarea que emprenden varios investigadores de la cultura, filosofía o historia, como por ejemplo Berel Lang o Marianne Hirsch. Por otro lado, son los artistas y los escritores, entre ellos Antonio Muñoz Molina, quienes de una manera consciente reflejan en sus obras los mecanismos de la memoria, con el fin de revisar la visión del pasado histórico arraigada en la memoria colectiva, sobre todo en cuanto a las experiencias más traumáticas del siglo XX.

Este problema se complica aún más, si en el centro del análisis se sitúa el Holocausto. Berel Lang escribe:

the difficulty of establishing such a dialectic of representation – inside memory, outside history (or is it outside memory and inside history?) – is all the more pointed when it is “The Holocaust” that appears between history and memory. Few historical events have been so radically driven inside bodies and minds; few have expressed the effects of external force so openly and systematically⁹.

---

8 B. Lang, *The future of the Holocaust: between history and memory*, Ithaca, London, 1999, pág. 9.

9 Ibidem, pág. 2.

En este contexto cabe recordar el término de la “postmemoria” (*postmemory*), aplicado por primera vez por Marianne Hirsch¹⁰ para hablar de la “segunda generación”, que no recordaba la *Shoah*, pero que se encontraba bajo la influencia de los recuerdos de sus padres, de modo que estos recuerdos funcionaban como suyos. Luego, este concepto se extendió y llegó a designar un mecanismo más general: “Postmemory describes the relationship of the second generation to powerful, often traumatic, experiences that preceded their births but that were nevertheless transmitted to them so deeply as to seem to constitute memories in their own right”¹¹. Se podría ensanchar esta definición aún más, tal y como lo hace Berel Lang, quien sostiene que todos somos representantes del “post-Holocausto”¹². Entonces, todas las manifestaciones artísticas y literarias mencionadas anteriormente, que giran en torno de la problemática del Holocausto, pueden ser interpretadas como resultados de los mecanismos de la “postmemoria”.

La imagen del Holocausto en *Sefarad* de Antonio Muñoz Molina

Uno de los rasgos representativos de la visión que propone *Sefarad* es su carácter fragmentario, totalmente opuesto a las aspiraciones de los historiadores de crear una visión completa y coherente. El narrador se centra precisamente en lo que la historia oficial tiende a omitir, es decir, en lo individual, subjetivo y emotivo. No se mencionan las fechas ni los números; lo que importa es siempre una persona concreta y su historia, aunque no se conozca su nombre.

La reconstrucción, por su naturaleza, implica la existencia de los elementos que están sometidos a la reedificación, a causa de la demolición previa. En el caso del Holocausto, lo que está por reconstruir son no solo hechos históricos, sino también los valores éticos. Como se sugiere en la novela de Antonio Muñoz Molina, para cumplir con este objetivo hace falta salvar del olvido los fragmentos, las imágenes, los recuerdos personales que permitan conservar la unión emotiva con el pasado, así como recuperar el sentido del valor de cada ser humano y transmitirlo a las futuras generaciones.

Otra característica, relacionada con la anterior, es la polifonía, en el marco de la cual cada voz y cada historia disponen de un derecho igual

10 M. Hirsch, *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*, Cambridge 1997.

11 M. Hirsch, „The Generation of Postmemory”. *Poetics Today*, vol. 29:1. Pág. 103.

12 B. Lang, *op. cit.*, pág. 189.

a ser rememoradas. El narrador se sirve tanto de los testimonios literarios, ampliamente conocidos, como de las historias de la gente común, para crear una imagen compleja y heterogénea. Las memorias presentadas en la novela son, en realidad, solamente unos ejemplos de las incontables historias de las víctimas, que están detrás de la denominación común del “Holocausto”. Por lo tanto, la reconstrucción de la memoria efectuada en *Sefarad* tiene un carácter abierto; en otras palabras, indica las posibles vías que cada lector puede desarrollar por su propia cuenta, añadiendo otras historias, personajes y voces, con el fin de revivir el pasado y reconstruirlo para sí mismo.

Luego, la imagen del Holocausto que se desprende de esta novela se caracteriza por un alto grado de subjetividad, que dificulta, o a veces imposibilita, hacer una clara distinción entre lo que realmente ocurrió y lo añadido por la imaginación del narrador. Esto puede sugerir que la memoria nunca es objetiva, por lo cual nuestro acceso al pasado no puede ser más que una reconstrucción hipotética a partir de las circunstancias actuales. En todo caso, es preciso evitar cualquier falsificación o demasiada fantasía, que pueden llevar al obscurecimiento de nuestra visión de la historia, en vez de su aclaración.

Por último, la originalidad de *Sefarad* consiste no solo en lo que contiene en su visión del Holocausto, sino que también en lo que suprime. Es significativo que el narrador no emplee el nombre del “Holocausto” (ni el de la *Shoah*). Es más, en ningún momento se describen con detalles los campos de concentración, aunque sí que se mencionan. Hay solamente un momento, en el capítulo titulado *Narva*, donde aparece una descripción de los judíos que marchan vigilados por los soldados de las SS:

Había muchos hombres, no sé cuántos, algunos centenares quizás, vigilados por unos pocos soldados de las SS, y cada cinco o seis filas llevaban otras barras horizontales con alambre espinoso, me imagino para que se enredaran en él si alguien rompía la formación o intentaba escaparse. Yo nunca había visto caras tan flacas y tan pálidas, ni siquiera en los prisioneros rusos, ni aquella manera de andar que tenían esos hombres, marcando el paso, pero arrastrando los pies, mirando al suelo con los hombros hundidos¹³.

En todas las demás ocasiones, el narrador parece centrarse en la vida de cada una de las víctimas, en vez de describir la humillación y la muerte, un destino común que compartieron. Esta tendencia se hace incluso más perceptible cuando el narrador alude a los testimonios de Primo Levi y Jean

---

13 A. Muñoz Molina, *op. cit.*, pág. 429.

Améry, ambos supervivientes de Auschwitz, y saca de estos recuerdos los fragmentos que se refieren a la vida antes del campo, aunque también traten de la persecución.

A raíz de esta actitud se encuentra probablemente la intención, mencionada anteriormente, de conmemorar a las víctimas conservando su dignidad y su originalidad como seres humanos. El narrador la expresa así:

[...] en una página de Internet he encontrado [...] la lista de los sefardíes de la isla de Rodas deportados a Auschwitz por los alemanes. Habría que ir leyéndolos uno por uno en voz alta, como recitando una severa e imposible oración, y entender que ni uno solo de esos nombres de desconocidos puede reducirse a un número en una estadística atroz. Cada uno tuvo una vida que no se pareció a la de nadie, igual que su cara y su voz fueron únicas y que el horror de su muerte fue irrepetible, aunque sucediera entre tantos millones de muertes semejantes. Cómo atreverse a la vana frivolidad de inventar, habiendo tantas vidas que merecieron ser contadas, cada una de ellas una novela, una malla de ramificaciones que conducen a otras novelas y otras vidas¹⁴.

Además, la ausencia de la exposición de las atrocidades cometidas por los nazis se debe, tal vez, a la distancia temporal que separa al narrador de los acontecimientos que describe. En otras palabras, la literatura escrita por los supervivientes del Holocausto buscaba respuesta para otras cuestiones que la literatura de las generaciones posteriores, aunque en ambos casos se trate de conservar la memoria de este acontecimiento. Ya no es necesario buscar el lenguaje para describir lo que probablemente es imposible expresar. Los testimonios de las víctimas hablan por sí mismos y sería una profanación de su memoria intentar describir el Holocausto si uno no lo ha vivido.

Los testimonios literarios

Los personajes reales y la ficcionalización

Las personas reales aparecen como los personajes dentro de la novela, creados a base de los textos que realmente escribieron. El narrador se sirve explícitamente de estos relatos, evocando algunas informaciones o introduciendo las citas directas. La incorporación de otros textos literarios en *Sefarad* parece desempeñar varias funciones, tanto en el nivel de la trama

¹⁴ Ibidem, pág. 513.

como en la estructura del relato. Por un lado, como dichas fuentes existen independientemente del mundo novelesco y, además, sus autores son reconocidos como supervivientes del Holocausto, el hecho de evocarlos en *Sefarad* hace que todo lo descrito parezca más auténtico, comprobado y fidedigno. Asimismo, la problemática de la novela tiene sus raíces en estos textos.

Por otro lado, las personas reales, como por ejemplo Franz Kafka o Primo Levi, son sometidas a un proceso de ficcionalización. Es más, en el marco de la novela de Muñoz Molina estos personajes adquieren una nueva vida y empiezan a funcionar independientemente de las historias originales, al lado de los personajes ficticios. El narrador recrea estos personajes a partir de los relatos que dejaron, pero se sirve también de su propia imaginación y sensibilidad, de otras lecturas e historias de vida, con el objetivo de completar su visión.

Primo Levi y Jean Améry: la identidad

El concepto de la identidad presentado en la novela subraya el grado de la influencia de la opinión de los demás en la creación de la identidad propia. Este mecanismo es válido tanto para explicar la cuestión de la definición del judío durante el nazismo, como para exponer, por lo menos parcialmente, cómo se construye la identidad en general. El narrador lo comenta así:

La parte más onerosa de nuestra identidad se sostiene sobre lo que los demás saben o piensan de nosotros. Nos miran y sabemos que saben, y en silencio nos fuerzan a ser lo que esperan que seamos, a actuar en cumplimiento de ciertos hábitos que nuestros actos anteriores han establecido, o de sospechas que nosotros no tenemos conciencia de haber despertado. Nos miran y no sabemos a quién pueden estar viendo en nosotros, qué inventan o deciden que somos¹⁵.

Este mecanismo parece estar inscrito en la naturaleza humana, lo que no significa que no podamos controlarlo. En otras palabras, es normal que la visión que una persona tiene de sí mismo difiera de lo que los demás piensen de ella. Por el contrario, son inaceptables las ideologías que crean una visión artificial del Otro, basada en la intolerancia, y la imponen para justificar la agresión.

---

15 Ibidem, págs. 37-38.

Antes del advenimiento del nazismo, Primo Levi y Jean Améry, así como probablemente muchas otras personas de origen judío, llevaban una vida tranquila en sus países respectivos. Según las palabras del narrador:

en Italia, y más aún en Turín, un judío era, a los ojos de los demás y para sí mismo, un ciudadano idéntico a los otros, sobre todo si pertenecía, como Primo Levi, a una familia laica, ajena a la lengua hebrea o a cualquier práctica religiosa¹⁶.

En otras palabras, la parte de la identidad creada por una persona individual, encontraba entonces su complemento y afirmación en su imagen en los ojos de la sociedad.

Todo cambió cuando empezó a difundirse la ideología racista y antisemita originada por Adolf Hitler. Los nazis dividieron a la gente, de acuerdo con sus propios criterios basados en la convicción de la superioridad de la raza germánica. Para ellos, ser un judío no tenía nada que ver con la religión que uno profesa; era un criterio racial, que significaba un enemigo y un ser inferior. En *Sefarad* se puede leer: “De pronto era lo que jamás había pensado: un judío, y además no era más que eso, toda su identidad se reducía a esa sola condición”¹⁷.

La novela de Muñoz Molina pone de relieve precisamente esta ruptura en el pensamiento identitario, causada por las circunstancias sociopolíticas, que marcó una cesura en la vida de Levi y Améry:

Ninguno de los dos había profesado el judaísmo, y Primo Levi se consideraba sobre todo italiano, igual que Améry nunca pensó hasta 1935 que él fuera otra cosa que un austríaco. Pero los dos, al ser detenidos, al ser confrontados con la elección de una identidad, eligieron declararse judíos, unirse al número de las víctimas absolutas, los que eran condenados no por sus actos ni por sus palabras, no por profesar una religión o una ideología [...] sino por el simple hecho de haber nacido¹⁸.

Las víctimas no disponen prácticamente de ningún modo de defenderse y están obligadas a aceptar la identidad que se les impone. A partir de este momento, son lo que los demás ven en ellos y no pueden cambiarlo, porque todo el aparato de las leyes estatales, basado en el ideario político vigente, está dirigido en contra de ellos. La ideología justifica la violencia dirigida hacia los judíos hasta quitarles el derecho a vivir:

---

16 Ibidem, pág. 406.

17 Ibidem, pág. 496.

18 Ibidem, pág. 409.

[Hans Mayer] comprendió que era judío no porque su padre lo hubiera sido, ni porque algún rasgo físico o costumbre o creencia religiosa determinara esa filiación, sino porque otros detectaron que lo era, y la prueba indeleble de su judaísmo acabó siendo el número de prisionero que llevaba tatuado en el antebrazo¹⁹.

La imposición de una identidad, junto con la negación del derecho a la autodefinición, a la igualdad y a la dignidad de cada ser humano, tenía como fin la deshumanización del Otro. El hombre, rechazado por la sociedad y condenado por las leyes, aunque no haya hecho nada malo, se siente solitario, no dispone de ninguna protección y finalmente llega a creer en lo que le impone la mayoría. Está excluido de la sociedad, se siente desarraigado y desterrado, incluso antes de que sea realmente deportado. El narrador de la novela se empeña en transmitir estos sentimientos al lector:

eres el sentimiento del desarraigo y de la extrañeza, de no estar del todo en ninguna parte, de no compartir las certidumbres de pertenencia que en otros parecen tan naturales o tan fáciles [...]. Eres siempre un huésped que no está seguro de haber sido invitado, un inquilino que teme que lo expulsen, un extranjero al que le falta algún papel para regularizar su situación²⁰.

Parece que el narrador quiere salvar la identidad de Primo Levi y Jean Améry, para que perduren en la memoria como algo más que las voces anónimas que dan testimonio de los crímenes de los nazis. Para él, son interesantes como individuos, por lo cual intenta entrar en su mundo interior, sentir lo que ellos sentían. El momento más emblemático es cuando se recrea el viaje en tren de Primo Levi al campo de Auschwitz. El narrador se pregunta entonces a sí mismo:

Cómo sería llegar a una estación alemana o polaca en un tren de ganado, escuchar en los altavoces órdenes gritadas en alemán y no comprender nada, ver a lo lejos luces, alambradas, chimeneas muy altas expulsando humo negro²¹.

Esta pregunta, tal y como muchas otras de este tipo que aparecen en el libro, queda sin respuesta. Es porque está dirigida no solo al narrador mismo, sino también a cada lector. De esta manera se sugiere que somos

---

19 *Ibidem*, pág. 413.

20 *Ibidem*, pág. 411.

21 *Ibidem*, pág. 45.

nosotros, los lectores, quienes podemos recrear la identidad de estas personas, de Primo Levi, de Jean Améry y de muchas más, para salvarlas del olvido.

Franz Kafka y Milena Jesenska: el amor

El valor principal que se destaca al evocar los personajes de Franz Kafka y Milena Jesenska es el amor, que está presentado como más duradero y más valioso que el sufrimiento y la muerte:

El amor entre Milena Jesenska y Franz Kafka está cruzado de cartas y trenes, y en él importaron más la lejanía y las palabras escritas que los encuentros reales o las caricias verdaderas [...]. En el viaje hacia el campo de exterminio [...] se acordaba sin duda de la emoción y la angustia de los viajes semiclandestinos de otros tiempos, cuando ella estaba casada y vivía en Viena y su amante en Praga²².

Este sentimiento perdura, a pesar de los tiempos muy difíciles. En las cartas que le escribía Kafka a Milena, se refleja la situación de los judíos y un miedo constante de ser atrapado por los nazis. El narrador de *Sefarad* cuenta:

En una carta a Milena Jesenska Franz Kafka olvida por un momento a su destinataria y se escribe a sí mismo: *Eres después de todo judío y sabes lo que es el temor*²³.

Como es sabido, Milena y las hermanas de Kafka perecieron en los campos de concentración, y él murió de tuberculosis. No obstante, el narrador de la novela muestra que su historia no se ha acabado, en el sentido de que es posible revivirla al leer dichas cartas. Según él, como ya se ha mencionado antes, se puede recrear el sentido del pasado a partir de los recuerdos y de los sentimientos, en este caso del amor. Lo único que es necesario hacer es transmitir estos relatos, de la misma manera que lo hacía Milena con los cuentos de su amante:

Milena le contaba [a Margarete Buber-Neumann] el amor que había vivido con un hombre muerto hacía veinte años, Franz Kafka, y también le contaba las historias que él escribía, y de las que Margarete no había

22 Ibidem, págs. 47-48.

23 Ibidem, pág. 405.

tenido noticia hasta entonces, y por eso las disfrutaría aún más, como cuentos antiguos que nadie ha escrito y sin embargo reviven íntegros y poderosos en cuanto alguien los cuenta en voz alta²⁴.

Si se mira esta historia de esta manera, se puede llegar a la conclusión de que incluso después de una catástrofe tan grande como el Holocausto, que parecía el fin de todos los valores, se puede reconstruir la fe en lo bueno que también es parte de la naturaleza humana, no solo lo malo. En este contexto, como el valor más fuerte y persistente se presenta el amor.

Josef K.: los acusados

En la novela se menciona a un personaje puramente ficticio: Josef K. de *El proceso* de Franz Kafka. Por primera vez, la cita de la novela de Kafka aparece al principio de *Sefarad*, como una especie de motto: “«Sí», dijo el ujier, «son acusados, todos los que ve aquí son acusados». «¿De veras?», dijo K. «Entonces son compañeros míos.»”²⁵. Luego, Josef K. aparece en varios momentos, en los que se habla de la persecución y de la culpa (o más bien de la falta de culpa, de la inocencia de las víctimas): “En ningún momento a Josef K. lo acusaron de nada, salvo de ser culpable”²⁶.

Primero, se puede percibir en el personajes de Josef K. una dimensión simbólica, una personificación del destino de todos los oprimidos por la máquina de la ideología y política. Escapar de la persecución, salvarse, parece prácticamente imposible, ya que no existe ninguna falta cometida por los “acusados” que podría ser subsanada. Segundo, es esencial reparar en la segunda parte de la cita inicial, es decir, en la respuesta de Josef K. Por un lado, se nota la sorpresa, tal vez un poco de recelo, seguidos inmediatamente por el sentimiento de amistad y compasión que surge de compartir el mismo destino.

Entonces, si se supone que todos somos “acusados”, esto es, si cada ser humano puede, teóricamente, ser perseguido, se podría interpretar el uso de esta cita como una llamada al respeto y a la tolerancia frente a cada ser humano, con el fin de oponerse al odio y a la persecución. Esta actitud se manifiesta en toda la novela, pero se hace especialmente visible a la hora de tratar de las víctimas del Holocausto.

---

24 Ibidem, pág. 47.

25 Ibidem, pág. 9.

26 Ibidem, pág. 68.

Victor Klemperer: la persecución y la incredulidad

Los fragmentos de los diarios del profesor Victor Klemperer, citados directamente o contados por el narrador en sus propias palabras, sirven para crear una imagen de la Alemania nazi desde el punto de vista de un judío. El relato refleja varios estadios, desde la esperanza hasta el horror. El narrador de la novela de Antonio Muñoz Molina evoca solamente unas escenas de la vida cotidiana descritas por Klemperer que, sin embargo, son suficientes para dar la imagen de aquellos tiempos. Gracias a la incorporación de este testimonio, el lector tiene la posibilidad de ver la realidad del Tercer Reich a través de los ojos de un judío.

El rechazo de los judíos empieza con los pequeños cambios, las restricciones desagradables, pero aguantables. A medida que se introducen nuevas leyes antisemitas, la vida de los judíos se hace cada vez más difícil, pero todavía nadie cree que este estado de cosas puede durar mucho. Según dice el narrador:

Las cosas ocurren poco a poco, muy gradualmente, y al principio prefieres imaginar que no son tan graves, que la normalidad es demasiado sólida como para romperse con tanta facilidad²⁷.

Y luego:

Pero quién en su juicio puede pensar que una situación así vaya a mantenerse mucho tiempo, que tanta barbarie y sinrazón pueden prevalecer en un país civilizado, en pleno siglo XX²⁸.

De repente, la vida cotidiana se rompe y todo el mundo, que antes parecía tan seguro y familiar, se vuelve hostil y peligroso. Ya no se puede fiarse de nadie, ni de los antiguos amigos, que nos dan la espalda, ni prácticamente de nadie. La soledad, la exclusión por parte de la sociedad, es el primer signo de los cambios. Las leyes, que cada vez más impiden a los judíos tener una vida normal, se sostienen en el odio, el descontento y la intolerancia, que ya están presentes entre la gente. Entonces, basta una chispa, un permiso dado por el gobierno, para soltar una ola de violencia.

Hay quienes se quedan, como el profesor Klemperer, quien anota:

Nosotros nos hemos quedado aquí, en la vergüenza y la penuria, como enterrados vivos, enterrados hasta el cuello, esperando día tras día las últimas paletadas²⁹.

---

27 *Ibidem*, pág. 69.

28 *Ibidem*, pág. 70.

29 *Ibidem*, pág. 87.

Otros, como Hans Mayer (Jean Améry), intentan huir, pero no pueden encontrar ningún sitio donde podrían sentirse a salvo:

Escaparás de tu país y te convertirás en un apátrida y una mañana al despertarte en la habitación del hotel para extranjeros donde malvives escucharás altavoces que gritan órdenes en tu propio idioma y verás por la ventana los mismos uniformes de los que creías haberte salvado gracias a las fronteras y a la lejanía³⁰.

La incredulidad que se nota al principio en los relatos del profesor Klemperer es, como observa Berel Lang, un elemento que se repite en la mayoría de los testimonios del Holocausto³¹. Incluso hoy en día, en la era del “post-Holocausto”, parece muy difícil, tal vez imposible, abarcar con la mente tanta atrocidad que, sin embargo, realmente tuvo lugar y no debe ser olvidada. “La novela de Muñoz Molina”, en la opinión de Díaz Navarro, “se alza contra esa ignorancia, contra el injusto olvido, contra la borradura de un horror que ahora parece irrepensible como entonces parecía imposible”³².

Los testimonios orales. Camille Pedersen-Safra e Isaac Salama: el miedo y la trauma

El miedo es un elemento clave en la historia de Camille Pedersen-Safra, una mujer danesa de origen francés y sefardí, al quien el narrador conoció en Copenhague. Ella y su madre se salvaron huyendo de Francia, pero la madre sufría un miedo obsesivo a quedar atrapada, de manera que nunca cerraban las habitaciones con llave y siempre salían del cine cuanto antes, para que no les encerraran pensando que todos habían salido. La historia que recuerda Camille culmina en el momento cuando la madre padece un ataque de pánico, porque no pueden abrir la puerta de la habitación en la que se encuentran. Todo termina bien, pero esta historia puede ser un indicio de la trauma que afectó a incontables personas, supervivientes del Holocausto.

El problema de la trauma aparece también en los recuerdos del señor Salama, cuya madre, junto con sus hermanas, murió en un campo de concentración. Isaac Salama, que por entonces era niño, y su padre, se

---

30 Ibidem, pág. 71.

31 B. Lang, *op. cit.*, pág. 178.

32 E. Díaz Navarro, “Las escrituras de la Historia: En torno a *Sefarad* de Antonio Muñoz Molina”. *Insula*, 688. Págs. 19-21.

salvaron por casualidad, simplemente porque no estaban en casa cuando vinieron por ellos. A pesar de esto, el padre hasta el final de la vida no se liberó del sentimiento de culpabilidad por la muerte de sus familiares. Según cuenta el narrador:

Con el paso de los años, el luto de su padre en lugar de atenuarse se iba ensombreciendo de remordimiento, de rechazo huraño y ofendido de un mundo para el que los muertos no contaban, en el que nadie, incluyendo a muchos judíos, quería saber ni recordar³³.

La trauma es un problema que afecta no solo al padre, sino también al hijo, es decir, a la segunda generación. En su juventud, el señor Salama percibe la memoria, por lo menos hasta cierto punto, como algo agobiante, que le impide crear su propia identidad:

Él no tenía la culpa de haber sobrevivido ni debía guardar el luto perpetuo no ya por su madre y sus hermanas, sino por todos sus parientes, por los vecinos de su barrio y los colegas de su padre y los niños con los que jugaba en los parques públicos de Budapest, por todos los judíos aniquilados por Hitler³⁴.

No obstante, cuando su padre, antes de morir, le pide que visite el campo de concentración donde murieron sus familiares, el señor Salama acepta y después cumple la promesa. Es él quien conserva la memoria, tanto la de Sefarad como la del Holocausto, e intenta transmitirla a otras personas. Algunos no tienen ganas de escuchar sus relatos, que perciben como pesados y aburridos, mientras que otros, como el narrador, están interesados en conocer el pasado.

Si se compara la historia de Camille Pedersen-Safra con la de Isaac Salama, se pueden encontrar ciertos paralelismos. Primero, ambos eran niños cuando tuvieron lugar los acontecimientos traumáticos que afectaron a sus familias y a su entorno. Por lo tanto, sus recuerdos, sobre todo en cuanto al viaje al exilio recordado por Camille, presentan en algunos momentos el punto de vista del niño:

Camille Safra tenía unos seis años en el momento de la huida de Francia: recordaba el desagrado de que su madre la despertara sacudiéndola cuando aún era muy de noche [...]. En su memoria el viaje al exilio tenía toda la dulzura del bienestar infantil, del modo en que los niños se instalan confortablemente en lo excepcional y dan a las cosas dimensiones que

33 A. Muñoz Molina, *op. cit.*, pág. 146.

34 *Ibidem*, pág. 143.

los adultos desconocen y que no tienen nada que ver con lo que éstos viven y recuerdan³⁵.

Segundo, están marcados por dichos acontecimientos de una forma indirecta, es decir, sobre todo a través de la trauma transmitida por los padres. En consecuencia, sufren un conflicto que se nota sobre todo en el personaje del señor Salama. Por un lado, se ven obligados a guardar la memoria de las víctimas; pero por otro lado, se sienten abrumados porque no tienen la posibilidad de autodefinirse a base de sus propias experiencias. Todas estas características permiten tratar a estos personajes como representantes de la “postmemoria” del Holocausto, aunque conserven también algunos recuerdos propios de este acontecimiento, lo que no concuerda con la definición de la “postmemoria” propuesta por Marianne Hirsch³⁶.

Los paralelismos con la expulsión de los judíos en 1492

La elección de dos momentos históricos tan importantes para los judíos, es decir, la expulsión de España y el Holocausto, así como su comparación efectuada por Antonio Muñoz Molina en *Sefarad*, hacen imposible omitir las similitudes entre ambos acontecimientos. Algunos paralelismos ya han sido estudiados más arriba, al comentar la memoria de Sefarad en dicha novela; no obstante, es preciso añadir algunas observaciones, que surgen del análisis del tema de la expulsión a la luz del Holocausto. El estudio de estos dos acontecimientos, aparentemente muy alejados e incomparables, puede revelar algunas similitudes inesperadas, que ayudan a entender el funcionamiento de ciertos mecanismos políticos e históricos y, además, llevan a formular las conclusiones importantes para el futuro.

No es muy frecuente comparar el Holocausto con otros acontecimientos históricos; no obstante, Antonio Muñoz Molina no es el único quien observó las analogías entre la exterminación efectuada por los nazis y la expulsión de los judíos de España en el siglo XV. El mismo tema fue estudiado por Chrisitane Stallaert en el libro *Ni una gota de sangre impura. La España inquisitorial y la Alemania nazi cara a cara*³⁷. Cabe subrayar que en ningún caso se trata de igualar ambos acontecimientos; como explica la autora, se trata de un “comparatismo constructivo”³⁸, dado que

---

35 Ibidem, pág. 57.

36 M. Hirsch, 2008, *op.cit.*, pág. 103.

37 C. Stallaert, *Ni una gota de sangre impura. La España inquisitorial y la Alemania nazi cara a cara*, Barcelona 2006.

38 Ibidem, pág. 18.

“comparar no equivale a equiparar”³⁹. Entre los paralelismos que menciona en su trabajo, destaca la definición de la identidad de la víctima desde la perspectiva del perpetrador⁴⁰. Según Stallaert, este mecanismo funcionaba tanto en la España inquisitorial como en la Alemania nazi, porque ambos países se caracterizaban por “una preocupación enfermiza por la cohesión social y la búsqueda de la solución en la eliminación brutal de la diversidad étnica”⁴¹. Por lo tanto, el problema de la identidad tenía sus raíces en los perpetradores, y no en la identidad de las víctimas. Fueron siempre los perseguidores, quienes definían las fronteras entre los grupos sociales, con el fin de explicar y justificar la exclusión y el genocidio. La novela de Antonio Muñoz Molina aporta abundantes ejemplos para soportar esta tesis.

Además, Christiane Stallaert opina que en España falta formación sobre el casticismo, que suele ser tratado como una parte de un pasado lejano y cerrado. Lo expresa así:

Al haberse acostumbrado a ver en el nazismo el mal absoluto, incomparable en su singularidad, en la tradición española, el casticismo, colocado delante del espejo del nazismo, lejos de despertar un modo de reconocimiento, invita a la autoaprobación, a la autocomplacencia, incorporándose a la categoría de lo políticamente correcto, de lo socialmente respetuoso: mientras que el nazismo ha perpetrado sus crímenes en nombre de la Raza, un ideal materialista, físico, el casticismo actuó de acuerdo con un fin superior, espiritual, metafísico. En la tradición española, la conciencia del nazismo permite mantener anestesiada la conciencia del casticismo, estimándose inocuas sus supervivencias fósiles, inocentes reminiscencias folclóricas de un pasado superado⁴².

En este sentido, *Sefarad* puede ser una propuesta de la rememoración de ciertos hechos de la historia de España, de los cuales es más cómodo distanciarse, pensando que ya no tienen importancia. Como se puede notar, tanto en la novela de Muñoz Molina como en el estudio histórico de Stallaert, el crimen es siempre crimen, y los mecanismos del mal están arraigados en el hombre, independientemente de la época, por lo cual es tan importante analizarlos para no repetir los mismos errores.

---

39 Ibidem, pág. 19.

40 Ibidem, pág. 75.

41 Ibidem, pág. 14.

42 Ibidem, pág. 423.

Conclusiones

La novela *Sefarad* de Antonio Muñoz Molina constituye, por un lado, un intento de salvar del olvido la memoria de Sefarad y del Holocausto, a través de una forma literaria. La narración resulta ser un recurso fundamental para la transmisión de los recuerdos, que permiten completar el saber histórico con un factor emotivo, gracias a lo cual las experiencias importantes del pasado pueden ayudar a comprender el presente y a crear el futuro. La literatura, por lo tanto, parece tener un papel clave a la hora de crear la conciencia colectiva del pasado.

Por otro lado, en la obra se expone el funcionamiento de la memoria, tanto la individual como la colectiva. El uso de los testimonios escritos y orales se combina con la imaginación y las experiencias propias del narrador, lo que manifiesta el modo en el que se puede recrear la historia, primero en la dimensión individual y luego en la dimensión colectiva. Estos mecanismos parecen ser válidos no solo en cuanto a la memoria del pasado judío, sino para la creación de la memoria histórica en general.

La figura del judío tiene, además, una dimensión más universal que permite verlo como un símbolo de la víctima. La intolerancia, la persecución y la expulsión son experiencias que pueden repetirse, como demuestra el narrador al yuxtaponer la memoria de Sefarad y la del Holocausto. Al mismo tiempo, se inicia una reflexión sobre las cuestiones de la identidad, de la patria y del valor de la vida humana. *Sefarad* se declara decididamente a favor de todos los perseguidos, de cualquier época, religión o raza, oponiéndose a la deshumanización impuesta por los perseguidores.

BIBLIOGRAFÍA

Obra analizada

MUÑOZ MOLINA, Antonio (2009). *Sefarad*. Barcelona: Seix Barral.

Obras críticas

BEL BRAVO, María Antonia (2001). *Sefarad: los judíos de España*. Madrid: Sílex.

BENBASSA Esther, RODRIGUE Aron (2004 [1993]). *Historia de los judíos sefardíes: de Toledo a Salónica [Histoire des juifs sépharades: de Tolède a Salonique]*.

Trad. de José Luis Sánchez-Silva. Madrid: Abada.

BUSTILLO CUESTA, Josefina (1998). “La memoria del horror, después de la II guerra mundial”. *Ayer*, 32. Págs. 81-104.

- CELDRÁN GOMÁRIZ, Pancracio (2005). *Red de juderías de España: caminos de Sefarad*. Alpedrete (Madrid): Alymar.
- CLAUSSEN, Detlev (2006). "Transformaciones del antisemitismo". *Pasajes*, 20. Págs. 104-117.
- FERRÉ ROMEU, Pilar (2001). "Sefarad ¿la «patria» de los sefardíes?". *Sefarad*, vol. 71:1, enero-junio. Págs. 95-130.
- FLEISCHNER, Eva (1977). *Auschwitz: beginning of a new era? Reflections on the Holocaust*. New York: KTAV Publishing House, Inc.
- GILBERT, Martin (2000 [1989]). *Druga wojna światowa [Second World War]*. Trad. de Jerzy Kozłowski. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- HIRSCH, Marianne (1997). *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*. Cambridge: Harvard UP.
- HIRSCH, Marianne (2008). "The Generation of Postmemory". *Poetics Today*, vol. 29:1. Págs. 103-128.
- KNOPP, Guido (2011 [2000]). *Holołaust [Holokaust]*. Trad. de Barbara Ostrowska. Warszawa: Świat Książki.
- KÖHLER, Jochen (2002). "Vivir la muerte. Testimonios literarios de los campos de concentración". *Revista de libros de la Fundación Caja Madrid*, 66. Págs. 3-8.
- LANG, Berel (1999). *The future of the Holocaust. Between history and memory*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- LACAVE, José Luis (2002 [1987]). *Sefarad. Culturas de convivencia*. Barcelona, Madrid: Lunwerg Editores.
- LÉVY Joseph J., COHEN Yolande (2005 [1992]). *Żydzi sefardyjscy: odyseja sefardyjskich Żydów od czasów inkwizycji do naszych dni: 1492-1992 [Itinéraires sépharades, 1492-1992: Mutations d'une identité]*. Trad. de Krzysztof Pruski. Warszawa: Wydawnictwo Cyklady.
- LÓPEZ-QUIÑONES, Antonio Gómez (2007). "La península ingrávida: sobre la novela española contemporánea". *Anales de la literatura española contemporánea*, vol. 32, No. 1. Págs. 37-93.
- LÓPEZ-VELA, Roberto (2004). "La plebe y los judíos. La construcción de un mito histórico en la España del siglo XIX". *Sefarad. Revista de estudios hebraicos y sefardíes*, vol. 64, No. 1. Págs. 95-140.
- MACKAY, Angus (1977 [2000]). *La España de la Edad Media. Desde la frontera hasta el Imperio (1000-1500)* [Spain in the Middle Ages: From Frontier to Empire, 1000-1500]. Trad. de Angus Mackay, Salustiano Moreta. Madrid: Cátedra.
- McKALE, Donald M. (2006). *Hitler's shadow war: the Holocaust and World War II*. Lanham: Taylor Trade Publishing.
- MILKOWSKI Tadeusz, MACHCEWICZ Paweł (2009). *Historia Hiszpanii*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- NARBONA, Rafael (2004). "Memoria de una resistencia". *Revista de libros de la Fundación Caja Madrid*, 86. Págs. 37-38.

- NAVARRO DÍAZ, Epícteto (2004). “Las escrituras de la Historia: En torno a *Sefarad* de Antonio Muñoz Molina”. *Insula*, 688. Págs. 19-21.
- PIKE, David Wingate (2010 [2008]). *Hiszpania i Trzecia Rzesza [Franco and the Axis Stigma]*. Trad. de Olga Kaczmarek. Warszawa: Bellona.
- POLAK Beata Anna, POLAK Tomasz (2011). *Porzucić etyczną arogancję. Ku reinterpretacji podstawowych pojęć humanistyki w świetle wydarzenia Szoa*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM.
- ROZENBERG, Danielle (2010). *La España contemporánea y la cuestión judía. Re-tejiendo los hilos de la memoria y de la historia*. Madrid: Marcial Pons.
- RUIZ, Teófilo F. (2008 [2007]). *Las crisis medievales (1300-1474) [Spain's Centuries o Crisis: 1300-1474]*. Trad. de Teófilo de Lozoya, Juan Rabasseda-Gascón. Barcelona: Crítica.
- SERNA, Justo (2002). “Pasados posibles. Memoria, ficción y vida en Antonio Muñoz Molina”. *Pasajes*, 8. Págs. 70-85.
- SERNA, Justo (2003). “El pasado que no cesa. Historia, novela y agnición”. *Ayer*, 51. Págs. 227-264.
- SERNA, Justo (2006). “Antonio Muñoz Molina: Novelas y pasados [entrevista a Antonio Muñoz Molina]”. *Pasajes*, 20. Págs. 71-81.
- SKARGA, Barbara (2004). *Ślad i obecność*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- STALLAERT, Christiane (2006). *Ni una gota de sangre impura. La España inquisitorial y la Alemania nazi cara a cara*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- VERES, Luis (2007). “La novela histórica y el cuestionamiento de la Historia”. En: *Espéculo*, 36. <http://www.ucm.es/info/especulo/numero36/novhist.html> (Consultado: 17-X-2013).
- VIDAL-NAQUET, Pierre (1992 [1987]). *Assassins of memory: essays on the denial of the Holocaust [Les Assassins de la mémoire: “Un Eichmann de papier et autres essais sur le révisionnisme.”]*. Trad. de Jeffrey Mehlman. New York: Columbia University Press.
- WASSERSTEIN, Bernard (2012 [2012]). *W przededniu. Żydzi w Europie przed drugą wojną światową [On the eve. The Jews of Europe before the Second World War]*. Trad. De Władysław Jeżewski. Warszawa: Wydawnictwo Magnum.
- ZOLLI, Eugenio (2010 [2005]). *Historia antysemityzmu [Antisemitismo]*. Trad. de Barbara Bochenek. Kraków: Bratni Zew.
- ZUBIŃSKI, Tadeusz (2014). *General Franco. Biografia niepoprawna politycznie*. Warszawa: Fronda.

Agata Zep – doktorantka, absolwentka filologii hiszpańskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim, Interesuje się tematyką żydów sefardyjskich, pogłębiając wiedzę na ten temat w ramach studiów doktorskich.

Łukasz Burkiewicz

Jesuit University Ignatianum in Krakow
lukasz.burkiewicz@ignatianum.edu.pl

An outline of Latin culture in Cyprus in the period of Franko-Venetian dominance on the island (1191-1571)

SUMMARY

After the division of the Roman Empire into eastern and a western halves, Cyprus came under the rule of the Eastern Roman Empire. From the 7th century Arabs, in their strategy of encircling the Byzantine Empire, started invading Cyprus, until Emperor Nikephoros II Phokas reconquered Cyprus for the Byzantium (964-965). In 1191 it was conquered by Richard the Lionheart, who then sold Cyprus to the Knights Templar, who after a short time sold it to Guy de Lusignan, the ruler of the Kingdom of Jerusalem. In 1192 Lusignan established the Kingdom of Cyprus and his family reigned there till 1489 and later the island was in the Venetian hands (to 1571). Latin was to be an official language, but it was soon replaced by French, while Greek became its second language. The Latin Church established itself in the island and installed Latin Archbishops who had supremacy over the Greek orthodox bishops and built numerous monasteries and churches. Despite several centuries of domination of Latin culture and hierarchy it was able to convert to Catholicism only a few Cypriots.

KEYWORDS: Lusignan dynasty, Latin Cyprus, Levant, crusades, Franks

STRESZCZENIE

Zarys kultury łacińskiej na Cyprze w okresie frankijsko-weneckiej dominacji na wyspie (1191-1571)

Cypr, stanowiący część Cesarstwa Bizantyńskiego, został podbity w maju 1191 r. przez udającego się z krucjatą do Ziemi Świętej króla Anglii Ryszarda Lwie Serce. Dzięki temu krzyżowcy uzyskali kontrolę nad istotnym strategicznie punktem w lewantyńskiej części Morza Śródziemnego. Krzyżowcy, którzy dotarli na wyspę razem z władcą Anglii, przynieśli tradycje i zwyczaje łacińskie, które stały w obliczu ugruntowanej w poprzednich stuleciach, poprzez język grecki oraz wyznanie prawosławne, kultury greckiej. Latynizacja Cypru i jego społeczeństwa miała być elementem wspierającym legitymizację panowania Łacinników, którzy zastąpili bizantyńską administrację funkcjonującą na wyspie od kilku wieków.

SŁOWA KLUCZOWE: dynastia Lusignan, łaciński Cypr, Lewant, krucjaty, Frankowie

An outline of Latin culture in Cyprus in the period
of Franko-Venetian dominance on the island
(1191-1571)

At the beginning of the 12th century Cyprus was a part of the Byzantine Empire. However, it changed in May 1191 when King of England, Richard the Lionheart, conquered the island on his way to the Holy Land during the Third Crusade.¹ His conquest gave the crusaders full control over this strategically important point in the Levantine part of the Mediterranean Sea.² The crusaders who accompanied the English King introduced Latin customs and traditions to the island, on which Greek culture flourished, as it was well-established in the previous centuries through the

1 G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. 1, Cambridge 1948, pp. 318-320.

2 The position and international role of Cyprus in the Middle Ages are discussed in, among others, Ł. Burkiewicz, *Królestwo Cypru jako obiekt zainteresowań państw śródziemnomorskich w latach 1192-1489. Próba zarysowania problemu*, "Prace Historyczne Uniwersytetu Jagiellońskiego", vol. 137 (2010), pp. 27-42.

Greek language and the Greek Orthodox church.³ Latinization of Cyprus and its inhabitants was to support legitimacy of the rule of Latinists, who replaced the Byzantine administration operating on the island for several centuries.⁴

After 1191 Greeks who lived in Cyprus called the new ruling class Φράγκοι, meaning the Franks, which was the name commonly used in the Levant with reference to crusaders.⁵ Frankish nobility and knights did not differ from the indigenous inhabitants of the island with reference to race, but the dividing line went through the area of religion and culture.⁶ It is assumed that the Frankish rule in Cyprus – first the English, then the Templars (1191-1192), and next the Lusignan dynasty (1192-1474) and the Venetians (1474-1571) – was the period of fighting between the Roman and Greek Churches, between the Latin hierarchy and believers and the hierarchy and believers of the Greek Orthodox Church.⁷ A traditional point of view is similar: according to it, the Franks stole the property of the Greek Church, forcefully Latinized the island and bullied the Greek priests into submission and obedience, at the same time persecuting the local inhabitants for their attachment to traditional beliefs and rituals.⁸

The exact date marking the beginnings of the first cultures in Cyprus is still debated.⁹ Until recently, on the basis of the archaeological evidence from excavations in Choirokoitia, it was thought that the first humans settled in Cyprus relatively late, around 6500-8000 years ago, although nucleated settlements on the coast of Anatolia and Syria had appeared much earlier. However, the latest discoveries on the Akrotiri Peninsula provide evidence for a much earlier presence of humans on the island, dating back to about 10 500 years ago.¹⁰ The origins of the first inhabitants of the island

---

3 L. Steele, *Cyprus before History. From the Earliest Settlers to the End of the Bronze Age*, London 2004, pp. 190-191; M. Misztal, *Historia Cypru*, Kraków 2013, pp. 28-30.

4 Ł. Burkiewicz, *Sztuka dla wychowania. Architektura gotycka w średniowiecznym Cyprze jako element latinizacji*, "Cywilizacja", no 46 (2013), pp. 175-181.

5 M. Balard, *Łaciński Wschód XI-XV wiek*, Kraków 2010, p. 15; P.W. Edbury, *Franks*, in: *Cyprus. Society and Culture 1191-1374*, eds. A. Nicolaou-Konnari, Ch. Schabel, Leiden 2005, p. 63.

6 M. Misztal, *Historia Cypru*, p. 254.

7 Ch. Schabel, *Religion*, in: *Cyprus. Society and Culture 1191-1374*, eds. A. Nicolaou-Konnari, Ch. Schabel, Leiden 2005, pp. 158-159, 184; idem, *The Status of Greek Clergy in Early Frankish Cyprus*, in: "Sweet Land..." *Lectures on the History and Culture of Cyprus*, eds. J. Chrysostomides, C. Dendrinos, Camberley 2006, pp. 168-172.

8 M. Misztal, *Historia Cypru*, p. 255.

9 Ibidem, p. 25; see the article in print: Ł. Burkiewicz, *Kilka uwag do dyskusji nad przyszłością kultury cypryjskiej*, in: *Infiltracja kultur w dobie postępującej globalizacji*, red. A. Jagiełłowicz, A. Drohomirecki, Wrocław 2016, pp. 69-83.

10 A. Ammerman, J.S. Nollet, *New Light on Aetokremnos*, "World Archaeology", vol. 37 (2005), pp. 533-534.

are a significant element of a long-standing discussion on this topic, which is a vital element of the political discourse regarding the island's identity. The proponents of one of the theories claim that the first settlers came to Cyprus from the Balkans, which points at their relations with Greeks, while a different theory states that they came directly from Anatolia, the cradle of contemporary Turks.¹¹ However, the first Cypriot civilization was created by Eteocyprits¹² and did not reveal considerable foreign influences and interferences.¹³ In the middle of the 15th century BC they were pushed out by a Greek people, called the Achaeans, who dominated the area of the Aegean Sea, reaching also Cyprus.¹⁴ The Achaeans changed the ethnic patterns on the island by introducing a new language and culture and distancing Cyprus from the East and directing it to the West. Although Cyprus is located on the crossroads of various cultures and religions and – due to its turbulent history – has no homogeneous cultural heritage, its longest lasting cultural legacy is connected with the Greeks, who began colonizing the island about 1400 BC. This legacy was strengthened by the widespread use of the Greek language and the popularity of the Greek Orthodox religion.¹⁵

After the collapse of the Roman Empire, Cyprus remained under Constantinople's control. In subsequent years, the island moved from hands to hands (it suffered frequent raids led by the Muslims), nevertheless, Greek culture was prominent there all the time.¹⁶ The long periods of fights over the island ended when Emperor Nikephoros II Phokas conquered it in 964-965.¹⁷ As it was already mentioned above, at the beginning of May

11 H.D. Purcell, *Cyprus*, New York 1969, pp. 74-75; V. Karageorghis, *Cyprus: from the Stone Age to the Romans*, London 1982, pp. 23-26; E.J. Peltenburg, *Conclusions: Mylouthkia I and the Early Colonists of Cyprus*, in: *The Colonisation and Settlement of Cyprus. Investigations at Kissonerga-Mylouthkia, 1976-1996*, ed. E.J. Peltenburg, Savedalen 2003, pp. 83-103.

12 The term *eteocypriot* was coined by German Orientalist J. Friedrich (1893-1972) in 1932 in order to name the language of the earliest inhabitants of the island. With time it was used as a name of the first inhabitants of Cyprus. See A.T. Reyes, *Archaic Cyprus. A Study of the Textual and Archaeological Evidence*, Oxford 1994, p. 18.

13 F.-G. Maier, *Cyprus from Earliest Times to the Present Day*, Ann Arbor 1968, pp. 27-29; M. Given, *Inventing the Eteocyprits: Imperialist Archaeology and the Manipulation of Ethnic Identity*, "Journal of Mediterranean Archaeology", vol. 11, no. 1 (1998), pp. 3-29.

14 K. Nicolaou, *The First Mycenaean in Cyprus*, in: *The Mycenaean in the Eastern Mediterranean*, ed. V. Karageorghis, Acts of the International Symposium, Nicosia 1973, pp. 51-61.

15 L. Steele, *Cyprus before History*, pp. 190-191; Ł. Burkiewicz, *Kilka uwag o przyszłości zarządzania kulturą w kontekście Prezydencji Republiki Cypru w Radzie Unii Europejskiej (VII-XII 2012)*, "Perspektywy kultury", no. 9 (2013), p. 92; M. Misztal, *Historia Cypru*, pp. 28-30.

16 J. Raszewski, *Cypr w okresie bizantyńskim (330-1191)*, in: *Cypr: dzieje, literatura, kultura*, ed. M. Borowska, P. Kordos, D. Maliszewski, vol. 1, Warszawa 2014, pp. 227-242.

17 D.M. Metcalf, *Byzantine Cyprus, 491-1191*, Nicosia 2009, pp. 31-49.

1191 the fleet of Richard the Lionheart heading towards the Holy Land landed in Cyprus and conquered the island during only three weeks.¹⁸ At that time Cyprus was ruled by a Byzantine usurper Isaac Komnenos, who did not recognize the authority of Constantinople. Richard the Lionheart first presented Cyprus to Knights Templars, and next, as they were unable to maintain full control over the island,¹⁹ it was sold to Guy of Lusignan, King of Jerusalem, who had earlier lost his possessions in the Holy Land. He became the first King of Cyprus from the Lusignan dynasty.²⁰

Polish authors became interested in the Cypriot culture from the Frankish period only recently, and the names that should be mentioned here include: M. Misztal,²¹ J. Hauziński,²² M. Dąbrowska²³ and Ł. Burkiewicz.²⁴ Various aspects of Medieval Cyprus were also analysed before by

-
- 18 G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. 1, pp. 318-320; Ł. Burkiewicz, *Na styku chrześcijaństwa i islamu. Krucjaty i Cypr w latach 1191-1291*, Kraków 2008, pp. 29-34; R. Pernoud, *Ryszard Łwie Serce*, Warszawa 1994, pp. 105-109.
- 19 J. Richard, *Les révoltes chypriotes de 1191-1192 et les inféodations de Guy de Lusignan*, in: *Montjoie. Studies in crusade history in honour of Hans Eberhard Mayer*, eds. B.Z. Kedar, J. Riley-Smith, R. Hiestand, Aldershot 1997, pp. 123-128.
- 20 See e.g. Ł. Burkiewicz, *Cypr pod panowaniem dynastii Lusignanów i Republiki Wenecji (1192-1571)* in: *Cypr: dzieje, literatura, kultura*, vol. 1, pp. 243-264.
- 21 M. Misztal, *Historia Cypru*, (Chapter 7).
- 22 J. Hauziński, *Cypr*, in: *Encyklopedia Historyczna Świata*, ed. M.M. Dziekan, vol. 10, Kraków 2002, pp. 169-175; there is also literature discussing Cyprus in the Middle Ages in the context of Frederick II of Hohenstauf's politics towards the east: idem, *Polityka orientalna Fryderyka II Hohenstaufa*, Poznań 1978; idem, *Imperator "końca świata": Fryderyk II Hohenstauf (1194-1250)*, Gdańsk 2000. M. Głodek's work devoted to Philippe de Mézières and the politics of the King of Cyprus Peter I of Lusignan should also be mentioned here: M. Głodek, *Utopia Europy zjednoczonej. Życie i idee Filipa de Mézières (1327-1405)*, Słupsk 1997.
- 23 M. Dąbrowska, *Peter of Cyprus and Casimir the Great in Cracow*, "Byzantiaka", vol. 14 (1994), pp. 257-267.
- 24 Ł. Burkiewicz, *Na styku chrześcijaństwa i islamu*; idem, *Polityczna rola Królestwa Cypru w czternastym wieku*, Kraków 2013; and over a dozen articles, apart from the ones listed in footnotes, including: idem, *Polityka Wschodnia Fryderyka II Hohenstaufa ze szczególnym uwzględnieniem jego stosunku do Królestwa Cypru (w świetle kroniki Filipa z Novary)*, "Prace Historyczne Uniwersytetu Jagiellońskiego", no. 133 (2006), pp. 7-29; idem, *Podróż króla Cypru Piotra I z Lusignan po Europie w latach 1362-1365 i jego plany krucjatowe*, „Studia Historyczne”, vol. 50, no. 197 (2007), pp. 3-29; idem, *The Cypriot Jews under the Venetian Rule (1489-1571)*, "Scripta Judaica Cracoviensia", vol. 6 (2008), pp. 49-61; idem, *Two Cypriot royal missions to Poland in 1364 and 1432*, "Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών (Eperitis tis Kypriakis Etaireias Istorikon Spoudon – The Cyprus Historical Society)", vol. 9 (2010), pp. 21-40; idem, *Polityka egipskiego sultanatu mameluków wobec łacińskiego Królestwa Cypru w XV wieku*, "Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego – Nauki Społeczne", no. 2/1 (2011), pp. 7-22 [next reprinted in: Ł. Burkiewicz, *Polityka egipskiego sultanatu mameluków wobec łacińskiego Królestwa Cypru w XV wieku*, "Studia Bliskowschodnie", no. 1/5 (2011), pp. 97-109]; idem, *A Cypriot royal mission to the Kingdom of Poland in 1432*, "Crusades", vol. 10

H. Pachoński²⁵ and R. Grodecki.²⁶ In 2010 the Faculty for Interdisciplinary Studies “Artes Liberales” at the University of Warsaw launched a research project entitled “Cyprus – history, literature, culture” (*Cypr – dzieje, literatura, kultura*), and its tangible outcome is a two-volume publication edited by M. Borowska, P. Kordos and D. Maliszewski.²⁷

At the end of 12th century, that is in the period when the first crusaders headed towards the Holy Land, the Greek Church in the Levant was the richest and the best organized of all Christian churches there.²⁸ Its position in Cyprus at the time when King of England and his crusaders landed there in May 1191 was also very strong, and the Greek Church maintained its dominating position on the island also later, when it was ruled by the Templars and Guy of Lusignan and his successors and their introduction of Latin structures.

When Guy began his reign in Cyprus, he did not accept the crown, but only used the title *Cipri Dominus*, as a way of paying homage to the King of England from whom he bought the island.²⁹ In order to strengthen his position and counter the strong position of Greek Cypriots, he brought to the island about 300 knights and 200 servants, coming mostly from his home region Poitou, and 2500 poor Frankish burghers and peasants.³⁰ In return for the military service, they were enfeoffed with the lands and settled in castles, towns and bigger villages.³¹ Guy’s death in April 1194 put a stop to his attempts to build a Latin country on the island.³²

Guy was succeeded by his brother Aimery, who strengthened the position of the Lusignan dynasty in Cyprus by obtaining the crown and

(2011), pp. 103-112; idem, *Σχέσεις Κύπρου-Πολωνίας κατά το Μεσαίωνα και την Αναγέννηση (1Δ’ – 1ΣΤ’ αι.)*, in: *Πολωνία-Κύπρος: Από τη χώρα του Σοπέν στο νησί της Αφροδίτης. Σχέσεις ιστορίας και πολιτισμού*, eds. G. Georgis, G. Kazamias, Nicosia 2011, pp. 18-47.

25 H. Pachoński, *Dwa zjazdy krakowskie za Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1914, pp. 1-21.

26 R. Grodecki, *Kongres krakowski w r. 1364*, Kraków 1995.

27 *Cypr: dzieje, literatura, kultura*, eds. M. Borowska, P. Kordos, D. Maliszewski, two volumes, Warszawa 2014.

28 M. Balard, Łaciński Wschód XI-XV wiek, p. 125; Ł. Burkiewicz, *Polityczna rola Królestwa Cypru*, p. 82.

29 W.H. Rudt de Collenberg, *Les Lusignans de Chypre*, „Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών”, vol. 10 (1980), p. 93; P.W. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374*, Cambridge-New York-Port Chester-Melbourne-Sydney 1991, p. 29.

30 P.W. Edbury, *The Kingdom of Cyprus*, pp. 16-18; idem, *Le régime des Lusignans en Chypre et la population locale*, in: *Coloniser au Moyen Age*, eds. A. Ducellier, M. Balard, Paris 1995, pp. 355-356.

31 L. de Mas Latrie, *Histoire de l’Île de Chypre sous le règne de la Maison de Lusignan*, vol. 2, Paris 1852-1861, p. 8.

32 *L’Etoile de Eracles empereur et la conquête de la Terre d’Outre mer*, in: *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*, Paris 1859, p. 208.

building the structures of the Latin Church on the island.³³ In 1196 he turned to Pope Celestine III and asked for help in ‘returning heretical Greeks to the true faith’.³⁴ As a result of his efforts, Pope issued a bull regulating such issues connected with the Latin Church in Cyprus as buying land belonging to the Church, buying land without papal consents, and a ban on holding offices by priests. As a result, next year the foundations of the Latin Church in Cyprus were laid.³⁵

The Roman Catholic archdiocese in Nicosia covered the area of former dioceses of Tremithus, Kition, Lapithos, Kyrenia, Chytri, Soloi and Tamassos. Additionally, Latin bishoprics were created in Limassol, Paphos and Famagusta.³⁶ Archdeacon Alan of Lydda, one of Pope Celestine III’s envoys, became the first Archbishop of Nicosia, and another papal official, Lataki, about whom not much is known, became the first bishop of Paphos.³⁷ Soon after introducing the Catholic Church to the island, various Orders, both military and non-military, came to Cyprus in response to Pope’s call to protect the island.³⁸ Aimery also obtained the permission for his coronation from the Holy Roman Emperor of the Hohenstaufen dynasty, Henry VI. In September 1197 Aimery was crowned king in Nicosia in the presence of Frederick II’s chancellor, Conrad of Querfurt, Bishop of Hildesheim, to whom he paid homage.³⁹

Establishing the Latin Catholic Church on the island led to the situation in which Greek Cypriots could no longer turn to their traditional

33 *Chronique de l’île de Chypre par Florio Bustron*, in: *Mélanges historiques*, vol. 5, Paris 1886, p. 54; J. Richard, *The Latin Kingdom of Jerusalem*, Amsterdam 1979, p. 204; P.W. Edbury, *The Kingdom of Cyprus*, p. 31.

34 L. Machairas [Macheras], *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled “Chronicle”*, ed. and trans. by R.M. Dawkins, vol. 1, Oxford 1932, § 28; M. Misztal, *Historia Cypru*, p. 255.

35 L. de Mas Latrie, *Histoire*, vol. 1, p. 124, vol. 3, pp. 601-605; G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. 2, p. 48; N. Coureas, *The Place to be: Cyprus as a Place of Settlement and Refuge*, “Κυπριακά Σπουδαία”, vol. 66 (2002), p. 127.

36 J.L. La Monte, *A Register of the Cartulary of the Cathedral of Santa Sophia of Nicosia*, “Byzantion”, Bd. 5 (1929-1930), pp. 441-522; N. Coureas, *The Place to be*, p. 127; Ł. Burkiewicz, *Na styku chrześcijaństwa i islamu*, p. 50.

37 J. Hackett, *History of the Orthodox Church in Cyprus*, London 1901, pp. 470-471; P.W. Edbury, *The Kingdom of Cyprus*, p. 29; idem, *Latin Diocese and Peristerona: A Contribution to the topography of Lusignan Cyprus*, “Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών”, vol. 8 (1975-1977), p. 45.

38 A. Forey, *The Military Order of St Thomas of Acre*, “English Historical Review”, vol. 92 (1977), pp. 481-503; N. Coureas, *The Latin Church in Cyprus, 1195-1312*, Aldershot 1997, pp. 173-180, 187-222; W. Hubatsch, *Der Deutsche Orden und der Reichslenschaft über Cypern*, “Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse”, Bd. 8 (1955), pp. 245-306; Ł. Burkiewicz, *Templariusze i ich wpływ na politykę wewnętrzną Królestwa Cypru w przededniu hasaty zakonu*, “Studia Historyczne”, vol. 52, no. 205 (2009), p. 3 et seq.

39 L. de Mas Latrie, *Histoire de l’Île de Chypre*, vol. 1, pp. 127-128, vol. 2, p. 11, 31.

leaders i.e. the Greek Church hierarchs.⁴⁰ Thus, it was natural for the local inhabitants of the island to rebel: the first rebellion took place in April 1192 and was directed against the Templars,⁴¹ and another was led in 1198 by Cannaqui against the Lusignans.⁴²

After the Franks conquered Constantinople in 1204, the conflict between the Latin and Greek Churches became more intense. From the beginning the Frankish rule was accused of appropriating the property and income of the Greek Church, including the tithe, but, as M. Myształ observed, it was not the case, as the tithe was introduced by the Latin administration in Cyprus, and the local Greek Church had not known this kind of tax before. Moreover, according to the latest research, takeover of the Greek Church property did not happen on a mass scale, at least not at the beginning of the Frankish rule in Cyprus, when Orthodox churches and monasteries still functioned.⁴³ The structures of the Roman Church were built within the property which had belonged to the Byzantine administration, local nobility or Franks living on the island, especially the Venetians, who had had their own churches e.g. in Paphos and Nicosia already before Richard the Lionheart came to Cyprus.⁴⁴ Additionally, certain negative events also contributed to a negative view on the relations between Latin and Greek inhabitants of the island. One of them was the death of thirteen Greek monks described in “The Thirteen Saints and Fathers who were killed through burning by the Latins on the island of Cyprus in the year 1231” (Μαρτύριον Κυπρίων).⁴⁵ The Franks accused them of heresy, and the direct reason of their martyrdom was the conflict over the kind of bread that should be used for communion: unleavened bread in the Franks’ opinion or bread made with yeast in the Greeks’ opinion.⁴⁶

40 M. Myształ, *Historia Cypru*, p. 256.

41 *Chronique d'Amadi [Cronaca di Francesco Amadi]*, in: *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi*, publiées par M. Réne de Mas Latrie, vol. 1, Paris 1891-1893, pp. 83-84; *Chronique de l'île de Chypre par Florio Bustron*, p. 50; P. W. Edbury, *The Templars in Cyprus*, in: *The Military Orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick*, ed. M. Barber, Aldershot 1994, pp. 189-190.

42 D. Alastos, *Cyprus in History: A Survey of 5,000 Years*, Nicosia 1955, pp. 168-169; L. de Mas Latrie, *Histoire de l'Île de Chypre*, vol. 1, pp. 140-141; A. Nicolaou-Konnari, *Greeks*, in: *Cyprus. Society and Culture 1191-1374*, eds. A. Nicolaou-Konnari, Ch. Schabel, Leiden 2005, pp. 19-20.

43 M. Myształ, *Historia Cypru*, p. 258.

44 T. Papacostas, *Secular Landholding and Venetians in 12th-Century Cyprus*, “Byzantinische Zeitschrift”, Bd. 92 (1999), pp. 479-501.

45 See e.g. A.D. Beihammer, Ch. Schabel, *Two Small Texts on the Wider Context of the Martyrdom of the Thirteen Monks of Kantara In Cyprus 1231*, in: *POLYPTYCHON/ΠΟΛΥΠΤΥΧΟΝ: Homenaje a Ioannis Hassiotis*, eds. E. Motos Guirao, M. Morfakidis Filactós, Granada 2008, pp. 69-82.

46 M. Myształ, *Historia Cypru*, p. 261.

From the historical perspective, the most important document connected with the status of the Latin church is so called *Bulla Cypria* from 1260 issued by Pope Innocent IV. It subordinated the Greek bishops to their Latin counterparts and limited the number of the Orthodox bishops to four.⁴⁷ *Bulla Cypria* also stated that all tithes (from the Orthodox and the Franks) were to be paid to the Latin clergy.⁴⁸

In spite of its dynamic development in the first decades of the Frankish rule in Cyprus, the Latin Church there faced certain problems. One of them was connected with long absences of the most important figures in the Church hierarchy. The Latin Church availed itself of clergy from Europe: Italy, France and even Portugal, which was a home country of Bartholomew of Braganza, Bishop of Limassol.⁴⁹ According to G. Hill, in the period between 1291 and 1360 (69 years) Archbishops of Cyprus resided outside Cyprus for 36 years.⁵⁰ The clergy, devoid of bishops' control and left to themselves on a remote island, behaved in an inappropriate way: lasciviousness, outrageous behaviour and attire, ignorance, drunkenness, gambling, and sexual crimes were not uncommon among them.⁵¹ There were priests who served both in the Latin and Greek Churches, e.g. the church of St. John Lampadistis in Kalopanagiotis had a Latin chapel and a Greek church under the same roof, without any partition between them.⁵² A characteristic feature of the late period of the Lusignan rule were frequent liturgies and processions in which both the Greek and Latin clergy participated side by side.⁵³ It happened e.g. during the Turkish siege of Famagusta in June 1571 when the procession headed by Greek and Latin

47 Ch. Schabel, *The Greek Bishops of Cyprus, 1260-1340, and the Synodiakon Kyprion*, „Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών”, vol. 64-65 (2000-2001), p. 217; idem, *The Status of the Greek Clergy*, p. 167, 177; J. Richard, *À propos la Bulla Cypria de 1260*, “Byzantinische Forschungen”, Bd. 5 (1977), pp. 73-93; H.J. Magoulias, *A Study in Roman Catholic and Greek Orthodox Relations on the Island of Cyprus between the Years A.D. 1196 and 1360*, “Greek Orthodox Theological Review”, vol. 10 (1964), pp. 75-106.

48 N. Coureas, *The Latin Church in Cyprus*, pp. 297-306; J. Hackett, *History of the Orthodox Church*, pp. 114-123; Ch. Schabel, *Religion*, pp. 201-212.

49 N. Coureas, *The Place to be*, p. 128.

50 G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. 3, p. 1079, 1096.

51 N. Coureas, *The Latin Church in Cyprus, 1195-1312*, pp. 111-117.

52 Feliks Faber (1483), Jacques le Saige (1518), in: *Excerpta Cypria: Materials for a history of Cyprus*, tr. and transcribed, with an appendix on the bibliography of Cyprus by C.D. Cobham, Cambridge 1908, pp. 40-41, 60.

53 Steffano Lusignano, *Chorografia et breve Historia Universale dell'Isola di Cipro Principiando al Tempo di Noè per in fino al 1572 per il R. P. Lettore Fr. Steffano Lusignano di Cipro dell'Ordine de Predicatori*, Bologna 1573, in: *Chorography and Brief General History of the Island of Cyprus (A.D. 1573)*, transl. O. Pelosi, in: *Sources for the History of Cyprus*, eds. P. Wallace, A.G. Orphanides, vol. 10, Altamont 2001, §179.

bishops carrying the figure of crucified Christ⁵⁴ walked through the town. In the 16th century the Greek Church, even though it had a lower revenue than the Latin Church, systematically increased its influences in various areas of life on the island. It happened more than once that, due to the lack of priests who could say the mass in the Latin order, it was said by Greek priests.⁵⁵

The discussion of the development of the Latin culture in Cyprus in the Middle Ages must include the topic of Gothic architecture.⁵⁶ Undoubtedly, its finest example was the Cathedral of Saint Sophia in Nicosia, whose construction began at the turn of the 12th and 13th centuries. It was designed and built in the style dominating in Île-de-France. Although today the part of Nicosia with the cathedral belongs to the Turks, and it has been converted into a mosque, it is still the best preserved example of new Gothic style in the Levant, initiated by the French kings from the Lusignan dynasty. Archbishop Eustorge de Montaigu greatly contributed to the extension of the cathedral: thanks to his efforts, it was expanded to such a state that it could become a place of royal crowning ceremonies.⁵⁷ Over the centuries the Cathedral of Saint Sophia served various functions: it was the archbishops' palace, a school and a cemetery.⁵⁸ Above all, however, it was a place where the Lusignans received the crown of Cyprus and later also of Jerusalem and Armenia. The trial of Cypriot Templars which took place in 1310 was also held in the Cathedral.⁵⁹

The Cathedral of St. Nicholas, the second most important Catholic Church in Cyprus, was built in Famagusta. It was inspired by the French Cathedral in Reims, and its construction was begun around 1300, with the money donated by a rich noble lady from Cyprus, Isabella of Antioch. With time, after the collapse of Frankish countries in Syria and Palestine,

54 Ibidem, §179.

55 L. de Mas Latrie, *Histoire de l'Île de Chypre*, vol. 3, pp. 542-544.

56 N. Coldstream, *Gothic Architecture in the Lusignan Kingdom*, in: *Byzantine Medieval Cyprus*, eds. D. Papanikola-Bakirtzis, M. Iacovou, Nicosia 1998, pp. 51-61.

57 C. Enlart, *L'art gothique et la Renaissance en Chypre*, vol. 1, Paris 1899, pp. 70-85; T.S.R. Boase, *The Arts in Cyprus. Ecclesiastical Art*, in: *A History of the Crusades*, general editor K.M. Setton, vol. 4: *The art and architecture of the Crusader state*, ed. H.W. Hazard, Madison 1977, pp. 166-168; M. Balard, *Laciński Wschód*, pp. 191-192; G. Jeffrey, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia 1918, p. 64-80; N. Coldstream, *Gothic Architecture in the Lusignan Kingdom*, p. 53-55; J.M. Andrews, *Santa Sophia in Nicosia: The Sculpture of the Western Portals and Its Reception*, "Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies", vol. 30, no. 1 (1999), pp. 63-90.

58 G. Grivaud, Ch. Schabel, *La ville de Nicosie*, in: *L'art gothique en Chypre*, eds. J.-B. de Vaire, P. Plagnieux, Paris 2006, p. 104.

59 A. Gilmour-Bryson, *The Trial of the Templars in Cyprus*, Leiden-Boston-Köln 1998, p. 44.

this town became the place where the Cypriot rulers were crowned Kings of Jerusalem.⁶⁰

Bellapais Abbey, near Kyrenia is an example of a typical Gothic building representing the Lusignan style. It was founded by Canons Regular, who adopted the Premonstratensians' (the Norbertines') rule and came to the island soon after it was taken over by the Franks. The monastery they built was consecrated as the Abbey of St. Mary of the Mountain and soon gained the name of the Abbey of the Peace (in French "Abbaye de la paix"). With time the name was transformed into Bellapais. In the middle of the 13th century the monks from Bellapais adopted the Rule of St. Augustine, and the Relic of the True Cross they had been offered attracted masses of pilgrims, which contributed to the wealth of the Abbey.⁶¹

The Franks did not forget about extending the system of fortresses and fortifications around the biggest towns on the island. By the time they came to Cyprus, the following castles had been built there in the Byzantine period: Saint Hilarion Castle, called Didymi (the Twins) by the Greeks and Dieu d'Amour (the God of Love) by the Lusignans, and fortresses Buffavento and Kantara.⁶² These three castles, Buffavento, Saint Hilarion and Kantara, were renovated and extended by the Lusignans, but dismantled by the Venetians, who saw no need to maintain them and treated them as potential rebels' place of residence. Instead, they turned a port town of Kyrenia into a fortress and built walls around Nicosia and Famagusta.⁶³

An example of a smaller stronghold is a castle in the village of Kolossi, near Limassol, built by the Hospitallers, which became their main quarters on the island.⁶⁴ The knights owned the largest sugar cane plantations in this region, and even today their sugar refinery in Kolossi can be visited and its press with the wheel powered by water transported to the lock through the special aqueduct can be admired.⁶⁵

60 T.S.R. Boase, *The Arts in Cyprus*, p. 172.

61 C. Enlart, *L'Art gothique*, pp. 209-220; G. Jeffrey, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, pp. 323-334, 482-488.

62 L. Burkiewicz, *Polityczna rola Królestwa Cypru*, p. 61; C. Enlart, *L'Art gothique*, pp. 428-436; D.M. Metcalf, *Byzantine Cyprus*, pp. 535-537.

63 N. Coldstream, M. Iacovou, *Venetian Fortifications*, in: *Byzantine Medieval Cyprus*, pp. 175-184.

64 E. Aristidou, *Kolossi Castle through the Centuries*, Nicosia 1983; see e.g.; L. Burkiewicz, *The Hospitallers and their sugar refinery in Kolossi in the context of cane sugar processing in Cyprus (13th-15th centuries)*, in: *Sacrum w mieście – średniowiecze i wczesna epoka nowożytna. Wymiar religijny, kulturalny i społeczny*, eds. D. Quirini-Popławska, L. Burkiewicz, Kraków 2016, pp. 111-130.

65 L. de Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, pp. 455-457; M.-L. von Wartburg, *Production du Sucre de Canne à Chypre: un Chapitre de Technologie médiévale*, in: *Coloniser au Moyen Age*, eds. M. Balard, A. Ducellier, Paris 1995, p. 126; G. Grivaud, *Peut-on parler d'une politique*

Latin and Greek art in Cyprus blended together. For example, thanks to Italian influences, the Cypriot paintings display proper perspective and the right body proportions.⁶⁶ Generally, however, Byzantine architecture in the Frankish period did not develop as quickly as in the previous centuries, and there were several reasons for this slowdown. Firstly, at the beginning of the rule of the Lusignan dynasty adorning the walls of religious buildings was done in secret, because, officially, the Orthodox religion was forbidden.⁶⁷ Secondly, the outflux of wealthy Greek inhabitants of the island contributed to the situation in which the Greek Church lost the financial support provided by rich aristocrats. This very factor, and not taking over the property by Latinists, frequently mentioned in literature and tradition, and not mass Latinization of everyday life, which in fact did not take place, was the greatest problem for the Greek culture and the Greek Church in Cyprus.⁶⁸ Moreover, the Cypriot rulers who were Catholics defended the Greek Church because they were aware that, on the one hand, it would strengthen the loyalty of their Greek subjects, and, on the other hand, it would counter the increasing political influence of the hierarchs of the Catholic Church.⁶⁹

When Richard the Lionheart conquered the island, Latin was not in use there. This language, once an official language of the Empire's administration, was replaced by Greek in Byzantium in the 7th century and soon became obsolete.⁷⁰ During the Lusignans' rule, French became the language of high administration, as the royal court was, of course, French, just as the ruling dynasty was.⁷¹ However, Greek remained the language commonly used in everyday life, while in trade, mainly in port towns, people communicated in French, Italian and Arab. Latin was used for writing trade contracts.⁷² With time Cypriot elites became bilingual and started communicating both in French and Greek; some feudal lords who came to Cyprus from the Holy Land even knew Arab. Knowing Greek and Arab was useful, as they were the languages of trade used in everyday life. By

économique des Lusignan?, in: Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου [Actes du troisième congrès international des études chypriotes], ed. A. Papageorgiou, vol. 2, Nicosie 2001, p. 363.

66 A. Stylianou, J.A. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus: Treasures of Bizantyne Art*, Nicosia 1997, pp. 90-106, 186-188.

67 M. Misztal, *Historia Cypru*, p. 290.

68 N. Coureas, *The Latin Church in Cyprus*, pp. 185-188; Ch. Schabel, *The Status of the Greek Clergy*, pp. 168-173.

69 M. Misztal, *Historia Cypru*, p. 254 et seq.

70 Ibidem, p. 144.

71 G. Grivaud, *Literature*, in: *Cyprus. Society and Culture*, pp. 221-222.

72 Ibidem, p. 220.

incorporating elements of Arab, Greek, and other European languages, French spoken in Cyprus became a local lingua franca, and was no longer understood by the French from Europe.⁷³

Cypriot literature of the Latin period is represented by three genres: works written in French (Old French), chronicles written in the Cypriot dialect of Greek with Frankish and Italian influences, and Cypriot folk works written in the Cypriot dialect.⁷⁴

An example of works belonging to the first group is the chronicle entitled “Mémoires de Philippe de Novare” written in Old French by Philip of Novara.⁷⁵ The full text of the chronicle does not exist,⁷⁶ and today we know its content only because its fragments were rewritten in other Medieval chronicles, e.g. “Liber secretorum fidelium crucis.”⁷⁷ Philip came from Novara, a town in northern Italy. In Cyprus he offered his services to a Cypriot knight Peter Chappe, whom he accompanied at the Siege of Damietta in Egypt in 1218. Next he started working for John of Ibelin, a wealthy noble from the Holy Land. Around 1226 Philip settled in Cyprus, where he started a family.⁷⁸ For his services for the Ibelin family he was rewarded with lands in Cyprus and certain privileges, including the position of a judge in the High Court of Cyprus and an advisor of John of Ibelin, the regent for minor Henry of Lusignan.⁷⁹ His chronicle was the basis for other chroniclers and an important source of information about the events from the times of the Crusades.

Another important work from this period is the chronicle “Les Gestes des Chiprois” written by Gérard of Montreal⁸⁰ in French around 1325. It is a collection of chronicles presenting the history of the island from the

---

73 M. Dąbrowska, *Łacinniczki nad Bosforem. Małżeństwa bizantyjsko-łacinijskie w cesarskiej rodzinie Paleologów (XIII-XV w.)*, Łódź 1996, p. 79; M. Ballard, *Łacinijski Wschód*, p. 181; P.W. Edbury, *Frankš*, p. 64.

74 G. Grivaud, pp. 219–284.

75 See: Ł. Burkiewicz, *Polityka Wschodnia Fryderyka II Hohenstaufa*, pp. 12–13.

76 In 1913 a medieval historian Charles Kohler rewrote and published Philip of Novara’s memoirs in French; P. de Novare, *Mémoires 1218–1243*, édites par Ch. Kohler, Paris 1913. Later, American historians J.L. La Monte and M.J. Hubert also worked on this text: in 1936 they translated it into English and added historical comments; P. de Novare, *The Wars of Frederick II against the Ibelins in Syria and Cyprus*, translated, with notes and introduction by J.L. La Monte, with verse translation of the poems by M.J. Hubert, New York 1936.

77 *Liber secretorum fidelium crucis* autorstwa Marino Sanuto (Sanudo) is an Italian chronicle which includes certain information on Cyprus, It was written in the years 1307–1321.

78 P. de Novare, *The Wars of Frederick II*, pp. 8–9.

79 Ibidem, p. 10. Philip of Novara’s life and work were described in P.W. Edbury, *Phillip of Novara and the Livre de forme de plait*, in: *Praktika tou tritou diethnous kyprologikou sunedriou*, ed. A. Pappageorgiou, Nicosia 2001, pp. 555–569.

80 The original manuscript can be found in the National Library in Turin.

ancient times to 1309, which consists of three parts: “Chronique de Terre Sainte”, “Estoire de Philippe de Navarre” and “Chronique du Templier du Tyr”. The first⁸¹ is a series of short annals describing the events happening in the Holy Land between 1132 and 1218,⁸² the second⁸³ is an extended version of the chronicle written by Philip of Novara,⁸⁴ and the third describes the history of Cyprus and Syria between 1243 and 1309.⁸⁵ Only one manuscript of “Les Gestes des Chiprois” survived till today: the one rewritten in 1343 by John of Miège, who was a prisoner of Amaury de Mirmars, the Lord of the Kyrenia Castle. This manuscript was discovered in 1882 by M.C. Perrin in Piedmont in Italy, who made a copy and offered it to the French National Library.⁸⁶ This copy was the basis of G. Raynaud’s publication of “Les Gestes des Chiprois.”⁸⁷ Another edition of this source based on the same copy was published by count Louis de Mas Latrie, and it is a part of a monumental work “Recueil des Historiens des Croisades.”⁸⁸ So far “Les Gestes des Chiprois” has had several source editions and critical studies.⁸⁹

-
- 81 The first pages of “Chronique de Terre” are missing, but from the remaining ones we know that they contained information about the history of the world, from the moment of its creation.
- 82 P. de Novare, *The Wars of Frederick II*, p. 4.
- 83 Gérard of Montreal added certain verses from other sources (“Eracles, op. cit.” and “Annales de Terre Sainte”) to the original text written by Philip of Novara.
- 84 The chronicle of Philip of Novara was published by S. Melani, *Filippo di Novara. Guerra di Federico II in Oriente (1223-1242)*, Napoli 1994, by L. Minervini *Cronaca del Tempere di Tiro*, Napoli 2000, and as P. de Novare, *The Wars of Frederick II*.
- 85 Unfortunately, the last pages of this manuscript are missing. Probably Gérard of Montreal ended his chronicle in 1324, when King of Cyprus Henry II died. It can be deduced from the fact Florio Bustron based his *Chronique de Chypre* on *Les Gestes des Chiprois*, and divided it into several parts, the second of which ended in 1324.
- 86 L. Minervini, *Les Gestes des Chiprois et la tradition historiographique de l’Orient latin*, “Le Moyen Age”, vol. 110, no. 2 (2004), p. 315.
- 87 P. de Navarre, G. de Montréal, *Les Gestes des Chiprois. Recueil de chroniques françaises écrites en Orient aux XIIIe et XIVe siècles*, ed. G. Raynaud, Genève 1887.
- 88 *Recueil des historiens des croisades*, Paris 1841-1906 is a large collection of sources and includes five series: *Historiens occidentaux* (Western historians), vol. 1-5, *Historiens orientaux* (Eastern historians), vol. 1-5, *Historiens grecs* (Greek Eastern historians), vol. 1-2, *Documents arméniens* (Armenian documents), vol. 1-2; *Lois* (Laws), vol. 1-2. *Recueil des Historiens des Croisades* is the main collection of Latin, Greek, Arab, Old French and Armenian sources connected with the crusades, published in Paris in the 19th century.
- 89 M.L. Bulst, *Zur Geschichte der Ritterorden und des Königreichs Jerusalem im 13. Jahrhundert bis zur Schlacht bei La Forbie am 17. Okt. 1244*, “Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters”, Bd. 22 (1966), pp. 197-226; P. Richter, *Das Geschichtswerk des Philippe de Nevaire. Beiträge zur Historiographie in den Kreuzfahrerstaaten vornehmlich für die Geschichte Kaiser Friedrichs II*, “Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung”, Bd. 13 (1892), pp. 255-310; A. Rossebastiano-Bart, *Sul disperso ms. di Cérines delle Gestes des Chiprois ora Varia 433 della*

The second group comprises chronicles written by Leontios Machairas (Macheras) and Georgios Boustronios and the translation from French of “Assises de la Cour des Bourgeois.”⁹⁰ Machairas, who came from an affluent and influential Greek family, was born in Cyprus around 1380. Before he devoted himself to writing the history of the island, he held various positions in the Lusignan administration. His work “Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled ‘Chronicle’” presents the history of the island between the year 309, that is the year of a legendary visit of Saint Helen in Cyprus, and the year 1432.⁹¹ Machairas’s work was used as a model by another Cypriot Greek, Georgios Bustronios, the friend of King James II of Lusignan, who extended the chronicle till the year 1501.⁹² Both Machairas and Bustronios wrote their works in the Cypriot dialect interspersed with numerous French and Italian expressions. Machairas described this dialect using the following words:

When the Latin period commenced, people began to study French, and their Greek became barbaric and remains like this till today, when we write in both French and Greek [we do it] in a way that no one in the world is able to say what our language is like.⁹³

Three Frankish chroniclers should also be mentioned here, as they based their works on Greek chronicles: Francesco Amadi from Venice, Diomedes Strambaldi, a Cypriot of an Italian origin, and Florio Bustron, also a Cypriot of an Italian origin, who worked in the Venetian administration.

Biblioteca Reale di Torino, “Studi francesi”, vol. 67 (1972), pp. 76-79; G. Tyl-Labory, *Gestes des Chiprois, Dictionnaire des lettres françaises: le Moyen Âge*, eds. G. Hasenohr, M. Zink, Paris 1992, p. 532.

90 G. Grivaud, *Literature*, p. 253; S. Varella, *Language Contact and the Lexicon In the History of Cypriot Greek*, Bern 2006, pp. 49-75.

91 *Chronique de Chypre par Léonce Machéras*, traduction française par E. Miller et C. Sathas, Paris 1882; L. Machairas [Macheras], *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled “Chronicle”*, ed. and trans. by R.M. Dawkins, 2 vols., Oxford 1932. Its manuscripts can be found in the Bodleian Library of the University of Oxford, the National Library of St Marc’s in Venice and the National Library in Ravenna. The Oxford manuscript, written in Paphos in June 1555, was published by Constantine Sathas in 1873 in Venice. Interestingly, the manuscript in Ravenna has not been properly studied yet. The chronicle was published in English in 1932 by R.M. Dawkins.

92 George Boustronios, *A Narrative of the Chronicle of Cyprus, 1458-1489*, ed. N. Coureas with supplementary Greek texts of the fourteenth and fifteenth centuries transl. H. Pohlsander, Nicosia 2005; *The Chronicle of George Boustronios, 1456-1489*, ed. and transl. by R.M. Dawkins, Melbourne 1964.

93 L. Machairas, *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus*, vol. 1, §158; translation of the passage from Greek after: M. Misztal, *Historia Cypru*, p. 294.

Most probably Amadi, an academic and a bibliophile, somehow acquired a manuscript of an anonymous chronicle, which he later signed with his own name. “Cronaca di Francesco Amadi”, written before 1489 offers an account of the history of the island beginning with the rule of caliph Omar (Umar) (7th century) and ending in the year 1441.⁹⁴ Strambaldi’s chronicle reaches the year 1458,⁹⁵ while Bustron’s chronicle – 1489.⁹⁶ The first two chronicles were based on Machairas’s chronicle, and Bustron’s chronicle was based on Amadi’s and Boustronios’s works.

M. Misztal mentions – well-developed in this period – Cypriot folk art written in a local dialect of Greek, which also referred to culture created by the Franks.⁹⁷ A ballad “On Arodafnousa” (Η Αροδαφνούσα), which is believed to tell a literary story of the persecution of Joanna d’Aleman, the mistress of King Peter I of Lusignan, by Queen Eleonor,⁹⁸ is a good example of Cypriot folk art.

When in June 1489 the Venetians took Cyprus over from abdicating Queen Catherine Cornaro, the widow of James II of Lusignan,⁹⁹ they prepared detailed plans to strengthen the defensive capability of Cypriot towns by increasing their fortifications.¹⁰⁰ In July 1570 the Turkish troops of sultan Selim II landed in Cyprus and after a year of fighting conquered the whole island.¹⁰¹ This way Cyprus became a part of Turkey for the next 307 years – till 1878 – when the so called Cyprus Convention transferred the administration of the island to Great Britain.¹⁰²

94 *Chronique d’Amadi [Cronaca di Francesco Amadi]*; S. Béraud, *Francesco Amadi, Cronaca di Cipro*, Nicosia 1999.

95 *Cronica del Regno di Cypro di Diomede Strambaldi Ciprioto*, in: *Chroniques d’Amadi et de Strambaldi*, M. Réne de Mas Latrie, vol. 2, Paris 1891-1893.

96 *Chronique de l’île de Chypre par Florio Bustron*; Florio Bustron, *Historia overo Commentarii de Cipro*, introduzione di Gilles Grivaud, Nicosia 1998 (a reprint of the edition by M. Réne de Mas Latrie from 1886).

97 M. Misztal, *Historia Cypru*, p. 294.

98 M. Dąbrowska, *A Cypriot Story about Love and Hatred*, “Text Matters. A Journal of Literature, Theory and Culture”, vol. 4, no. 4 (2014), pp. 197-206; M. Pieris, *Cronaca e poesia popolare: Arodafnusa e Zuzana l’Aleman. Interrogativi e problemi*, in: *La presenza femminile nella letteratura neogreca*, Atti del VI Convegno di Studi Neogreci (Roma, 19-21 novembre 2001), a cura di A. Proïou, A. Armati, [Testi e Studi Bizantino-Neellenici XV], Roma 2003, pp. 49-62; G. Grivaud, *Literature*, pp. 280-281.

99 D. Quirini-Poplawska, *Urbs populosissima, opulentissima, liberalissima. Mit czy rzeczywistość późnośredniowiecznej Wenecji?*, Kraków 1997, pp. 151-152.

100 See: G.M. Perbellini, *The Fortress of Nicosia, Prototype of European Renaissance Military Architecture*, Nicosia 1994.

101 G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. 3, pp. 878-1040; H. Īnalçik, *Imperium Osmańskie. Epoka klasyczna 1300-1600*, Kraków 2006, pp. 45, 53.

102 C.W.J. Orr, *Cyprus Under British Rule*, London 1970, pp. 34-36.

From the perspective of time, it must be admitted that negative opinions regarding the attitude of the Latin church towards the Greek church originated in tradition and were repeated by chroniclers with vivid imagination, such as Stefano Lusignan, the author of “Chorograffia et breve historia universale dell’Isola de Cipro principiando di Noè per in fino 1572,”¹⁰³ and Gianfrancesco Loredano, the author of “Historie de’ re Lusignani.”¹⁰⁴ As it was mentioned above, their accounts are not confirmed by source materials available.¹⁰⁵

Despite several centuries of the dominance of the Latin church and culture in Cyprus, not many Cypriots converted into Catholicism. Similarly, Latinization of certain areas of life did not transfer the island into a part of Western Europe. The Greek Church and culture offered the inhabitants of the island the support they needed, and even economic benefits connected with joining the Catholic Church did not tempt the majority of them to give up their Orthodox faith.

It should be added here that the ruling classes went through a slow process of assimilation with the local Greek nobility, who did not flee the island after it was conquered by the Franks. It is confirmed by the Venetian sources from the 16th century, which list 126 noble families in Cyprus including the ones with Greek names e.g. Androutzes, Kallerges, Laskaris, Podocataros, Perakis and Sozomenosne.¹⁰⁶

The symbol of failure of Latinization of the Greek society in Cyprus was the Bellapais Abbey, built at the beginning of the Latinists rule in Cyprus, only ruins of which remained in the 15th century.¹⁰⁷ In 1438, during the Council of Basel, Aeneas Sylvius, later Pope Pius II, while describing representatives of particular churches taking part in the Council, wrote that the Latin Cypriots were more Greek than Latin.¹⁰⁸ Moreover, when in 1571 the Turks conquered Cypriot towns, they were greeted by some Cypriots, especially Jews, as liberators of the country from the Frankish rule.¹⁰⁹

---

103 Stefano Lusignano, *Chorograffia et breve Historia Universale dell’Isola di Cipro*.

104 J.F. Loredano, *Historie de’ re’ Lusignani, pubblicate da Henrico Giblet Cavalier*, per Giacomo Monti, libri undeci, Bologna 1647. The French edition: *Histoire des Rois de Chypre de la Maison de Lusignan... traduit de l’Italien du Cavalier Henri Giblet Cipri*, 2 volumes, Paris 1732.

105 M. Misztal, *Historia Cypru*, pp. 254-255.

106 *Excerpta Cyprica*, p. 123; G. Hill, *A History*, vol. 2, p. 8.

107 Ch. Schabel, *Religion*, pp. 214-219; M. Misztal, *Historia Cypru*, p. 268.

108 B. Englezakis, *Cyprus as a Stepping-Stone between East and West in the Age of the Crusades: The Two Churches*, in: *Studies on the History of the Church of Cyprus, 4th-20th Centuries*, ed. B. Englezakis, transl. N. Russell, Aldershot 1995, p. 218.

109 B. Arbel, *Jews in International Trade: The Emergence of the Levantines and Pontines*, in: *The Jews of Early Modern Venice*, eds. R. Davis, B. Ravid, Baltimore-London 2001, pp. 73-96;

BIBLIOGRAPHY

- ALASTOS Doros. 1955. *Cyprus in History: A Survey of 5,000 Years*, Nicosia: Zeno Publishers.
- AMMERMAN Albert, NOLLET Jay S. 2005. *New Light on Aetokremnos*, *World Archaeology* 37: 533-543.
- ANDREWS Justine M. 1999. *Santa Sophia in Nicosia: The Sculpture of the Western Portals and Its Reception*, *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies* 30 (1): 63-90.
- ARBEL Benjamin. 1996. *The economy of Cyprus during the Venetian period (1473-1571)*, in *The development of the Cypriot economy: from the prehistoric period to the present day*, V. Karageorghis, D. Michaelides (eds.), 185-192. Nicosia: University of Cyprus and Bank of Cyprus.
- ARBEL Benjamin. 2001. *Jews in International Trade: The Emergence of the Levantines and Pontines*, in *The Jews of Early Modern Venice*, R. Davis, B. Ravid (eds.), 73-96. Baltimore-London: John Hopkins University Press.
- ARISTIDOU Ekaterini. 1983. *Kolossi Castle through the Centuries*, Nicosia: Aristidou.
- BALARD Michel. 2010. *Łaciński Wschód XI-XV wiek*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- BEIHAMMER Alexander Daniel, SCHABEL Christopher. 2008. *Two Small Texts on the Wider Context of the Martyrdom of the Thirteen Monks of Kantara In Cyprus 1231*, in *POLYPTYCHON/ΠΟΛΥΠΤΥΧΟΝ: Homenaje a Ioannis Hassiotis*, E. Motos Guirao, M. Morfakidis Filactós (eds.), 69-82. Granada: Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas.
- BEUGNOT Arthur, LANGLOIS Arthur (publ.). 1859. *L'Estoire de Eracles empereur et la conquete de la Terre d'Outre mer*, in *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*, t. 2, 1-828. Paris: Imprimerie Impériale.
- BOUSTRONIOS George. 2005. *A Narrative of the Chronicle of Cyprus, 1458-1489*, N. Coureas (ed.), H. Pohlsander (transl.), Nicosia: Cyprus Research Centre and Greece and Cyprus Research Centre, University of Albany.
- BULST Marie Luise. 1966. *Zur Geschichte der Ritterorden und des Königsreichs Jerusalem im 13. Jahrhundert bis zur Schlacht bei La Forbie am 17. Okt. 1244*, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 22: 197-226.
- BURKIEWICZ Łukasz. 2006. *Polityka Wschodnia Fryderyka II Hohenstaufa ze szczególnym uwzględnieniem jego stosunku do Królestwa Cypru (w świetle kroniki Filipa z Novary)*, *Prace Historyczne Uniwersytetu Jagiellońskiego* 133: 7-29.

---

idem, *The economy of Cyprus during the Venetian period (1473-1571)*, in: *The development of the Cypriot economy: from the prehistoric period to the present day*, eds. V. Karageorghis, D. Michaelides, Nicosia 1996, pp. 185-192.

- BURKIEWICZ Łukasz. 2007. *Podróż króla Cypru Piotra I z Lusignan po Europie w latach 1362-1365 i jego plany krucjatowe*, *Studia Historyczne* 50 (197): 3-29.
- BURKIEWICZ Łukasz. 2008. *Na styku chrześcijaństwa i islamu. Krucjaty i Cypr w latach 1191-1291*, Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Jagiellonica.
- BURKIEWICZ Łukasz. 2008. *The Cypriot Jews under the Venetian Rule (1489-1571)*, *Scripta Judaica Cracoviensia* 6: 49-61.
- BURKIEWICZ Łukasz. 2009. *Templariusze i ich wpływ na politykę wewnętrzną Królestwa Cypru w przededniu kataszy zakonu*, *Studia Historyczne* 52 (205): 3-18.
- BURKIEWICZ Łukasz. 2010. *Królestwo Cypru jako obiekt zainteresowań państw śródziemnomorskich w latach 1192-1489. Próba zarysowania problemu*, *Prace Historyczne Uniwersytetu Jagiellońskiego* 137: 27-42.
- BURKIEWICZ Łukasz. 2010. *Two Cypriot royal missions to Poland in 1364 and 1432*, *Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών* 9: 21-40.
- BURKIEWICZ Łukasz. 2011. *A Cypriot royal mission to the Kingdom of Poland in 1432*, *Crusades* 10: 103-112.
- BURKIEWICZ Łukasz. 2011. *Polityka egipskiego sultanatu mameluków wobec łacińskiego Królestwa Cypru w XV wieku*, *Studia Bliskowschodnie* 1 (5): 97-109.
- BURKIEWICZ Łukasz. 2011. *Σχέσεις Κύπρου-Πολωνίας κατά το Μεσαίωνα και την Αναγέννηση (14^ο – 15^ο αι.)*, in: *Πολωνία-Κύπρος: Από τη χώρα του Σοπέν στο νησί της Αφροδίτης. Σχέσεις ιστορίας και πολιτισμού*, G. Georgis, G. Kazamias (eds.), 18-47. Nicosia: En Typois Publishing.
- BURKIEWICZ Łukasz. 2013. *Kilka uwag o przyszłości zarządzania kulturą w kontekście Prezydencji Republiki Cypru w Radzie Unii Europejskiej (VII-XII 2012)*, *Perspektywy Kultury* 9: 83-96.
- BURKIEWICZ Łukasz. 2013. *Polityczna rola Królestwa Cypru w czternastym wieku*, Kraków: Wydawnictwo Akademii Ignatianum w Krakowie.
- BURKIEWICZ Łukasz. 2013. *Sztuka dla wychowania. Architektura gotycka w średniowiecznym Cyprze jako element latynizacji*, *Cywilizacja* 46: 175-181.
- BURKIEWICZ Łukasz. 2014. *Cypr pod panowaniem dynastii Lusignanów i Republiki Wenecji (1192-1571)*, in *Cypr: dzieje, literatura, kultura*, M. Borowska, P. Kordos, D. Maliszewski (eds.), t. 1, 243-264. Warszawa: Wydawnictwo Sub Lupa.
- BURKIEWICZ Łukasz. 2016. *Kilka uwag do dyskusji nad przyszłością kultury cypryjskiej*, in *Infiltracja kultur w dobie postępującej globalizacji*, A. Jagiello-wicz, A. Drohomirecki (eds.), 63-89. Wrocław: Wydawnictwo Akademia Pióra.
- BURKIEWICZ Łukasz. 2016. *The Hospitallers and their sugar refinery in Kolossi in the context of cane sugar processing in Cyprus (13th-15th centuries)*, in *Sacrum w mieście – średniowiecze i wczesna epoka nowożytna*.

- Wymiar religijny, kulturalny i społeczny*, D. Quirini-Popławska, Ł. Burkiewicz (eds.), t. 1, 111-130. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ignatianum w Krakowie.
- BUSTRON Florio. 1998. *Historia overo Commentarii de Cipro*, G. Grivaud (introduzione), Nicosia: Politistikon Hidryma Trapezēs Kyprou.
- COBHAM Claude D. (tr. and trans.). 1908. *Excerpta Cypria, Excerpta Cypria: Materials for a history of Cyprus*, Cambridge: University Press.
- COLDSTREAM Nicola. 1998. *Gothic Architecture in the Lusignan Kingdom*, in *Byzantine Medieval Cyprus*, D. Papanikola-Bakirtzis, M. Iacovou (eds.), 51-60. Nicosia: Bank of Cyprus Cultural Foundation.
- COUREAS Nicholas. 1997. *The Latin Church in Cyprus, 1195-1312*, Aldershot: Ashgate.
- COUREAS Nicholas. 2002. *The Place to be: Cyprus as a Place of Settlement and Refuge*, *Κυπριακά και Σπουδαί* 66: 125-145.
- DĄBROWSKA Małgorzata. 1994. Peter of Cyprus and Casimir the Great in Cracow, *Byzantiaka* 14: 257-267.
- DĄBROWSKA Małgorzata. 1996. *Łacinniczki nad Bosforem. Małżeństwa bizantyńsko-łacińskie w cesarskiej rodzinie Paleologów (XIII-XV w.)*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- DĄBROWSKA Małgorzata. 2014. *A Cypriot Story about Love and Hatred*, *Text Matters. A Journal of Literature, Theory and Culture* 4 (4): 197-203.
- DAWKINS Richard McGillivray (ed. and trans.). 1964. *The Chronicle of George Boustronios, 1456-1489*, Melbourne: University Press.
- EDBURY Peter W. 1975-1977. *Latin Diocese and Peristerona: A Contribution to the topography of Lusignan Cyprus*, *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 8: 45-51.
- EDBURY Peter W. 1991. *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374*, Cambridge-New York-Port Chester-Melbourne-Sydney: University Press.
- EDBURY Peter W. 1994. *The Templars in Cyprus*, in *The Military Orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick*, M. Barber (ed.), 189-195. Aldershot: Variorum.
- EDBURY Peter W. 1995. *Le régime des Lusignans en Chypre et la population locale*, in *Coloniser au Moyen Age*, A. Ducellier, M. Balard (eds.), 354-358, 364-365. Paris: Armand Colin.
- EDBURY Peter W. 2001. *Phillip of Novara and the Livre de forme de plait*, in *Πρακτικά του τριτου διethnous kyprologikou sunedriou*, A. Papageorgiou (ed.), 555-569. Nicosia: Etaireia Kupriakon Spoudon.
- EDBURY Peter W. 2005. *Franks*, in *Cyprus. Society and Culture 1191-1374*, A. Nicolaou-Konnari, Ch. Schabel (eds.), 63-101. Leiden-Boston: Brill.
- ENGLEZAKIS Benedict. 1995. *Cyprus as a Stepping-Stone between East and West in the Age of the Crusades: The Two Churches*, in *Studies on the History of the Church of Cyprus, 4th-20th Centuries*, B. Englezakis (ed.), N. Russell (transl.), Aldershot: Variorum.

- ENLART Camille. 1899. *L'art gothique et la Renaissance en Chypre*, t. 1, Paris: E. Leroux.
- FOREY Alan. 1977. *The Military Order of St Thomas of Acre*, English Historical Review 92: 481-503.
- GILMOUR-BRYSON Anne. 1998. *The Trial of the Templars in Cyprus*, Leiden-Boston-Köln: Brill.
- GIVEN Michael. 1998. *Inventing the Eteocypriots: Imperialist Archaeology and the Manipulation of Ethnic Identity*, Journal of Mediterranean Archaeology 11 (1): 3-29.
- ĞŁODEK Marzena. 1997. Utopia Europy zjednoczonej. Życie i idee Filipa de Mézières (1327-1405), Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku.
- GRIVAUD Gilles, SCHABEL Christopher. 2006. *La ville de Nicosie*, in *L'art gothique en Chypre*, J.-B. de Vaivre, P. Plagnieux (eds.), 90-108. Paris: Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.
- GRIVAUD Gilles. 2001. *Peut-on parler d'une politique économique des Lusignan?*, in *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, A. Papa-georgiou (ed.), vol. 2, 361-368. Nicosie: University of Cyprus and Bank of Cyprus.
- GRODECKI Roman. 1995. *Kongres krakowski w r. 1364*, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas.
- HACKETT John. 1901. *History of the Orthodox Church in Cyprus*, London: Methuen & Co.
- HAUZIŃSKI Jerzy. 1978. *Polityka orientalna Fryderyka II Hohenstaufa*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- HAUZIŃSKI Jerzy. 2000. *Imperator „końca świata”: Fryderyk II Hohenstauf (1194-1250)*, Gdańsk: Marpress.
- HAUZIŃSKI Jerzy. 2002. *Cypr*, in *Encyklopedia Historyczna Świata*, M.M. Dziekan (ed.), t. 10, 169-175. Kraków: Opres.
- HILL George. 1948. *A History of Cyprus*, vol. 1, Cambridge: University Press.
- HUBATSCH Walther. 1955. *Der Deutsche Orden und der Reichslenschaft über Zypern*, Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse 8: 245-306.
- İNALCIK H., *Imperium Osmańskie. Epoka klasyczna 1300-1600*, Kraków 2006: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- JEFFREY George. 1918. *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Nicosia: Printed at the G.P.O.
- KARAGEORGHIS Vassos. 1982. *Cyprus: from the Stone Age to the Romans*, London: Thames and Hudson.
- LA MONTE John L. 1929-1930. *A Register of the Cartulary of the Cathedral of Santa Sophia of Nicosia*, Byzantion 5: 439-522.
- LOREDANO Jean François. 1647. *Historie de' re' Lusignani, pubblicate da Henrico Giblet Cavalier*, per Giacomo Monti, libri undeci, Bologna.

- LOREDANO Jean François. 1732. *Histoire des Rois de Chypre de la Maison de Lusignan... traduit de l'Italien du Cavalier Henri Giblet Cipri*, 2 t., Paris: Imprimerie Impériale.
- LUSIGNANO Steffano. 1573. *Chorographia et breve Historia Universale dell'Isola di Cipro Principiando al Tempo di Noè per in fino al 1572 per il R. P. Lettore Fr. Steffano Lusignano di Cipro dell'Ordine de Predicatori*, Bologna: Alessandro Benaccio in *Lusignan's Chorography and Brief General History of the Island of Cyprus (A.D. 1573)*, O. Pelosi (transl.), in WALLACE Paul, ORPHANIDES Andreas G. (eds.). 2001. *Sources for the History of Cyprus*, vol. 10, Altamont: Greece and Cyprus Research Center.
- MACHAIRAS Leontios. 1932. *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled „Chronicle”*, R.M. Dawkins (ed. and trans.), vol. 1, 1-1018. Oxford: Clarendon.
- MAGOULIAS Harry J. 1964. *A Study in Roman Catholic and Greek Orthodox Relations on the Island of Cyprus between the Years A.D. 1196 and 1360*, Greek Orthodox Theological Review 10: 75-106.
- MAIER Franz Georg. 1968. *Cyprus from Earliest Times to the Present Day*, Ann Arbor: Elek Books.
- MAS LATRIE de Louis (ed.). 1852-1861. *Histoire de l'Île de Chypre sous le règne de la Maison de Lusignan*, t. 2, Paris: Imprimerie nationale.
- MAS LATRIE de Réne (ed.). 1886. *Chronique de l'île de Chypre par Florio Bustron*, in *Mélanges historiques*, t. 5, 1-531. Paris: Imprimerie nationale.
- MAS LATRIE de Réne (ed.). 1891-1893. *Chronique d'Amadi [Cronaca di Francesco Amadi]*, in *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi*, t. 1, Paris: Imprimerie nationale.
- MAS LATRIE de Réne (ed.). 1891-1893. *Cronicha del Regno di Cypro di Diomedea Strambaldi Ciprioto*, in *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi*, t. 2, 1-340. Paris: Imprimerie nationale.
- MELANI Silvio. 1994. *Filippo di Novara. Guerra di Federico II in Oriente (1223-1242)*, Napoli: Liguori.
- METCALF David Michael. 2009. *Byzantine Cyprus, 491-1191*, Nicosia: Cyprus Research Centre.
- MILLER Emmanuel, SATHAS Constantin (tradut.). 1882. *Chronique de Chypre par Léonce Machéras*, Paris: Leroux.
- MINERVINI Laura (éd.). 2000. *Cronaca del Templare di Tiro*, Napoli: Collana: Nuovo Medioevo.
- MINERVINI Laura. 2004. *Les Gestes des Chiprois et la tradition historiographique de l'Orient latin*, Le Moyen Age 110 (2): 315-325.
- MISZTAL Mariusz. 2013. *Historia Cypru*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie.
- NICOLAOU Kyriakos. 1973. *The First Mycenaeans in Cyprus*, in *The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean*, V. Karageorghis (ed.), 51-61. Nicosia: Department of Antiquities.

- NICOLAOU-KONNARI Angel. 2005. *Greeks*, in *Cyprus. Society and Culture 1191-1374*, A. Nicolaou-Konnari, Ch. Schabel (eds.), 13-62. Leiden: Brill.
- NOVARE de Philippe, MONRÉAL de Gérard. 1887. *Les Gestes des Chipriotes. Recueil de chroniques françaises écrites en Orient aux XIIIe et XIVe siècles*, G. Raynaud (éd.), Genève: Société de l'Orient Latin.
- NOVARE de Philippe. 1913. *Mémoires 1218-1243*, Ch. Kohler (éd.), Paris: Librairie Ancienne Honoré Champion.
- NOVARE de Philippe. 1936. *The Wars of Frederick II against the Ibelins in Syria and Cyprus*, J.L. La Monte (transl.), M.J. Hubert (transl.), New York: Columbia University Press.
- PACHOŃSKI Henryk. 1914. *Dwa zjazdy krakowskie za Kazimierza Wielkiego*, Kraków: nakładem Funduszu Naukowego.
- PAPACOSTAS Tassos. 1999. *Secular Landholding and Venetians in 12th-Century Cyprus*, *Byzantinische Zeitschrift* 92: 479-501.
- PELTENBURG Edgar. 2003. *Conclusions: Mylouthkia I and the Early Colonists of Cyprus*, in *The Colonisation and Settlement of Cyprus. Investigations at Kissonerga-Mylouthkia, 1976-1996*, E.J. Peltenburg (ed.), 83-103. Save-dalen: Åström Verlag.
- PERBELLINI Gianni. 1994. *The Fortress of Nicosia, Prototype of European Renaissance Military Architecture*, Nicosia: Zavallis Litho Ltd.
- PERNOUD Regine. 1994. *Ryszard Łwie Serce*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- PIERIS Michalis. 2003. *Cronaca e poesia popolare: Arodafnusa e Zuzana l'Aleman. Interrogativi e problemi*, in *La presenza femminile nella letteratura neogreca*, A. Proiou, A. Armati (ed.), 49-62. Roma:
- PURCELL Hugh Dominic. 1969. *Cyprus*, New York: Frederick A. Praeger.
- QUIRINI-POPLAWSKA Danuta. 1997. *Urbs populosissima, opulentissima, liberalissima. Mit czy rzeczywistość późnośredniowiecznej Wenecji?*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- RASZEWSKI Jerzy. 2014. *Cypr w okresie bizantyńskim (330-1191)*, in *Cypr: dzieje, literatura, kultura*, M. Borowska, P. Kordos, D. Maliszewski (eds.), t. 1, 227-242. Warszawa: Sub Lupa.
- REYES Andres T. 1994. *Archaic Cyprus. A Study of the Textual and Archaeological Evidence*, Oxford: Clarendon.
- RICHARD Jean. 1977. *À propos la Bulla Cypria de 1260*, *Byzantinische Forschungen* 5: 19-31.
- RICHARD Jean. 1979. *The Latin Kingdom of Jerusalem*, Amsterdam: North-Holland Pub. Co.
- RICHARD Jean. 1997. *Les révoltes chypriotes de 1191-1192 et les inféodations de Guy de Lusignan*, in *Montjoie. Studies in crusade history in honour of Hans Eberhard Mayer*, B.Z. Kedar, J. Riley-Smith, R. Hiestand (eds.), 123-128. Aldershot: Variorum.

- RICHTER Peter. 1892. *Das Geschichtswerk des Philippe de Nevaire. Beiträge zur Historiographie in den Kreuzfahrerstaaten vornehmlich für die Geschichte Kaiser Friedrichs II*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 13: 253-310.
- ROSSEBASTIANO-BART Alda. 1972. *Sul disperso ms. di Cérines delle Gestes des Chipriotes ora Varia 433 della Biblioteca Reale di Torino*, Studi francesi 67: 76-78.
- RUDT DE COLLEBERG Wipertus Hugo. 1980. *Les Lusignans de Chypre*, Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών 10: 85-319.
- SCHABEL Christopher. 2000-2001. *The Greek Bishops of Cyprus, 1260-1340, and the Synodikon Kypriou*, Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών 64-65: 217-234.
- SCHABEL Christopher. 2005. *Religion, in Cyprus. Society and Culture 1191-1374*, A. Nicolaou-Konnari, Ch. Schabel (eds.), 157-218. Leiden: Brill.
- SCHABEL Christopher. 2006. *The Status of Greek Clergy in Early Frankish Cyprus*, in „Sweet Land...” *Lectures on the History and Culture of Cyprus*, J. Chrysostomides, C. Dendrinou (eds.), 165-207. Camberley: Porphyrogenitus.
- STEELE Louise. 2004. *Cyprus before History. From the Earliest Settlers to the End of the Bronze Age*, London: Duckworth.
- TYL-LABORY Gillette. 1992. *Gestes des Chipriotes*, *Dictionnaire des lettres françaises: le Moyen Âge*, G. Hasenohr, M. Zink (éds.), Paris: Fayard.
- VARELLA Stavroula. 2006. *Language Contact and the Lexicon In the History of Cypriot Greek*, Bern: Taschenbuch.
- WARTBURG von Marie Louise. 1995. *Production du Sucre de Canne à Chypre: un Chapitre de Technologie médiévale*, in *Coloniser au Moyen Age*, M. Balard, A. Ducellier (eds.), 126-130, 151-153. Paris: Armand Colin.

Łukasz Burkiewicz, Ph.D. MBA – Assistant Professor at the Jesuit University in Krakow. His research interests cover cultural policy in Europe, management and marketing in culture and the Mediterranean studies. Author of three books and editor of six books, as well as several scientific articles published in Polish and foreign scientific journals. A member of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East. An award of the Ministry of Science and Higher Education scholarship for young scientists (2014-2017).

Edward J. Watts, *Hypatia. The Life and Legend of an Ancient Philosopher*,
Seria: Women in Antiquity, Oxford University Press 2017, s. 225.

Patrząc na świat antyczny z dzisiejszej perspektywy, trzeba stwierdzić, że nie był szczególnie życzliwy kobietom wyemancypowanym. Z nielicznymi wyjątkami zarówno Grecy jak i Rzymianie traktowali niewiasty niezależne w sposób raczej powściągliwy. Hypatia z Aleksandrii obok innych znanych kobiet starożytności wydaje się szczególnym przypadkiem. Jako przedstawicielka filozofii neoplatońskiej i zarazem matematyczka, pozostaje znana ze względu na rozwój nauki i szkolnictwa, jaki wniosła do świata późnego antyku. Ponieważ jednak nie zostawiła po sobie żadnej spuścizny literackiej, jej dokonania na tym polu stanowią raczej pole domysłów i propozycji. Nie zmienia to jednak faktu, że wciąż budzi mieszane uczucia i chęć poznania, które owocują rozmaitymi publikacjami.

Jedną z nich – zupełnie świeżą – stanowi przedstawione

opracowanie pióra Edwarda J. Wattsa. Jest on absolwentem historii na uniwersytecie Yale, a obecnie profesorem historii starożytnej na Uniwersytecie San Diego. Jako pisarz i badacz starożytności dał się poznać m. in. z kilku książek opisujących świat późnej starożytności. Interesują go zwłaszcza wzajemne relacje rzymskiego pogaństwa i wczesnego chrześcijaństwa. Co znaczące ze względu na tematykę przedstawianej książki, Watts starał się wyjaśniać rosnące znaczenie wyznawców Chrystusa i ich wpływ na wyższe klasy społeczne świata antycznego oraz to, w jaki sposób wykorzystywali środki ekonomiczne i polityczne w celu zniwelowania elementów pogańskich w tradycyjnym rzymskim systemie edukacji.

Książka Wattsa jest stosunkowo krótkim (sama treść zawiera się na niespełna 160 stronach) opracowaniem o charakterze wybitnie akademickim. Po tradycyjnym dla

wydawnictw oksfordzkich wprowadzeniu i krótkim wstępie tematycznym, autor przedstawił kulturalne środowisko Aleksandrii, w którym Hypatia spędziła najmłodsze lata, a także uzyskała wykształcenie. Filozofka uczyła się najpierw w domu, a następnie w szkole (*Alexandria, Childhood and Education*), ukończywszy którą sama przejęła rolę nauczyciela i mistrza (*The School of Hypatia*). W sile wielu Hypatia prowadziła działalność społeczną i sama stała się wzorem i mentorką dla swych uczniów (*Middle Age, The Philosophical Mother and Her Children*). Rolę intelektualnego mistrza i nauczyciela starała się wiązać z życiem kulturalnym Aleksandrii (*The Public Intellectual*), a funkcja, którą odgrywała w społeczeństwie, uznawano za wartość ogółu, stąd wiele kobiet usiłowało iść w jej ślady (*Hypatia's Sisters*). Hypatia stała się pogańskim wzorcem etycznym, a w kręgu mocno różnicowanym pod względem wyznaniowym, stała się ofiarą konfliktu religijnego (*Murder in the Street*). W pamięci potomnych pozostaje wzorcem samodzielności, współczesnym symbolem ideowego męczeństwa (*The Memory of Hypatia, A Modern Symbol*) i żywą legendą (*Reconsidering a Legend*). Książka posiada bogatą bibliografię, zawiera liczne ilustracje i indeks postaci.

Jak wspominałam wcześniej, zachowanych źródeł odnoszących się do Hypatii mamy

niewiele – większość nie dotyczy jej samej, lecz spraw i osób z nią pośrednio związanych. Z tego względu życie i legenda, którą obrosła filozof, pozostaje w dużej mierze niedoskonała z punktu widzenia historycznego, a rozwiązanie kwestii wątpliwych, pozostaje niemożliwe. Tym bardziej, że znakomitą większość dokumentów spisali mężczyźni niechętni tej kobiecie.

Watts nie próbuje nawet przedstawić swojego rozwiązania czy opowiedzieć się za jakąkolwiek interpretacją. Ukazuje realia świata aleksandryjskiego z przełomu IV i V w. n.e. w sposób historycznie poprawny, nawet szczegółowy. Cenne są zwłaszcza te fragmenty, w których poznajemy wzajemne społeczne relacje między chrześcijanami i poganami, czy możemy zrozumieć, jak ważnym ośrodkiem życia kulturalnego – może nawet ważniejszym niż inne – była Aleksandria. Notabene przedstawiając miasto Watts stara się znaleźć współczesne analogie, co można uznać za zabieg tyleż praktyczny, co śmiały. Wszystkie te elementy stanowią dobre uzupełnienie wiadomości dotyczących samej Hypatii. Watts treściwie i dokładnie opisuje także listy pozostawione przez nauczycielkę. Ukazuje również szczegółowo recepcję i odbiór Hypatii w wiekach późniejszych: od Bizancjum po Oświecenie.

Tworząc wokół siebie grono uczniów, rozumiane jako

wspólnotę żądną wiedzy i poznania rzeczywistości, Hypatia wymagała od siebie wielkiego wysiłku i poświęcenia. Kierując elitarną szkołą i nauczając filozofii pitagorejsko-platońskiej, stworzyła środowisko otwarte, w którym kształtowali się zarówno chrześcijanie, jak i poganie. Jednak w walce o dominację religijną, nie była osobą wygodną – głównie ze względu na poważanie i status, którym się cieszyła jako osoba wybitnie wykształcona – była przecież córką matematyka. Niewątpliwie jej bestialska śmierć z rąk chrześcijańskich siepaczy rozwiązała konflikty wyznaniowe późnego antyku, z drugiej jednak strony zamknęła bezpowrotnie okres świetności i rozwoju nauk matematycznych i filozofii w Aleksandrii (por. s. 117: *Hypatia had trained no heir and had no spouse or children who could take over for Her. This left a crucial vacuum in Alexandria's intellectual life. Hypatia had overturned the dominance that mathematicians had (...)*). W opracowaniu Watta mamy zatem dokładnie wyjaśnione stanowiska badaczy, jednak nie padają ich nazwiska, a jedynie opisano pewne interpretacje i spostrzeżenia. W tym, co należy szczególnie podkreślić – wiele uwagi poświęcił autor Marii Dzielskiej, która zaproponowała własne wyjaśnienia dotyczące jej odbioru i mimo upływu lat pozostaje jednym z najważniejszych badaczy Hypatii. Jednak nazwisko krakowskiej uczoney pojawia

się głównie w bibliografii, a nie na wcześniejszych stronach książki, gdzie bardziej należałoby się tego spodziewać.

Ogólnie rzecz ujmując lektura książki pt. *Hypatia. The Life and Legend of an Ancient Philosopher* pozostawia pewien niedosyt, którego czytelnik książek wydawanych w renomowanych wydawnictwach, nie powinien odczuwać. Przecież publikacja naukowa obok suchych wiadomości na dany temat powinna zawierać jeśli nie krytykę to przynajmniej podsumowanie dotychczasowych wniosków. Dzięki temu wiadomo, kto co i kiedy wniósł do nauki. Z omawianej lektury – owszem – można uzyskać wiedzę na temat Hypatii, ale raczej pobieżną. Do bardziej szczegółowych badań należy sięgnąć po jeszcze coś innego, choćby opracowanie wspomnianej Marii Dzielskiej.

Justyna Łukaszewska-Haberkowa
Akademia Ignatianum w Krakowie
jzl@poczta.onet.pl

Bogusława Bodzioch-Bryła, Adam Regiewicz, Lilianna Dorak-Wojakowska, Michał Kaczmarczyk, *Przepływy, protezy, przedłużenia... Przemiany kultury polskiej pod wpływem nowych mediów po 1989 roku*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2015, s. 517.

Monografia pt. *Przepływy, protezy, przedłużenia... Przemiany kultury polskiej pod wpływem nowych mediów po 1989 roku* to propozycja dla wszystkich, którzy żyjąc w czasach nieustannego rozwoju technologicznego chcą zorientować się w najważniejszych konsekwencjach, które wynikają z niego dla kultury. W pozycji tej zawarto charakterystykę pojęć, z którymi stykamy się obecnie na co dzień, czasem nie do końca je rozumiejąc, takich jak *media*, *medialność*, *nowe media*, *nowe nowe media*, *konwergencja*, *performatywność*, *intermedialność*, itp. Spojrzenie na owe pojęcia odbywa się na pięciu głównych płaszczyznach: sztuki plastycznej, literatury, filmu, teatru i mediów masowych.

Monografia jest projektem czworga autorów, dla których materia publikacji stanowi trzon własnych badań. Bogusława Bodzioch-Bryła pracuje w Akademii Ignatianum w Krakowie, gdzie współtworzy Katedrę Mediów i Komunikacji Społecznej

i zajmuje się badaniami nad wpływem mediów na literaturę, sztukę interaktywną oraz reklamę. W monografii *Przepływy...* jest autorką części pierwszej pt. *Nowe media wobec społeczeństwa, literatury, sztuki oraz obrazu człowieka utrwalonego w dziełach*. Adam Regiewicz przybliży w publikacji sytuację współczesnego kina (rozdział drugi: *Kino wobec nowych mediów*) – problem podejmowany w przez niego w różnych kontekstach we wcześniejszych publikacjach (np. *Kino a kultura w świetle antropologii współczesnej*). Autor jest badaczem związanym z Akademią Jana Długosza w Częstochowie, kieruje Zakładem Teorii Literatury oraz Pracownią Komparatystyki Kulturowej. Autorką trzeciej części publikacji pt. *Teatr i nowe media: specyfika i wzajemne zależności* jest Lilianna Dorak-Wojakowska z Katedry Antropologii i Teorii Teatru Akademii Ignatianum w Krakowie. Polem jej badań jest teoria i historia teatru. Michał Kaczmarczyk, autor

ostatniej, czwartej części monografii pt. *Polski system medialny i jego ewolucja*, jest związany z Wyższą Szkołą Humanitas w Sosnowcu, a obszarem jego zainteresowań jest medioznawstwo i politologia.

Współautorska monografia ma charakter podręcznikowy; w związku z tym poszczególne jej rozdziały zamykają zadania do wykonania, problemy do przemyślenia, podana jest także literatura, po którą warto sięgnąć, by lepiej zgłębić dane kwestie. Pomimo podręcznikowej budowy autorzy nie koncentrują się na wyliczaniu zjawisk charakterystycznych dla współczesnej kultury, ale podejmują się szerszych analiz i wyciągają z nich wnioski – konstruując w efekcie obraz niejednoznacznego świata, którego dookreślanie odbywa się teraz i odbywać się będzie w przyszłości, zgodnie z rozwojem technologii. W każdym rozdziale pojawiają się stałe punkty, niezbędne do zrozumienia współczesności, jak tło historyczne czy technologiczne. Znajdują się w nich także wspólne pojęcia rozpatrywane w kontekście poszczególnych dziedzin, jak wspomniana *medialność* czy *konwergencja*. Pomiędzy rozdziałami istnieją jeszcze inne połączenia, dla których wspólną bazą jest to, że każda z prezentowanych dziedzin kultury mierzy się z podobnymi rozwiązaniami technicznymi i dylematami człowieka, który musi odnaleźć się w świecie nowych

maszyn. Autorzy tej wielostronicowej pozycji już we wstępie formułują pewne wspólne teraźniejsze problemy i konkludują, że dzisiaj niejednokrotnie w obszarze kultury próbuje się opracować rozwiązania mające na celu ułatwienie czerpania z technologicznych uwarunkowań w pełniejszy sposób. Stąd zawarte w tytule słowo *protezy* – symbolizujące sytuację doposażania się człowieka w opcje dające mu szansę na lepsze funkcjonowanie w zdigitalizowanym świecie, lub, po prostu, na odnalezienie się w nim.

W sztukach wizualnych te protezy bywają faktycznie doczepiane – mechaniczna, trzecia ręka Stelarcza ma wspomóc działanie dwóch „naturalnych”, które według artysty w dzisiejszym świecie mogą nie sprostać jego wyzwaniom. W filmie taką protezą może być kino pozwalające odczuć prezentowaną rzeczywistość wszystkimi zmysłami – nie tylko zobaczyć i usłyszeć, ale i dosłownie odczuć na własnej skórze w naszpikowanych elektroniką fotelach kinowych. W teatrze protezami mogą być rozliczne ekrany wspierające widowisko teatralne, dzięki którym można lepiej zobaczyć mimikę aktora czy bezproblemowo wprowadzić do spektaklu ruchomą scenografię. W każdej z tych dziedzin protezę mogą stanowić szerokie możliwości wirtualnego świata: sztukę możemy śledzić na naszych małych, podręcznych ekranach, wpływać na program radiowy głosując, poprzez

stronę WWW, na wybrane utwory, w teatrze – zamawiać bilety na spektakle bez konieczności udawania się do kas, czy też samemu stać się reżyserem realizując własny filmik i rozpowszechniając go przez portale społecznościowe.

To tylko jednak niektóre z wielu opcji, jakie dzisiaj daje nam nowa technologia. Zarazem te wszystkie możliwości powodują powstanie nowych wyzwań – już od wielu lat estetycy zastanawiają się, czym wobec nowych technologii jest dzisiaj dzieło sztuki: jaka jest jego materia, jaka jest relacja między pojęciem oryginalności sztuki w kontekście nowości, a nowości technologicznej na terenie sztuki, jednak bez sztuki. Podobnie, w kinie – szybko reagującym na przemiany i możliwości technologiczne, pojawiają się pytania: jak oceniać dzieło – czy w kontekście treści czy formy? A jeśli formy, to czy jej ostatecznej wizji czy sposobu budowania? Czy istnieje teatr w sieci? Jaka jest granica między teatrem, a widowiskiem multimedialnym czy teatrem wirtualnym? Gdzie wobec tego jest widz? Jak zmienia się rola aktora? Jak musi się zmienić sztuka teatralna, by dać się poznać internautom? Jaka jest specyfika prasy bez druku? Czy reguły szybkiego wychwytywania treści wpływają na jej konstrukcję? Te i inne pytania pojawiają się także w prezentowanej monografii, która stara się je unaocznic, ale i pokazać możliwe na nie odpowiedzi.

Część pierwsza monografii, autorstwa Bogusławy Bodzioch-Bryły, rozpoczyna się od prób ustalenia definicji mediów. Autorka zwraca w niej uwagę na wieloraką ich naturę i przywołuje różne określenia zaproponowane przez takich badaczy jak T. Goban-Klas, T. Miczka czy L. Manovich, oraz teorie *nowych nowych mediów* (P. Levinson). Zwraca uwagę na globalność mediów i ich duży wpływ na kondycję człowieka, co ilustrują choćby przymiotniki, którymi często się go określa, takie jak *homo informaticus*, *homo computerus* czy *homo Internetus*. Wskazuje także na popularność, a zarazem niedoskonałość metody definiowania społeczeństwa hasłem *społeczeństwo informacyjne*, poddając do rozważań określenie innego typu, może bardziej adekwatne: *cywilizacja medialna*. Pierwsza część tego obszaru książki przedstawia *Szanse, zagrożenia i niejednoznaczności wynikłe z obecności nowych mediów w kulturze*. Wśród nich Bogusława Bodzioch-Bryła wymienia denaturalizację przekazu, a także inne stany, takie jak: stan immersji (zanurzenia w świecie wirtualnym, poczucia iż symulakry są „prawdziwą” rzeczywistością) oraz implozję znaczeń, czasu i przestrzeni (trudność z wartościowaniem informacji, z właściwym przypisywaniem znaczeń obiektom i sytuacjom).

Część druga tego pierwszego obszaru monografii nosi tytuł

Smakosze kultury. Między przeszczepem a artystycznym doświadczeniem. Przeobrażenia figury ciała ludzkiego w sztuce XX i XXI wieku pod wpływem mediów. Tytuł jej pierwszego podrozdziału dobrze oddaje dylematy, którym poświęcona jest cała ta część – *Ciało w dyskursie kulturowym*. Autorka z różnych punktów widzenia obserwuje i przybliża silny, współczesny trend sztuk wizualnych – wielorakie odwoływanie się do kwestii ciała. Ciało w sztuce współczesnej jest oceniane, interpretowane, wyobrażane i, jak już zostało to powiedziane, doposażone w instrumenty pochodzące ze świata techniki. Bogusława Bodzioch-Bryła tak pisze o tym w podrozdziale pt. *Miejsce ciała w sztuce XX i XXI wieku*: „To ciało sfragmentaryzowane – czyli cytatowe, niespójne, niekoherentne, stale poprawiane i uzupełniane, w konsekwencji egzystujące w stanie permanentnego zawieszania pomiędzy światem wytworów techniki a sferą właściwych ludzkiej psychice niepokojów ontycznych i aksjologicznych”.

W kontekście tych słów autorka przywołuje sylwetki artystów i ich dzieła, które podejmują problem ciała, takich jak Konrad Kuzyszyn i Robert Mapplethorpe, Józef Robakowski, Laurie Simmons oraz Lynn Hershman (podrozdział *Ciało wirtualne*). Omawia także specyficzną sztukę Orlan (podrozdział *Orlan: ciało-materia-maską*), kontrowersyjną twórczość Stelarcza

(„ciało przedłużone”), czy spektakularne instalacje Kena Feingolda („ciało interaktywne”). W kolejnej części pracy dotyczącej symbolicznego i realnego przeszczepu dokonującego się dzisiaj niejednokrotnie w sztuce, autorka trafnie zauważa, że w codziennym życiu kwestia przeszczepu jest zagadnieniem trudnym tak dla oferujących ciało, jak i dla obdarowanego, i dalej, w odniesieniu do sztuki pisze o tym: „Zasadniczo odmienne przedstawia się artystyczna gra podejmowana przez artystów dekonstruujących spójnię ludzkiego ciała [...] Sytuacja ta wydaje się łatwiejsza nie tylko z uwagi na fakt, iż w ich przypadku nie chodzi o rekonstrukcję czegoś, co znajdowało się w posiadaniu, i nagle – nieszczęśliwym zrzędzeniem zostało utracone – lecz o nadmiar [...] w świetle którego mamy tu raczej do czynienia ze szczególnego rodzaju grą w potencję, artystycznym wykroczeniem poza granice tabu spójności ludzkiego ciała”. Konkluzja tych rozważań zawarta jest w podrozdziale pt. *Ciało smakosza kultury*: „Współczesny smakosz potrzebuje protez, które są mu niezbędne, by mógł stawać się użytkownikiem świata, ze świata korzystać”.

Trzecia część pierwszego obszaru monografii opracowana przez Bogusławę Bodzioch-Bryłę nosi nazwę *Kulturowe konsekwencje konwergencji mediów. Literatura i sztuka*. W tej części pracy autorka przybliży nowe formy literatury,

zarówno w kontekście charakteru, jak i dostępności technologicznej (jak i formy wynikłe z połączenia obu sytuacji). Pojawia się więc temat *Prozy opartej na nowomediálním nošniku*. Przytoczone są artystyczne egzemplifikacje dzieł sztuki bazujących na tekście i, często niestandardowej, formie literackiej (dzieła Christy Sommerer, Laurenta Mignonneau, Kena Feingolda, Kena Goldberga, Josepha Santarromana). Jak podaje autorka: „Odwołania te realizowane są w bardzo różnorodnej formie, od luźno nawiązujących do sfery literatury, aktu pisania, poprzez dzieła wykorzystujące realnie istniejący tekst literacki, który można – wchodząc w interakcję z pracą – czytać, aż po instalacje, które służą do generowania tekstu literackiego”. Przykłady dzieł artystycznych i literackich odnoszone są tu w dużej mierze do aspektów teoretycznych, do koncepcji dzieła otwartego, dzieła interaktywnego, prawdy w dziele sztuki, w ujęciu różnych szkół i badaczy. Rozdział kończą konkluzje, w tym o dotychczasowych trudnościach klasyfikacyjnych nowych realizacji, i pytania o przyszłość literatury w dobie nowych technologii.

Drugi dział monografii, przygotowany przez Adama Regiewicza, jest zatytułowany *Kino wobec nowych mediów*. Pierwsza część tego obszaru w dużej mierze narysowała historyczny kontekst przemian nowego kina, zawiera też pojęcie, z którymi kojarzy się kino

od lat 90. XX wieku. Autor przedstawia tu wpływ technologii, które zmieniły oblicze kina, a które początkowo były wykorzystywane głównie w filmach gatunku *science fiction*. W efekcie, współczesne kino można osadzać, jak konkluduje autor za L. Manovichem, w „trzecim technologicznym przejściu w historii filmu”, gdzie pierwsze oznacza początek filmu w ogóle, drugie – wprowadzenie dźwięku, a obecne – właśnie zaawansowane technologie cyfrowe. Autor zauważa przy tym, że rozwój technologiczny ma liniowy wpływ na konstruowanie opowieści filmowych i na odbiór kina. Podobnie kształtuje się także rozwój kina w Polsce, który z uwagi na fakty historyczne w monografii jest szczególnie szeroko analizowany w okresie po zmianach w 1989 roku. Jednym ze składowych warunków budowania się nowej rzeczywistości filmowej – tutaj, ale i w ogóle na świecie – stał się filmowy przemysł amerykański, o czym Adam Regiewicz opowiada w ustępie *We're living in America. Amerika ist wunderbar*. Przypomniane w tym podrozdziale pozycje filmowe takich twórców jak Quentin Tarantino, Oliver Stone czy David Lynch unaoczniają wpływ rozwoju technologicznego na kino amerykańskie, ale i oddziaływanie tego kina, które wyróżnia wyraźny zwrot ku „parodystyczności i postmodernistycznej wolności od klasycznej fabuły”. Obszernej analizie

nowego kina towarzyszą w monografii ustępy przybliżające charakter współczesnych realizacji filmowych. O postmodernizmie w kinie opowiada podrozdział *Ponowoczesne ukąszenie* gdzie autor nakreśla charakter postmodernistycznych produkcji, ale i wyraża obawy o przyszłość kina: „Destrukcyjna narracja i oparcie strategii orientacji widza na <<retoryce ślepoty>> rodzi przekonanie [...] że nadchodzi zmierzch kina rozumianego jako sztuki”. Analizom tym towarzyszą także optymistyczne prognozy na temat projektów, które bazując na technologii i sprzężając je z założeniami artystycznymi rodzą w efekcie dzieła niezależne, dziś często prowokujące naśladowców (co akurat tu jest zjawiskiem pozytywnym) – przykładem filmy Jima Jarmusha czy Larsa von Triera.

Formalne i ideowe aspekty kina opartego o zapis cyfrowy analizuje Adam Regiewicz w kolejnych częściach opowieści o współczesnym filmie. Podobnie jak w rozważaniach na temat sztuki plastycznej, tak i tu przywołany zostaje problem cyfrowej rzeczywistości, naśladowania i/bądź stwarzania rzeczywistości (w tym kontekście pojawia się też teza o *simulacrum* Jeana Baudrillarda), które wydają się szczególnie ciekawe w odniesieniu do zauważanej przez autora dzisiejszej nadprodukcji obrazów. Kwestie realizmu czy nawet nadrealizmu współczesnej sztuki filmowej

poddawane są przez autora spojrzeniu z różnych stron – zaznacza on na przykład popularność pewnych rozwiązań, jak wprowadzanie animacji i efektów specjalnych do filmów fabularnych, zwraca też uwagę na potencjał kina interaktywnego. W odniesieniu do niego przywołuje określenie *kino rozszerzone*, które – sformułowane przez Gene’a Youngblooda w latach 70. – oznaczało kino w nowej erze intermedialności rozszerzające „spectrum swojego oddziaływania dzięki nowym technologiom”. To kino, w którym znaczenie ma digitalizacja, istnienie ekranu plazmowego, które charakteryzuje hybrydyczność, a czasem działa jak oprogramowanie komputerowe. W efekcie na ekranie obserwujemy kilka obrazów w jednym obrazie, odbiorca sam dobiera punkt widzenia, film opiera się o strukturalne kompozycje, a jego działanie naśladuje gry wideo, gdzie widz jest wciąż atakowany nowymi doznaniem. Później, w trzeciej części filmowych analiz, czytelnik znów zderzy się z aspektem korzystania z rozwiązań charakterystycznych dla gier w filmie – w podrozdziale pt. *Kino w świecie wirtualnym* zobaczy tę kwestię w kontekście ustawienia kamer, świateł, scen, ale także w odniesieniu do zabiegów polegających na „zmienności punktów widzenia opowiadanej historii”. Wobec powyższych zagadnień znów pojawia się tu pojęcie konwergencji. Adam Regiewicz przedstawia je

w formie dwóch głównych odniesień – konwergencji na płaszczyźnie technologii, jak i konwergencji na płaszczyźnie przekazu treści, która może odbywać się za pomocą różnych mediów budując razem spójny obraz danej fabuły filmu (przykładem *Star Trek*).

Ostatnia część opowieści o nowym kinie: *Kino wobec właściwości nowych mediów*, odnosi się właśnie do treści, która dziś bywa obudowana paratekstami – z ich pomocą poznajemy fabułę czasem dogłębniej i szybciej niż z właściwej produkcji. Do treści i do jej formy odwołuje się także podrozdział *Formy filmowe w kulturze remiksu*, gdzie czytelnik ma szansę na zapoznanie się z pojęciami określającymi dzisiejsze zapożyczania materiałów z różnych źródeł konstruujące w filmach nowe treści (określenia typu *mash-up* i *found footage*). Znajdują się tu również analizy dotyczące różnych, może mniej oczywistych wpływów, które ukształtowały dzisiejsze formy filmowe, a których historia sięga dalej niż nowe media. Jak choćby wpływ telewizji, jej formy i treści programów, czy też wszechobecności w niej reklam. A także wpływ urządzeń umożliwiających odbiór filmów (jak magnetowidy), czy w końcu nowszych rozwiązań komunikacyjnych, jak bliżej przedstawiany przez autora styl *YouTube*.

Trzecia część monografii wprowadza w świat teatru po 1989 roku. Lilianna Dorak-Wojakowska w *Teatrze i nowe media:*

specyfika i wzajemne zależności przybliża współczesną współegzystencję nowych technologii i teatru, która rzutuje nie tylko na warunki odbioru widowiska, ale i na jego treść. Jednym ze skutków jest skupienie uwagi w teatrze na właściwościach samego teatru, ustanawianie jej „przedmiotem refleksji, treścią oraz tematem przedstawienia” (jak w dziełach Krystiana Lupy, Krzysztofa Warlikowskiego czy Jana Klaty). Autorka konkluduje to następująco: „Współczesne pojęcie teatru i teatralności odnosi się zarówno do inscenizowania rzeczywistości realnej (społecznej i kulturowej), jak i rzeczywistości fikcjonalnej (artystycznej)”. Rozważaniu o odgrywaniu ról sprzyja dzisiaj obecność rozlicznych ekranów, służących nie tylko scenografii i wspomagających łatwość odbioru sztuki przez widzów, ale i, jak stwierdza autorka, także zobaczeniu się aktora takim, jakim widzi go widownia. Inaczej niż w przeszłości, w tym nowym teatrze aktor obcuje więc z samym sobą na ekranie, ale także, dzięki instrumentom nagłaśniającym i podajnikom dźwięku, także z dźwiękami, które wcześniej nie byłyby w nim słyszalne. Obudowanie widowiska w nowe technologie służy efektowi *teatru na żywo*. W spektaklach wykorzystuje się techniki wzmacniające ów charakter, sięgając po gotowe kadry filmowe, wprowadzając na scenę warstwy wideo czy, wspomnianą już, wielość ekranów i luster.

O tych ostatnich elementach, odbijających rzeczywistość, Liliana Dorak-Wojakowska pisze: „W ekranowym modelu komunikacyjnym reżyserzy teatralni znajdują takie cechy jak: symulacja, interaktywność, sztuczność, teleobecność, komunikacja sieciowa”. Inną cechą teatru, którą zajmuje się autorka w tej części rozważań, jest kwestia dominacji performatywności (współczesne i historyczne jej aspekty omówione są w podrozdziale *Teatr jako medium*).

Druga część teatralnego obszaru pracy dotyka teatru w przestrzeni wirtualnej. Początek tej części rozprawy zawiera analizy istotnych dla niego pojęć, takich jak *wirtualność*, *intermedialność*, które kolejno ilustrowane są przykładami – np. teatru poza teatrem bazującego na idei czatu, teatru inspirowanego forami dyskusyjnymi. Autorka zauważa obecny rozwój sztuki teatralnej w przestrzeni wirtualnej, gdzie łączy się „żywe plany z rzeczywistością wirtualną”, a w Internecie można zobaczyć premiery teatralne oraz uczestniczyć w transmisjach online. Konsekwencje rozwoju nowych mediów widać w warstwie formalnej, ideowej, jednak – jak pisze autorka dalej – mniej w sferze literackiej, chociaż i tu Liliana Dorak-Wojakowska znajduje przykłady sztuk z wykorzystaniem dyskursu w obszarze nowych mediów. Pojawia się zjawisko teatru nowomediального, który wzmacnia potrzebę nowych rozstrzygnięć na

gruncie praktyki i teorii, w obszarze np. czasu (czasowy wymiar Internetu – nasza percepcja w sieci skupiona jest na informacji, a nie na finalnym obrazie), miejsca, roli odbiorcy. W związku z tymi nowymi uwarunkowaniami w dyskusjach o teatrze pojawiają się próby nowego nazwania: *teatr digitalny*, *teatr wizualny*, *teatr multimedialny* czy *artystyczna hybryda*. Autorka pisze: „Określenie «świat jako teatr» zastąpione zostało «świat jako ekran», która to formuła stała się metaforą rzeczywistości”. Ustalenie charakteru tych nowych zjawisk wymaga ciągłych i aktualnych badań, szczególnie w sytuacji nieustannego rozwoju instrumentów multimedialnych. Ciekawym przykładem najnowszego typu realizacji opartych o nowe media jest teatr cyfrowy, ilustrowany przez autorkę przykładami działalności *NetTheatre* Pawła Passiniego, i realizacjami bazującymi na wykorzystaniu jako sceny *Twittera* czy *Facebooka*. Końcowa część analiz zawiera konkluzję wynikającą z omówień nowych rozwiązań i teatru wzmocnionego w instrumenty multimedialne oraz teatru wirtualnego, w której autorka zastanawia się nad koniecznością redefinicji teatru „w związku z rozszerzeniem pól znaczeniowych kluczowych pojęć stosowanych dla wyróżnienia teatru ze świata innych widowisk”.

Czwarta część monografii napisana przez Michała Kaczmarczyka nosi tytuł *Polski system*

medialny i jego ewolucja. Jak zaznacza autor, to tekst, który ukazał się już w wersji po angielsku w 2012 roku, a obecnie został zmodyfikowany i zaktualizowany. Wydaje się, że w intencji autorów przygotowujących publikację rozdział ten ma stanowić klamrę dla kulturowych czterech pierwszych obszarów rozważań (sztuki, literatury, filmu/kina i teatru), pokazującą – w kontraście do problematyki kultury, która jednak ma charakter elitarny – polski rynek mediów masowych, a dokładniej przemiany systemu mediów masowych w Polsce po 1989 roku. Pewne pokrewne cechy łączą tą część z pozostałymi – podobnie jak w poprzednich obszarach, a może szczególnie właśnie tutaj, widać wzajemne wpływy rozwoju gospodarczego i technologicznego na jego przeobrażenia. Tą część publikacji charakteryzuje szczegółowy opis historii i rozwoju polskiej prasy, radia i telewizji, doprowadzony do czasów współczesnych, zawierający także liczbowe dane na temat aktualnego stanu mediów. Początek analizy stanowią omówienia samego pojęcia i charakteru systemu medialnego i organizacji medialnych. W rozdziale *Współczesny polski system medialny – struktura, determinanty, perspektywy* autor przedstawia podstawy prawne działalności mediów, charakteryzuje rynek prasowy, przybliża rynek radiowy, i kolejno – rynek telewizyjny, a w końcu dynamicznie

rozwijający się obecnie rynek nowych mediów. Autor omawia tu również wieloraką strukturę przekazu informacji, gdzie tytuł prasowy funkcjonujący w mediach elektronicznych wzbogaca na przykład system wideo, platforma blogowa, ma on też wersję na telefon komórkowy. „W okresie konwergencji mediów wydawcy muszą się zmierzyć z jeszcze jednym wyzwaniem” – pisze Michał Kaczmarczyk – „trendem Web 2.0, determinującym charakter komunikacji w świecie wirtualnym”. Pojawiający się w związku z tym aktywny konsument (*prosument*) ma dziś okazję do wyrażania swoich opinii, co respektują wydawcy, rozszerzając pola serwisów internetowych, ale zarazem wpływać może na kontekst danych treści – bo konsumenci, jak uświadamia autor, mogą swoimi wypowiedziami zmieniać ich charakter bądź odbiór. Ciekawym aspektem informacji w dobie nowych mediów jest również wirtualny świat *Second Life*, po który dzisiaj sięgają nadawcy (wydawcy). Ale, jak podaje autor, obudowanie różnymi dodatkowymi walorami informacji przez wydawców może iść jeszcze dalej i wiązać się z polami działalności, które mają więcej wspólnego z biznesem niż podstawową aktywnością medialną – w towarzystwie wiadomości sprzedaje się więc produkty niekoniecznie związane z mediami.

Szeroką wypowiedź o współczesnym systemie medialnym

zamykają słowa o trudności jednoznacznych prognoz co do jego przyszłości, jednak zarazem autor wyraża zdanie o konieczności sięgania po kreatywne rozwiązania, by utrzymać zainteresowanie odbiorców, a tu korzyści wynikające z konwergencji mediów są niewątpliwe.

Powyższy wyciąg z treści monografii wskazuje na wielość zagadnień, które wiążą się z nowymi mediami w odniesieniu do ich wpływu na kulturę. Współczesne zaawansowane technologie pozwalające więcej widzieć, lepiej słyszeć, dotykać jednocześnie wielu płaszczyzn skumulowanych na jednej płaszczyźnie siłą nowoczesnych narzędzi, musiały odcisnąć swe piętno na formie dzisiejszej kultury. Pytanie o sedno rzeczywistości – czy w przypadku nowych rozwiązań naprawdę jej dotykamy czy widzimy tylko jej cień – pojawiające się w praktycznym w każdym z prezentowanych w pracy obszarów, wskazuje na niepokój towarzyszący nieustannym przeobrażeniom. Na każdym ich etapie potrzeba wyjaśnień, osadzania nowych zjawisk, osławiania z nimi, stąd postulowana przez wszystkich autorów monografii potrzeba dalszych badań. To, czego mają dotyczyć, bardzo dobrze przedstawione jest w pracy – są to czasem pytania o właściwy sens pojęć, którymi określa się nowe zjawiska (w publikacji autorzy najczęściej konfrontują nas wówczas z dostępnymi definicjami

i opiniami), o miejsca nowych zjawisk w kontekście obszarów, które bądź je zrodziły, bądź zostały im przypisane. Są to także pytania o materię, o podmiot danych zjawisk, w odniesieniu do dotychczasowej wiedzy i teorii (jak w przypadku sztuki cyfrowej: czy właściwym dziełem jest zapis cyfrowy, czy też to, co wyświetla się na ekranie). Autorzy słusznie zauważają siłę łączenia, zespalania i w efekcie wytwarzania się nowych zjawisk, które fascynują na etapie ich powstania oraz zauważenia ich potencjału, ale właściwy ich sens jest możliwy do oceny dopiero wówczas, gdy ich wartość nie będzie opierać się już głównie na nowości. Tu przykładem może być choćby obszar teatralny – Lilianna Dorak-Wojakowska zauważa, że pewne zjawiska na razie częściej dotyczą formy przekazu, a mniej konstrukcji literackiej utworów. Wśród pytań stawianych przez autorów są także odnoszące się do właściwej oceny danych przypadków poprzez pryzmat ustalenia słuszności przyjętych definicji dla zjawisk, które były ich początkiem.

Wydaje się, że monografia może być bardzo dobrym źródłem wiedzy dla wszystkich, którzy czują się zagubieni w gąszczu niejednoznacznych nowych pojęć i licznych danych o mediach oraz kulturze naznaczonej cechami teraźniejszych technologii. O kulturze postmodernistycznej, niejednokrotnie rozwijającej się nieliniowo, często

charakteryzującej się fragmentarycznością. Kulturze hybrydowej, zapożyczającej z różnych pól sztuki i nauki, i mieszającej ich monolitycznymi koncepcjami, uderzającej w jednoznaczność pewnych zjawisk i osądów. To jednak przede wszystkim praca o kulturze, której można przypisać atrybuty innych dziedzin, niekoniecznie do tej pory wiązanych z kulturą. Ustalenie jako charakterystycznych dla niej takich pojęć jak *interaktywność*, *hipermedialność*, *cybermedialność* wskazuje, że dotychczasowy użytkownik kultury musi czasem wpięrow zrozumieć technologiczne meandry, by w pełni zrozumieć, co twórca miał na myśli.

Analizowana monografia wyjaśnia zasadność pojęć kojarzonych z nowymi mediami i technologiami, pozwala więc poczuć się bardziej komfortowo w obliczu nowych zjawisk. Pokazuje także, jak wobec tych zmian zmienia się rola odbiorcy kultury, i jak zmienia się sam odbiorca. Liczne przykłady nowych działań – sztuki wizualnej, która wyzwala się w interakcji z widzem, sztuki teatralnej, która buduje się na portalu społecznościowym, czy filmu, który jest czytelniejszy po zaznajomieniu się ze sferą paratekstualną – wskazują, że być może w kulturze opartej o nowe technologie lepiej czują się ci, dla których są one elementem codzienności. Jednak w przypadku, gdy cybermedialna instalacja dostępna jest

każdemu odwiedzającemu przestrzeń galerii, a odbiorca spektaklu jest poniekąd zmuszony do zrozumienia sztuki bazującej na koncepcji internetowego czatu, okazuje się, że nie tylko świadomi uczestnicy nowych mediów, ale i ci przyzwyczajeni do klasycznych rozwiązań muszą mieć wiedzę o świecie w orbicie technologicznego boomu.

Bardzo ciekawą cechą omawianych rozważań jest odniesienie ich do polskiego rynku kultury, do polskiego twórcy i odbiorcy. W związku z polską historią głównym obszarem pracy są lata po 1989 roku, kiedy Polska otworzyła się na świat i w szybkim tempie zaczęła odnosić się do zjawisk, które kształtowały go już od dawna. Jest to więc okres czerpania z obserwacji innych mediów – innej telewizji czy innego kina, obserwacji innych kultur, czasem skoncentrowanych na konsumpcji i teraźniejszości, w przeciwieństwie do polskiego osadzenia w tragicznej historii. Czas ten sprzęga się z dynamicznym, światowym rozwojem nowych technologii, z cyfryzacją, powszechnością komputera i Internetu. Polscy twórcy mają wobec tego dylemat, na ile pielęgnować tradycję i narodową kulturę, a na ile włączać się w globalny dyskurs. Tego typu dylematy zauważalne są w publikacji – podkreśla się w niej współczesne możliwości czerpania z powszechnych osiągnięć technologicznych, ale i widać pewne słowiańskie cechy

czy historyczne polskie korzenie rodzimych realizacji przedstawionych w przykładach. Z drugiej strony, z publikacji wynika także wniosek, że dzisiaj pewne dylematy podkreślane przez twórców są jednakowe dla całego świata, a polska kultura jak każda inna ma wszystkie narzędzia, by do nich swobodnie się odnosić.

Twórcy monografii zauważają jednak i zagrożenia, jakie płyną z dzisiejszych przeobrażeń kultury w jej technologicznych i treściowych aspektach – to między innymi uleganie cechom, które właściwe dla niektórych mediów rzutują jednak niekorzystnie na pożądane atrybuty kultury. Pisze o tym na przykład Adam Regiewicz, przybliżając zagadnienie inspiracji telewizją w filmie, w tym między innymi zwiększenie nacisku na walory informacyjne w miejsce koncentracji na obrazie i refleksji z nim związanej. Zaznacza on również niebezpieczeństwo kiczu i banału płynące z – myślę, że globalnego – „zapatrzania się” na Amerykę. Podobne wnioski można wysnuć także z oglądu sytuacji rozwoju teatru i sztuk wizualnych, a pewnie i literatury (choć te współczesne jej formy, które przybliża Bogusława Bodzioch-Bryła budzą tu raczej ciekawość niż obawy). Klasyczne niebezpieczeństwo przerostu formy nad treścią jest tym bardziej zasadne, gdy w grę wchodzi tak wiele dostępnych dzisiaj narzędzi i rozwiązań.

Interesującym i zarazem zasadnym dla problematyki monografii jest jej aspekt dotyczący konwergencji. Przybliżane w pracy warunki powstania danych zjawisk, często właśnie na drodze mutacji i różnorodnych połączeń, dają podstawy do wysuwania kolejnych tez wokół morfologii nowych zjawisk. Ale także, jak zauważają autorzy, pokazują pewne nowe wytwory jako istniejące na granicy dwóch lub więcej światów. Pisze o tym między innymi Bogusława Bodzioch-Bryła w kontekście e-literatury, która, wyposażona w obraz i sprzężona nierozzerwalnie z elektronicznym nośnikiem czy ekranem, stoi często gdzieś między sztuką wizualną a literacką.

W kontekście przybliżanych przez autorów nowych zjawisk w wybranych obszarach kultury bardzo ciekawy jest wątek, poruszony może najwyraźniej przez Bogusławę Bodzioch-Bryłę, ale łączący właściwe wszystkie omawiane dziedziny – kwestia skupienia w dzisiejszej kulturze na człowieku i jego fizyczności, a szczególnie – ciele. Autorka przybliżyła to zagadnienie w odwołaniu do sztuk wizualnych, gdzie ciało człowieka jest często materia dzieła. Rozszerzane są jego funkcje, poszerzane możliwości, badana percepcja odbiorcy w kontakcie z dziełem hiperrealistycznie odwzorowującym ludzki organizm i zachowania. To skupienie na człowieku widać także w części o teatrze, gdzie

Lilianna Dorak-Wojakowska wymienia performatywność jako jedną z głównych jego współczesnych cech. Dzisiejszy teatr skupia się na odczuciach – wobec niego samego czy wobec człowieka – bardziej może niż bywało poprzednio. Rola aktora, jak zauważa badaczka, też dzisiaj się zmienia – jeśli widać go z różnych pozycji, w różnej skali na ekranach towarzyszących spektaklom, jeśli jest bardziej słyszalny a do odbiorcy dociera wprost dźwięk jego oddechu – to koncentruje na sobie uwagę bardziej i staje się tym samym głównym przekaznikiem treści.

Te i inne niejednokrotnie trudne dylematy zaznaczone w publikacji, które dzisiaj stoją przed odbiorcą kultury, są w pracy przedstawione językiem, który, pomimo specjalistycznych terminów w nim zawartych, nakreśla je jasno i wyraźnie. Jest to język spójny (co szczególnie należy podkreślić w kontekście obecności czterech autorów) dzięki czemu odbiorca ma szansę na łatwiejsze przyswojenie treści. Trzy pierwsze obszary publikacji mają nawet wspólną cechę wielorakości zagadnień i mnogości dygresji, co wydaje się zasadne w odniesieniu do zjawisk kultury, które z różnych względów – treściowych, estetycznych czy wychowawczych – należy analizować w kontekście różnych pojęć. Czwarta część, z uwagi na może zwiększony historyczny charakter i inny podmiot badań, ma odmienny wydźwięk, choć

w końcowej części również poddaje analizie zagadnienia podejmowane w poprzednich ustępach, jak choćby kwestię konwergencji czy wielorakości mediów. Jest to część najbardziej odbiegająca od pozostałych, z uwagi na przedmiot analiz, którym są media masowe – w związku tym najważniejsza jest w nich treść, informacja i sposób jej przekazu, podczas gdy w pozostałych obszarach poruszanych w publikacji podstawą jest spójność treści i formy. W przypadku mediów masowych zależności między formą i treścią również istnieją, są to jednak zależności o innym charakterze. Jak już zostało jednak wcześniej wspomniane, wydaje się, że włączenie w całość tego obszaru analiz ma dopełnić obrazu, jeśli nie wprost kultury dzisiaj – to współczesnych nowych mediów, które przecież, jak wynika z pracy, wpływają na jej kształt.

Czytelnik tej pozycji, poza niewątpliwą korzyścią z lepszego poznania materii kultury w obliczu nowych mediów, ma szansę na spotkanie z wieloma publikacjami poświęconymi temu zagadnieniu. Praca jest bowiem oparta o liczną literaturę. W bibliografii znajdują się najważniejsze aktualne pozycje z obszaru mediów, współczesnej kultury, cyberkultury, ale także z zakresu psychologii i percepcji widzenia, estetyki, teorii kultury... W literaturze zawarte są także informacje o innych publikacjach autorów (w przypadku niektórych autorów pojedyncze

teksty zawarte w pracy były już wcześniej także rozpowszechniane/upubliczniane – wspomina o tym Bogusława Bodzioch–Bryła w przypisach swojego tekstu, a część o systemie medialnym jest zmodyfikowaną wersją publikacji rozpowszechnionej w języku angielskim, co także jest tu wyraźnie zaznaczone przez Michała Kaczmarczyka). W efekcie odbiorca publikacji ma szansę na poszerzenie wiedzy zaczerpniętej z monografii o dodatkowe treści, które nie tylko wykazują, ale wręcz zalecają autorzy we fragmentach zatytułowanych *literatura zalecana*.

Reasumując, należy stwierdzić, że monografia pt. *Przepływy, protezy, przedłużenia... Przemiany kultury polskiej pod wpływem nowych mediów po 1989 roku*, jako projekt nie tylko odnoszący się do nowych pojęć, ale i sytuujący te nowe pojęcia w obszarze wielorakiej kultury i wskazujący na zależności między nowymi zjawiskami a kulturą, to pozycja ciekawa, podnosząca nowe kwestie, pokazująca pewne zagadnienia w nowym świetle. Pozwalająca poszerzyć horyzonty widzenia dzisiejszej kultury i dostrzec zjawiska, które wymagają w niej dalszych badań. Autorzy zadbali w niej o możliwie dokładne wyjaśnienia zagadnień funkcjonujących dziś w dyskursie powszechnym, ale i o pokazanie szerokich ich kontekstów, odwołując dane obszary do różnych dziedzin sztuki i nauki. Monografia wydaje się być zatem pozycją,

która przysporzy korzyści i tym, którzy dopiero wchodzą w nakreśloną płaszczyznę rozważań, ale i tym, którzy zajmując się badaniami w tym zakresie pragną skonfrontować swoją wiedzę oraz spostrzeżenia z badaniami i wnioskami innych naukowców.

Beata Bigaj-Zwonek

HUMANITAS

STUDIA KULTUROZNAWCZE

Badania • Wprowadzenia • Monografie • Źródła

Seria pod redakcją Andrzeja Gielarowskiego

Komitet Naukowy

prof. dr hab. Tomasz Gąsowski, prof. dr hab. Henryk Pietras
prof. dr hab. Stanisław Stabryła, dr hab. Krzysztof Koehler
dr hab. Kazimierz Kuczman, dr hab. Stanisław Sroka, dr hab. Andrzej Waśko

Publikacje serii *Humanitas. Studia Kulturoznawcze*, przygotowywanej przez pracowników naukowych Instytutu Kulturoznawstwa Akademii Ignatianum w Krakowie, kierowane są do czytelnika zainteresowanego refleksją nad kulturą w zakresie jej źródeł, natury oraz przemian dokonujących się przez wieki i współcześnie.

Celem serii jest zarówno wprowadzanie w poszczególne dziedziny kulturoznawstwa, jak i prezentowanie najnowszych badań w tym zakresie. Dlatego publikujemy prace zbiorowe i podręczniki, jak też monografie oraz teksty źródłowe ujmujące tematykę kulturoznawczą z różnych perspektyw naukowych.

Naukowy charakter serii, gwarantowany przez uczestnictwo w jej powstawaniu kompetentnych badaczy poszczególnych dziedzin kultury, idzie w parze z jej przystępnością również dla czytelników stawiających pierwsze kroki w analizowaniu fenomenu kultury.

UKAZAŁY SIĘ:

- *Poza utopią i nihilizmem. Człowiek jako podmiot kultury*, red. naukowa A. Waśko, Kraków 2007
- *Odczarowania. Człowiek w społeczeństwie*, red. naukowa A. Gielarowski, T. Homa, M. Urban, Kraków 2008
- *Stanisława Orzechowskiego i Augustyna Rotundusa debata o Rzeczypospolitej*, wybór i opracowanie K. Koehler, Kraków 2009
- Bogusława Bodzioch-Bryła, *Kapłan Biblioteki. O poetyckiej i eseistycznej twórczości Adama Zagajewskiego*, Kraków 2009
- *Symbol w kulturze rosyjskiej*, red. K. Duda, T. Obolevitch, Kraków 2010
- *Globalizacja w kulturze. Upowszechnienie czy uproszczenie*, red. naukowa B. Bodzioch-Bryła, R. Szczepaniak, K. Wałczyk, Kraków 2010
- *Egzystencja i kultura*, red. P. Duchliński i M. Urban, Kraków 2010
- *Krzysztofa Warszawickiego i Anonima uwagi o wolności szlacheckiej*, red. K. Koehler, Kraków 2010
- *The influence of Jewish Culture*, red. J. Bremer, T. Obolevitch, Kraków 2011

- Renata Jasnos, *Deuteronomium jako „księga” w kontekście kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu*, Kraków 2011
- Stanisława Orzechowskiego i Franciszka Stankara pisma o państwie i religii – „Chimera” i „Reguły reformacji”, wstęp i opracowanie K. Koehler, Kraków 2012
- Stanisław Stabryła, *Historia kultury europejskiej. Starożytność*, Kraków 2012
- Jan Konior SJ, *Historia polsko-chińskich kontaktów kulturowych w XVII w. (na przykładzie misji jezuitów)*, Kraków 2013
- *Russian Thought in Europe. Reception, Polemics, Development*, red. naukowa T. Obolevich, T. Homa, J. Bremer, Kraków 2013
- Stanisława Orzechowskiego i Andrzeja Frycza Modrzewskiego spór o wiarę. „Frycz” St. Orzechowskiego oraz „Prosta opowieść” i „Orzechowski” A.F. Modrzewskiego, wstęp i opracowanie K. Koehler, Kraków 2013
- *W stronę hermeneutyki kultury*, red. naukowa T. Tisończyk, A. Waško, Kraków 2013
- Monika Stankiewicz-Kopeć, *Pominięte, niedocenione, niedokończone. Studia i rozprawy o kulturze literackiej XIX wieku*, Kraków 2014
- Jan Konior SJ, *Rola i znaczenie chrześcijaństwa w historii i kulturze Chin (od nestorianizmu do czasów współczesnych)*, Kraków 2014
- *Oblicza wody w kulturze*, red. naukowa Łukasz Burkiewicz, Piotr Duchliński, Jarosław Kucharski, Kraków 2014
- Bogusława Bodzioch-Bryła, Lilianna Dorak-Wojakowska, Michał Kaczmarczyk, Adam Regiewicz, *Przepływy, protezy, przedłużenia... Przemiany kultury polskiej pod wpływem nowych mediów po 1989 roku*, Kraków 2015
- *Kronika za Zygmunta Augusta w Knyszynie zmarłego roku 1572 i inne dokumenty polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*. Vol. 1. *Od lipca 1572 do marca 1573*, wstęp i opracowanie K. Koehler, Kraków 2016